Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Bilimora

(Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade (2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015)

Managed by

Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora

Morarji Desai Road, Bilimora, Antalia,

Tal. Gandevi, Navsari, Gujarat

Ph. (02634) 284208

Email: shrirangshikshan.bilimora@gmail.com

Website: www.srsmbilimora.in

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ) ISSN : 2278 – 5639 (IIFS Impact Factor : 6.125)
Volume - XII,
Special Issues – IV,
October - 2023.

ISSN : 2278 - 5639

Human Values in Bharatiya Scriptures ભારતીય શાસ્ત્રો / ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યો

PART - 3

Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Bilimora

Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade
(2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015)

Managed by

Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora

A MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

Human Values in Bharatiya Scriptures
ભારતીય શાસ્ત્રો / ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યો

12th October 2023

HYBRID MODE

Director

Dr. Kalpeshkumar K. Tandel

Convener

Dr. Gayatriben R. Patel

Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Bilimora

Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade
(2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015)

Managed by

Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora

A MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR
On
Human Values in Bharatiya Scriptures

ભારતીય શાસ્ત્રો / ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યો

12th October 2023

HYBRID MODE

Director
Dr. Kalpeshkumar K. Tandel

Convener
Dr. Gayatriben R. Patel

Published by :

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)

Peer Reviewed Refereed Journal, {Bi-Monthly}

Impact Factor : IIFS : 6.125

Volume – XII, Special Issue – IV, October 2023.

Publish Date : 12th October 2023

ISSN : 2278 - 5639

© Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Morarji Desai Road, Bilimora, Antalia,
Tal. Gandevi, Navsari, Gujarat
Ph. (02634) 284208

PRINTING : Satvik Publication, Nashik Road. Maharashtra
(9922444833)

Disclaimer :

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.

No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

Patron

Mr. Bharatbhai Amin *(Chairman, Standing Committee, BVKM)*

Mr. Jasminbhai Desai *(Secretary, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal)*

Mr. Bhupendrabhai Amin *(President, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal)*

Mr. Nareshbhai Nemani *(Chairman, Managing Committee, BVKM)*

Mr. Hradaynathbhai Patel *(Managing Trustee, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal)*

Seminar Director

Dr. Kalpeshkumar K. Tandel
I/C Principal
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

Seminar Convener & Coordinator

Dr. Gayatriben R. Patel
Assistant Professor
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

Organising Committee

Dr. Namrataben K. Patel

Dr. Shitalben N. Vasava

Dr. Falguniben S. Vanisa

Dr. Kiritbhai R. Chauhan

Dr. Arunaben A. Kaswala

Scrutiny Committee

Dr. Jagdipbhai Sonwane *(Professor , Education Dept., Bhavnagar University)*

Dr. Anandbhai Bhatt *(Otherthan Dean, Faculty of Education, VNSGU)*

Dr. Sudhirbhai Tandel *(Associate Professor, IITE, Gandhinagar)*

Dr. Bhaveshbhai Raval *(Associate Professor, IITE, Gandhinagar)*

Dr. Rakesh Ramraje *(Assistant Professor, P.V.D.T.College of Education for Women, Mumbai)*

Dr. Intekhab Ansari *(Assistant Professor, Kharod college of Education)*

Dr. Narendrasinh Gohil *(Assistant Professor, V.T.Choksi Sar of Education, Surat)*

Dr. Kalpeshbhai Tandel *(I/C Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)*

Dr. Manishbhai Patel *(Sr. Lecturer, DIET, Navsari)*

Dr. Pankajbhai Desai *(Sr. Lecturer, DIET, Valsad)*

Dr. Rohitbhai Patel *(Jr. Lecturer, DIET, Navsari)*

Advisory Committee

Dr. Dinubhai Naik
(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Nanubhai Patel
(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Kishorbhai Naik
(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Jayendrasinh Gohil
(Ex Principal, Smt. V. R.Bhakta College of Educatin, Kamrej)

Dr. Patralekhaben Barad
(Dean, Education Faculty, Veer Narmad South Gujarat University, Surat)

Dr. Rajendrabhai Patel
(H.O.D. , Education Dept., Veer Narmad South Gujarat University, Surat)

Dr. Yogeshbhai Patel
(Principal, DIET, Navsari)

Dr. Dilipbhai Gamit
(Principal, Government B.Ed. college, Vansada)

Dr. Anjanaben Chaudhari
(Principal, Snatak Adhyapan Mandir, Vedchhi)

Dr. Nalinbhai Patel
(I/C Principal, V.T.Choksi Sar of Education, Surat)

Dr. Pravinchandra Master
(I/C Principal, Kharod college of Education)

Dr. Dharmendrabhai Desai
(I/C Principal, V.R. Bhakta College of Education, Kamrej)

Dr. Jayeshbhai Patel
(Principal, College of Education, Daman)

Dr. Sanjay Shekmake
(Associate Professor, P.V.D.T.College of Education for Women, Mumbai)

Dr. Pratibhaben Jadhav
(College of Arts, Commerce and Science,Nashik)

Dr. Arvindbhai Bajaj
(I/C Principal, V.S.Patel Arts and Science College, Bilimora)

Mrs. Varshaben Rana
(I/C Principal, A.V.Patel Commerce college, Bilimora)

ISSN: 2278 – 5639

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal

(GOEIIRJ)

Peer Reviewed Referred Journal

{Bi-Monthly}

IIFS Impact Factor : 6.125

Volume – XII

Special Issue – IV

October - 2023

www.goeiirj.com

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)

ADVISORY BOARD

Dr. Meena P. Kute
Principal/Director
SSR memorial trust's
SSR College of Education, Sayli, Silvassa,
UT of Dadra and Nagar Haveli.

Dr. Vidya Jadhav
Associate Professor
Ad. Vitthalaro Hande College of Education,
Nashik, Maharashtra

Dr. Dhananjay S. Wadmare
Assistant Professor,
Vasanatrao Naik College of Education,
Old Jalna. Maharashtra

Prof. Dr. Lata Subhash More (Surwade)
Former Acting Dean
(Interdisicipilnary Studies) Kavyitri Bahinabai
Chudhari North Maharashtra University ,
Jalgaon, Maharashtra

EDITORIAL BOARD

Dr. Sanjay Shedmake
Associate Professor
P.V.D.T. College Of Education For Women,
SNDT Women's University, Churchgate,
Mumbai. Maharashtra

Dr. Kirtikumar R. Pimpliskar
Assistant Professor
Anjuman-I-Islam's Akbar Peerbhoy College
of Commerce and Economics, Grant Road,
Mumbai, Maharashtra

Dr. Tukaram V. Powale
Assistant Professor, Dept. Of Economics
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded,
Maharashtra

Ms. Poonam
Assistant Professor, Economics
Mahila Mahavidyalaya,
Jhojhu Kalan, Haryana, Uttar Pradesh

Dr. Vinod S. Jadhav
Assistant Professor, Department Of Hindi
M.S.S. Arts, Science, Commerce College,
Ambad, Dist. Jalna, Maharashtra.

Dr. Bhupendra Bansod
Associate Professor,
Library And Information Technology
P.V.D.T. College Of Education For Women,
SNDT Women's University, Churchgate,
Mumbai. Maharashtra

Dr. Kalpeshkumar K. Tandel
Assistant Professor,
Shri Rang Shikshan Mahavidyalaya, College
Campus, Morarji Desai Road, Bilimora,
Antalia, Tal. Gandevi, Navsari, Gujrat

Dr. Amar U. Sontakke
Assistant Professor of English.
NSS College Of Commerce And Economics,
Tardeo, Mumbai, Maharashtra

ONLINE PUBLISHED BY
GOEIIRJ
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
www.goeiirj.com

MESSAGE FROM THE SECRETARY, PRESIDENT & MANAGING TRUSTEE

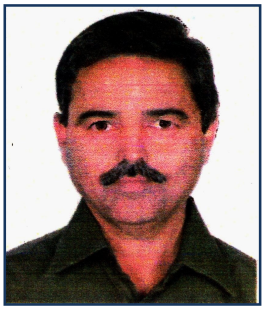

Mr. Jasminbhai Desai
Secretary

Mr. Bhupendrabhai Amin
President

Mr. Hradaynathbhai Patel
Managing Trustee

Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

The National Seminar provided an invaluable platform for knowledge sharing and meaningful discussions on Human values in Bharatiya Scriptures. The quality of the presentation and the engagement of participants were commendable. It is evident that the dynamic leadership and the efforts of the organizing team played a pivotal role in creating such a productive and memorable event.

This proceeding will not only serve as a comprehensive record of the seminar but will also stand as a testament to the collective wisdom and scholarship of our participants. On behalf of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal, we would like to extend our heartfelt congratulations to the director, the coordinator, and the entire organizing team for the resounding success of the National Seminar. Your commitment to fostering intellectual growth and promoting the exchange of ideas within our community is truly inspiring. We are confident that the knowledge and insights gained from this seminar will have a lasting impact on our field and contribute significantly to its advancement.

Thank you for the success of the seminar, and we look forward to more successful endeavors in the future.

Warm regards,

Mr. Jasminbhai Desai
Secretary, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

Mr. Bhupendrabhai Amin
President, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

Mr. Hradaynathbhai Patel
Managing Trustee, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

MESSAGE FROM THE CHAIRMAN & ADHYAKSH

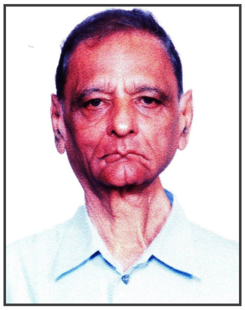

Mr. Bharatbhai Amin
Chairman,
Standing Committee, BVKM

Mr. Nareshbhai Nemani
Adyaksh,
Managing Committee, BVKM

It is with great pleasure and profound gratitude that we extend our warmest greetings to each one of you on behalf of the Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for the National Seminar on Human Values in Bharatiya Scriptures. Our seminar, which brought together an exceptional assembly of scholars, researchers, and practitioners from diverse backgrounds, was a resounding success, thanks to your invaluable contributions and insights. We embarked on this journey with a shared objective: to delve into the rich tapestry of Bharatiya scriptures and extract the profound human values that have endured the test of time.

The publication of the seminar proceedings will be a significant milestone in our collective pursuit of understanding and propagating the timeless human values enshrined in Bharatiya scriptures.We want to extend our heartfelt congratulations to the director, the coordinator, and the entire organizing team for the outstanding success of the National Seminar. Your hard work, dedication, and meticulous planning truly paid off, and it was evident in the seamless execution of the event.

Mr. Bharatbhai Amin
Chairman, Standing Committee, BVKM

Mr. Nareshbhai Nemani
Adyaksh, Managing Committee, BVKM

MESSAGE FROM COORDINATOR

Dr. Gayatri Patel

Dear Participants,

It brings me immense pleasure to address you once again as we prepare to immortalize the wealth of knowledge and insights shared during the "Seminar on Human Values in Bharatiya Scriptures" through the publication of our seminar proceedings. It is my hope that this booklet will serve as a valuable reference not only for those within the academic community but also for all individuals seeking to deepen their understanding of our profound cultural and spiritual heritage.

I extend my heartfelt gratitude to the all members of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for supporting and guiding us through out this remarkable journey. I am also thankful to the honorable chief guests, the distinguished keynote speakers, members of the advisory committee, members of the scrutiny committee for making this seminar a milestone. I appreciate the efforts of members of the organizing committee, session chairs, and the entire support team who worked tirelessly to ensure the smooth execution of our seminar. Your dedication and hard work have been instrumental in making this event a grand success. I would also like to express my gratitude to the participants who traveled from far and wide to be a part of this meaningful dialogue. Your enthusiasm and commitment to the study of human values in Bharatiya scriptures have enriched our discussions immeasurably.

Thank you all once again for being a part of this incredible journey. Your dedication and hard work have not only reflected positively on our institution but have also enriched the academic community as a whole. Let's carry the spirit of inquiry, learning, and collaboration forward as we continue our exploration of human values. Together, we can make a meaningful impact on our fields of study and contribute to a brighter future.

With regards,

Dr. Gayatri Patel
Assistant Professor
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

MESSAGE FROM THE DIRECTOR

Dr. Kalpeshbhai K. Tandel

Dear Esteemed Participants and Contributors,

It is with great pleasure and enthusiasm that I express my gratitude to all of you for your dedicated efforts in making this seminar a big success. Our seminar, held on 12/10/2023 at Aspee Golden Jubilee Hall, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, was an inspiring journey through the profound teachings and timeless wisdom contained within our Bharatiya scriptures. We witnessed remarkable presentations, engaged in enlightening discussions, and fostered connections that transcend the boundaries of academia.

The seminar proceedings is a testament to our collective dedication to preserving and disseminating the wisdom imparted by our ancient scriptures. This publication serves as a repository of the ideas, research, and reflections that emerged during our seminar. It encapsulates the spirit of intellectual exploration and spiritual contemplation that we all embraced.

I am grateful to all members of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for supporting and guiding us the this successful event. I want to extend my heartfelt gratitude for the gracious presence of the Honorable VC, VNSGU – Dr. Kishorsinh Chavdasir and Honourable VC, IITE-Dr. Harshadbhai Patel sir as the chief guest & special guest of the seminar. I am also grateful to the Dean of the education faculty Dr. Patralekhaben Barad and the head of the education department –Dr. Rajendrabhai Patel for adding immense prestige and significance to the seminar. I am also thankful to all the contributors, scholars, and participants who played an integral role in making our seminar a success. I must also acknowledge the diligent efforts of our Co ordinator, the organizing team, Advisory team, Scrutiny Team who have worked tirelessly to ensure the quality of the seminar.

I extend my deepest appreciation to each one of you for your unwavering dedication to the cause of promoting human values through the study of our Bharatiya scriptures. Together, we have contributed to a legacy that will endure for generations to come.

With warm regards,

Dr. Kalpeshbhai K. Tandel
I/C Principal
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – IV** **October – 2023**

INDEX

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Research Paper	Page No.
1.	Dr. Neepaben D. Bharucha	ઉપનિષદોમાં સમાવિષ્ટ જીવનમૂલ્યોનું ભારતીય દર્શન	01
2.	Dr. Mehul P. Dave Dr. Dipika Patel	TRANSCENDING BOUNDARIES: OSHO'S ENLIGHTENED PATH TO HUMAN VALUES	06
3.	ડૉ. અનિતા જે. ચૌધરી	અષ્ટાંગયોગમાં માનવીય મૂલ્યોનું અધ્યયન	13
4.	Dr. Kaushalkumar Hrishchandra Parekh	ROLE OF NEP-2020 IN INVOLVEMENT OF TRADITIONAL VALUES IN PRESENT EDUCATION SYSTEM	19
5.	Mahyavanshi Bhavneshkumar Somabhai	THE STUDY OF THE KENA UPANISHAD'S PERSPECTIVE ON HUMAN VALUE THROUGH THE CONTEXT OF TRADITION OF LOGIC	24
6.	ડૉ.જયશ્રી જી. જાંબુસિયા	માનવીય મૂલ્યો સંદર્ભે નારી જીવન અને શિક્ષણ અંગે સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો	28
7.	ડૉ.અમિતાબેન બી. પટેલ	પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રો અને માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ	33
8.	ડૉ .પરિતા આર .દવે	માનવ જીવનમાં મૂલ્ય શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મહત્વ: એક અભ્યાસ	37
9.	ડૉ. કનુભાઈ ડી. સ્વાગીયા	ચાણક્યના નીતિશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો અને વર્તમાન સમયમાં તેનું મહત્વ	45
10.	ડૉ. દિવ્યેશ એમ. પટેલ	સૌંદર્યમૂલ્યની ભારતીય વિભાવના અને તેનું શૈક્ષણિક પ્રયોજન	49
11.	Dr. Amrutlal P. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULAM OF HIGH SCHOOL EDUCATION	54
12.	Dr. Vrunda K. Majigamkar	ભગવદ્ગીતાનાં શ્લોકોમાંપ્રસ્થાપિત માનવીય મૂલ્યો	59
13.	ડૉ યોગેશકુમાર આર. પરમાર	ખ્રિસ્તી જીવન	64

14.	Dr. Kamlesh D. Prajapati	INCORPORATING HUMAN VALUES INTO THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOLS, COLLEGES, AND UNIVERSITIES	69
15.	Patel Miteshkumar Kishorbhai	ભારતીય ગ્રંથોમાં સમાવિષ્ટ માનવમૂલ્યોનું વર્તમાન સમયમાં મહત્વ	72
16.	ડૉ. હેમાંગિની રાયસિંગભાઈ ચૌધરી	સંસ્કૃત સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો : એક અવલોકન	75
17.	Dr. Grishma Manikrao Khobragade	DEMOCRATIC VALUE SYSTEM IN BUDDHISM AND INDIAN CONSTITUTION	82
18.	અરવિંદકુમાર ધનજીભાઈ માહ્યાવંશી	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં માનવીય મૂલ્ય	86
19.	પટેલ રાકેશભાઈ ડી. ડૉ. બિન્ની મહેતા	ઉચ્ચ પ્રાથમિક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓના જીવન-મૂલ્યોનો અભ્યાસ	88
20.	Dr. K. C. Rathod	A STUDY OF NEP 2020 AND VALUES OF BHARATIYA SCRIPTURES	91
21.	Dr. Kavita Sandesh Thakur	EXPLORING DEEP HUMAN VALUES IN THE TEACHINGS OF SANT TUKARAM	96
22.	डॉ. राकेश अशोक रामराजे	भारतीय संतों की नैतिक नींव : शांति परंपरा में मानवीय मूल्यों का एक अध्ययन	98
23.	श्री. अमरदीप अशोक रामराजे डॉ. लता सुभाष मोरे (सुरवाडे)	माध्यमिक स्तर के छात्रों में इतिहास विषयद्वारा मूल्यों को विकसित करने के लिए एक मल्टीमीडिया पॅकेज विकसित करके उसकी प्रभावशीलता का अध्ययन	100
24.	Mrs. Sonakshi S. Tendulkar	HUMAN VALUES IN HINDUISM, JAINISM, ISLAM, BUDDHISM, SIKHISM AND IN CHRISTIANITY	104
25.	Ms. Pradnya Narendra Khopkar	SANT RAMDAS AND ETERNAL HUMAN VALUES: A PHILOSOPHICAL INQUIRY	111
26.	डॉ संजय शेडमाके	संत गाडगे बाबा की शिक्षाओं के माध्यम से मानवीय मूल्यों की खोज	113
27.	ડૉ.પાયલ પ્રતિક અજમેરી	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	116

28.	ગ્રીષ્માકુમારીખુમાનભાઇ પટેલ	અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓની શિક્ષિકાઓની સમસ્યા	121
29.	પ્રા.દિશાબહેન જીવાભાઈ વિસિયા	પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન અને માનવીય મૂલ્યો	125
30.	દિપીકાબેન શાંતિલાલ ધીવર	રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો	128
31.	Tandel Bhargavkumar Mahendrabhai	પતંજલિના યોગશાસ્ત્રમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો	133
32.	Mr. Ankur N. Patel	A STUDY OF EFFECTIVENESS OF COMPUTER BASE CONSTRUCTIVISTS LEARNING APPROACH ON ACADEMIC ACHIEVEMENT OF SOCIAL SCIENCE OF STANDARD 9TH STUDENTS	137
33.	Daroga Amrin Gulamsadik	A STUDY ON THE PROMOTION OF HUMAN VALUES IN AN ENGLISH CLASSROOM OF SECONDARY SCHOOLS THROUGH THE IMPLEMENTATION OF EXPERIENTIAL LEARNING ACTIVITIES	144
34.	Dr. Bijalben R. Mistry	HUMAN VALUES TAUGHT BY SWAMI VIVEKANAND	152
35.	Khushbuben N. Makwana Dr.Patralekha A. Barad	A CONCEPTUAL STUDY ABOUT HUMAN VALUESIN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	157
36.	Dr. Mohammed Sohel G. Mulla	BHARTIYA SAINTS AND THEIR GIFT OF HUMAN VALUES : A SPIRITUAL EXPLORATION	162
37.	ડૉ. જીતેન્દ્રભાઈ બી. પટેલ	શાળા શિક્ષણમાં પ્રોત્સાહન આપતા નૈતિક મૂલ્યો અને નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ	166
38.	Dr. Ankita J. Acharya	માનવતાવાદ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારો	170
39.	Dr. Mamta P. Acharya	માનવતાવાદ સંદર્ભમાં બુદ્ધનો અભિગમ	173
40.	डॉ महेशभाई ए. वाघेला	उपनिषदों में प्रतिपादित विश्वबन्धुत्व की भावनाका वर्तमान परिप्रेक्ष्य मेंएक अभ्यास	179
41.	ડો. અનિલા એન. સોની	સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ	184

42.	Dr. Shailesh Brahmbhatt	HUMAN VALUES IN HINDUISM	191
43.	Tejalben A. Tailor	EXPLORING THE INFLUENCE OF HUMAN VALUES ON ELEMENTARY SCHOOL CHILDREN: A COMPREHENSIVE ANALYSIS	194
44.	જાગૃતિબેન જે. પરમાર	વિષય-જીવન મૂલ્યોના વિકાસની આધારશિલા- સંસ્કૃત સુભાષિત	201
45.	Dr. Chhaya Rameshchandra Pandya	સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સંલગ્ન બી. એડ્. કૉલેજના અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ જીવન મૂલ્યો	203
46.	પઢિયાર જયેશભાઈ ખુમાનસંગ	રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના તત્વચિંતનમાં માનવમૂલ્યો	207
47.	Naisargi M. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOL, COLLEGE, AND UNIVERSITY	211
48.	Panchal Parthkumar Bhupendrabhai	HUMAN VALUES IN ANCIENT BHARATIYA SCRIPTURES (RAMAYANA)	212
49.	Chauhan Prachi Manishsinh	શ્રીમદ ભગવદ ગીતા	216
50.	પ્રા. નિકેતાકુમારી સી. ઢીંમર	હિન્દુ ધર્મ, જૈન ધર્મ, ઇસ્લામ,બૌદ્ધ ધર્મ, શીખ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનવીય મૂલ્યો	220
51.	પ્રા.સુરેશભાઇ જે.ગામીત	ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક કક્ષાએ ધોરણ ૧૨ના સમાજશાસ્ત્ર વિષય માંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો	225
52.	अनिरुद्धसिंह योगेन्द्रसिंह राउलजी	भारतीय ग्रंथों में निहित मानवीय मूल्यों पर केंद्रित शिक्षक शिक्षा	229
53.	दिलीपभाई जयसिंग वसावा	भारतीय ज्ञान परंपरा में ग्रंथों का स्थान एवं मूल्य शिक्षा	234
54.	ડૉ. પારૂલબેન બુધાભાઈ ટંડેલ	બી. એડ.ના પ્રશીક્ષણાર્થીઓમાંમાનવીય મૂલ્ય સંદર્ભે સામાજિક મૂલ્યની સમજ અંગેઅભ્યાસ	238
55.	Vaishali Jaydipsinh Dodiya	HUMAN VALUES IN BHAGVAD GEETA	244
56.	Dr. Anilkumar K. Varsat	SWAMI VIVEKANANDA AND HUMAN VALUES: A PHILOSOPHICAL EXPLORATION	248

57.	Dr. Arti Patel	HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF BHARATIYA PHILOSOPHERS, SWAMI VIVEKANANDA, SARVAPALLI RADHAKRISHNA, SRI AUROBINDO, J.KRISHNAMURTI, OSHO, GHANDHIJI, RAVINDRANATH TAGORE ETC.	255
58.	Dr. Dipak K. Chaudhari	A STUDY OF HUMAN VALUES IN PRESENT CURRICULUM OF SOCIAL SCIENCE AT SECONDARY EDUCATION IN GUJARAT	260
59.	ડૉ. કમલેશકુમાર વી. ડામોર	ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલમાં નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો	264
60.	ડૉ. પથિક ડી. બારોટ ગરાસિયા કિર્તીબેન જી.	ભારતીય ફિલોસોફર સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	268
61.	ડૉ. જિજ્ઞાસા કે. ચાવડા	શાળા , કૉલેજ અને યુનિવર્સિટીના પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં માનવીય મૂલ્યો	275
62.	Dr. Punitaben B. Patel	ENVIRONMENT CONSERVATION VALUES IN OUR SCRIPTURES	277
63.	હોટલવાલા સમીરાપરવીન એસ.	સાંપ્રત સમયમાં મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મહત્વ	280
64.	Sima J Nimbark	IMPORTANCE OF VALUE EDUCATION IN PRESENT SCENARIO	284
65.	યોગેશ એ.પટેલ	પંચતંત્રના 'કાકોલુકીય' તંત્રમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો	288
66.	અક્ષયભાઈ બી. ટંડેલ	બી. એડ્અભ્યાસક્રમ અંગે તાલીમાર્થીઓના વ્યક્તિગત મૂલ્યોનો અભ્યાસ	292
67.	ડૉ. દેવાંગના ચેતન ઠક્કર	ઉપનિષદો આધારિતશિક્ષણપ્રણાલિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	294
68.	ડૉ. નીતિન વી. વારલી	માનવીય મૂલ્યો તરીકે શિક્ષણમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો ફાળો	298
69.	Vipul N. Patel Dr. Naynaben Chauhan	ગાંધીજીના વિચારોમાં દર્શાવવામાં આવેલ માનવીય મૂલ્યો	302
70.	ડૉ. મીનાબેન રામસિંહ પરમાર	ભારતીય ગ્રંથોમાં દર્શાવેલ માનવીય મૂલ્યોને વિકસાવવામાં અધ્યાપકની ભૂમિકા	305
71.	ડૉ. પથિક ડી. બારોટ પટેલ અનિતાબેન કે.	ભારતીય ફિલોસોફર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	309

72.	પટેલ અર્ચના બળવંતરાય	સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારમાં વ્યક્ત માનવ મૂલ્યો	314
73.	Shitalben Bhupendrbhai Tailor	વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત સૂક્તિઓ	319
74.	Zala Annapurnaben Dasharathsinh Dr. Rajendrabhai B. Patel	CRITICAL ANALYSIS OF TEACHER EDUCATION INCONTEXT OF NEP 2020 AND INDIAN SCRIPTURES	322
75.	ચૌધરી રીંકલકુમારી એ.	ભારતીય શાસ્ત્રોમાં માનવીય મૂલ્ય	326
76.	Dr. Anita K. Patel	HUMAN VALUES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	329
77.	ડૉ. ભાવેશ એમ. મોદી અક્ષિતા પી. ગાંધી	સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં માનવીય મૂલ્યોની ઓળખ અને સંવર્ધન	333
78.	Ms. Bhavnaben Kiritbhai Bhavsar	HUMAN VALUE IN HINDUISM, BUDDHISM, SIKHISM, ISLAM, JAINISM, CRITICISM	338
79.	દિવ્યા વી. પટેલ	બંધારણીય મૂલ્યો નું મહત્વ પડકારો તથા ઉપાયો	343
80.	Dr. Anjali B. Naik	રામાયણની રચનામાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યો	345
81.	ડૉ. મનિષ એમ. પટેલ	ભારતીય શિક્ષણના તાત્વિક આધારો અને શિક્ષણના મૂળ તત્વો	350
82.	ડૉ. નિર્મલકુમાર કે. પટેલ	ધોરણ-૧૦ ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્નથતાં મૂલ્યો	354
83.	ડૉ. પલ્લવીબેન કે. કાપડિયા	શ્રી વલ્લભાચાર્યજી નિર્દિષ્ટ માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ	360
84.	ડૉ. રામ લીલાભાઇ વિસાણ	ગાંધીજીના મતે મુલ્યશિક્ષણ	364
85.	डॉ. नीरज एम. राज्यगुरु	मूल्य शिक्षा के प्रयोग	366
86.	ડૉ. જયંતિલાલ. બી.બારીસ	ડૉ સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન તરફથી પ્રેરણાત્મક મૂલ્યો– વ્યવસાયિક નીતિશાસ્ત્ર અને માનવ મૂલ્યો	371
87.	डॉ. जयश्री कांतिलाल दवे	आचार्य कौटिल्य के नीतिसूत्रों मेंनिरुपित मूल्यविचार	375
88.	ક્રિષ્નાકુમારી એન. ઠાકોર	ધરમપુર તાલુકાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ગુજરાતી ભાષા વિષયની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ	379
89.	Dr. Bhavesh M. Modi Boda Shruti S.	પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાંથીસંક્રાંતિત થતાં માનવીય મૂલ્યો	382
90.	પ્રા.પરવીનબાનું કે.અનસારી	ઇસ્લામ ધર્મમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો	388

91.	સંજય સી. પટેલ ડૉ.નયનાબેન બી. ચૌહાણ	પ્રાથમિક શિક્ષણમાં મૂલ્યોની જરૂરિયાત	393
92.	અમિતકુમાર એસ. યાદવ ડૉ. પત્રલેખા એ. બારડ	માનવ જીવનના મૂળભૂત મૂલ્યો	396
93.	ડૉ. વૈશાલી બી. દેસાઇ	વૈદિક સાહિત્યમાં ષડ્વેદાંગસૂત્રોમાં સમાવિષ્ટ વિવિધ સંસ્કારો દ્વારા મૂલ્યશિક્ષણ	403
94.	જાગૃતિબહેન એચ. ટંડેલ	પંચતંત્રમાં દર્શાવાયેલ માનવમૂલ્યો.	407
95.	Dr. Rahulkumar R. Tandel	VALUE BASED EDUCATION IS THE ONLY SOLUTION TO THE PROBLEM OF CRISIS OF MORAL VALUES AMONG THE YOUTH OF INDIA	410
96.	Raval Sagar Bhaveshkumar	INTEGRAL HUMANISM AND INDIAN EDUCATION SYSTEM	414
97.	Mr. Rakeshkumar H. Dangodara	મૂલ્યો આધારિત શિક્ષણ	423
98.	Miss. Jyoti Singh Dr. Rajesh Kumar Pandey	A STUDY ON DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS IN INDIAN CONTEXT	428
99.	डॉ. भाविका एस. पटेल	हिंदी कविताओं में राष्ट्रीय मूल्यों की अंतरंग परताल	443
100.	કલ્પેશ નરેન્દ્રભાઈ સોલંકી	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 : બાળકોનો મૂલ્ય સંદર્ભે સર્વાંગી વિકાસમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ	449
101.	Mr. Prashant Kumar singh Dr. Amitkumar R. Mali	माध्यमिक कक्षा के गणित पाठ्यपुस्तको में प्रस्तुत गणितशास्त्रीयों के प्रदान का गाणितिक अभिवृत्ति के सन्दर्भ में समीक्षात्मक अभ्यास	455
102.	ડ્રાઈવર અનીસાબીબી હુસેનભાઈ	ધોરણ૯ના સંસ્કૃત વિષયનાપાઠ્યપુસ્તકમાંથી માનવીયમૂલ્યોનીતારવણી	461
103.	Dr. Bhavesh Raval	INCLUSION OF HUMAN VALUES IN TEACHER EDUCATION THROUGH BHARATIYA SCRIPTURES	468
104.	Anshika Akshaysinh Chudasama Akshaysinh Chudasama	PROMOTING INCLUSIVITY AND DIVERSITY IN EDUCATION: NEP 2020 AND BHARTIYA SCRIPTURES	472
105.	Dr. Jignesh J. Rathod	ભારતીયગ્રંથોમાં માનવ મૂલ્યોઅને વર્તમાન સમયમાં તેનું મહત્વ	480
106.	માધ્વીકા પી. વેકરીયા	રામાયણકાલીન શાસનવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થાઅને કુટુંબવ્યવસ્થામાંથીનિષ્પન્ન થતાંમૂલ્યો	484

107.	મનોજ એચ. રાઉત	મૂલ્ય શિક્ષણનાં આધારસ્તંભો પરિવાર , શાળા, સમાજ	489
108.	Dr. Meghaben Narendrabhai Chaudhari	NEP 2020 અને માનવીય મૂલ્યો	494
109.	ગીતાબેન હસમુખભાઈ વસાણી	પુરાણોમાં દેવર્ષિ નારદ અને માનવીય મૂલ્યો	497
110.	જાગૃતિ આઈ. સોલંકી	પંચતંત્રનાં મૂલ્યોની સાંપ્રતકાલીન પ્રસ્તુતતા	500
111.	રેખાબેન એસ. પટેલ	એકવીસમી સદીનું લક્ષાંક : મૂલ્યોનું પુનઃ પ્રસ્થાપન	504
112.	Ms. Kaushani S. Patel	THINKING PROCESS IN SHRIMAD BHAGVAD GITA	507
113.	ઉર્વી હસમુખભાઈ ટંડેલ	રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યો	511
114.	Maj. Dr. Bhavesh H. Devta	HUMAN VALUES IN HINDUSIM, JAINISM, ISLAM, BUDDISM, SHIKHISM AND IN CHRISTANITY	515
115.	Mrs. Anupama Akella Dr. Kinnary B. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOL, COLLEGE & UNIVERSITY	521
116.	Kajal Bharatsinh Thakor	હિન્દુ ધર્મમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	525
117.	Piyush Patel Dharmik Chauhan	A STUDY OF HUMAN ETHICS IN MAHAKAVI KALIDASA'S EPICS	528
118.	Dr. Nehal Shingala	HUMAN VALUES IN VEDIC	533
119.	Dr. Bhavesh S. Thakkar	A STUDY OF HUMAN VALUES INCORPORATED IN THE TWO YEARS B.ED. PROGRAMME	536
120.	Dr. Pareshkumar Ukabahi Mordhara Dr. Ashok Dhanusdhari Gaur	VALUES AND RESPONSIBLE CITIZENSHIP	540
121.	Dr. Jayesh Patel Dr. Kalpesh Patel	SHRIMADBHAGWATGITA - HUMAN VALUES &THECHARACTERISTICS FOR HUMAN SUPERIORITY IN 21st CENTURY	543
122.	શ્રી અશ્વિનકુમાર એચ. રાઠવા	રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો અને તેનો જીવનમાં ઉપયોગ	547
123.	Divyaniben S. Tandel Dr. Amitkumar R. Mali	HUMAN VALUES EXPRESSED IN SMT. PRATIBHA PATIL'S CONVOCATION SPEECHES	553
124.	Hastiben Vinodbhai Patel	ગાયત્રી મંત્રમાંથી થતા નિષ્પન્ન માનવીય મૂલ્યો	560

125.	નિલેશ. બી. બથવાર પ્રો.(ડૉ.)દીપુબા દેવડા	ભારતીય વિરાસતમાં જોવા મળતા મૂલ્યો	565
126.	Patel Khushbu Dineshbhai Dr. Kirtiben Thakr	બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાનમૂલ્યો અંગેનો અભ્યાસ	571
127.	Dr. Rohit S. Valand	શ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં નિહિત માનવીય જીવન મૂલ્યો	575
128.	सौ. अर्चना रमेश भालेवार	संत ज्ञानेश्वरांचे जीवन व कार्य - एक अभ्यास	578
129.	ડો.સમીર બી વાઘરોડીયા	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ અંતર્ગત માનવીય-નૈતિક અને બંધારણીય મૂલ્યો	584
130.	Urja Sanjaykumar Patel	HUMAN VALUES IN BHARATIYA SCRIPTURES	591
131.	ડો.ઇન્તેખાબ અનસારી	ભારતીય મૂલ્યોની જાળવણી સામેના પડકારો	596
132.	Dr. Japan Desai	CONCEPTSOF VALUES FOR DETERMINE THE PAST, PRESENT AND FUTURE	600
133.	Nikhilkumar K. Patel Dr. Kinnariben B. Patel	ભારતીય ગ્રંથ વચનામૃત માંથી નિષ્પન્ન થતું નૈતિક મૂલ્ય	603
134.	Vaidehi Brahmbhatt Dr. Amitkumar R. Mali	SEL IN NEP 2020 : EDUCATION SYSTEM TOWARDS HUMAN VALUES	606
135.	Dr. Narendrasinh Pratapsinh Gohil	DEVELOPMENT AND TRYOUT OF E-CONTENT ON HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF GANDHIJI	610
136.	Pro. Nimesh B Patel	THE ROLE OF THE PRINCIPAL IN DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL ATMOSPHERE IN PRIMARY SCHOOL IN NAVSARI DISTRICT	613
137.	ડો. અલ્કેશકુમાર બી. પટેલ	વર્તમાન સમયની જરૂરીયાત : મૂલ્ય શિક્ષણ અને શિક્ષકની ભૂમિકા	616
138.	ડો.મેરામણ એ.વૈરૂ	ધોરણ – ૯ ના ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકના અભ્યાસક્રમમાં નિષ્પન્ન થતું સામાજિક મૂલ્ય	621
139.	ડૉ. ભાવનાબેન મહેશચંદ્ર મહેતા	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય મૂલ્યો	625
140.	Dr. Dipika Patel Dr. Mehul Dave	THE BHAGAVAD GITA -A BHARTIYA SCRIPTURE AND THE ART OF LEADERSHIP AND DECISION MAKING IN THE CONTEMPORARY ERA	629
141.	ડો. અર્ચના ડી. પટેલ	ઉચ્ચતર પ્રાથમિક કક્ષાએ સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યનો અભ્યાસ	636

142.	Dr. Jay Vyas	NURTURING VALUES : EXPLORING THE IMPACT OF VALUE EDUCATION ON PERSONAL DEVELOPMENT	640
143.	જયદિપ એસ. સવનિયા	ભગવદ્ગીતામાં પ્રદર્શિત થતાં મુખ્યમાનવમૂલ્યો : ધર્મ,કર્મ,ભક્તિ,જ્ઞાન	645
144.	ડૉ. અરુણ ટંડેલ	શ્રીમદ ભગવદ ગીતા માં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો સંદર્ભે શાંતિ	650
145.	Dr. Dhiraj R. Parmar	HUMAN VALUES TAUGHT BY GANDHIJI	652
146.	ડૉ. વિમુખભાઈ યુ. પટેલ	વાલ્મીકિ રચિત રામાયણના સામાજિક મૂલ્યો અને તેની જીવન પર અસર	657
147.	Dr. Prakash N. Patel	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંથી પ્રગટ થતી મૂલ્યમીમાંસા	660
148.	કિંજલબેન આર.પ્રજાપતિ	પંચતંત્રની બોધકથાઓમાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો	665
149.	ડૉ. ગુંજન વશી	યોગવિદ્યા : અષ્ટાંગ યોગ	670
150.	Dr. Riddhi A. Desai	UNVEILING THE SOUL OF BHARATIYA CULTURE : EXPLORING THE HUMAN VALUES THAT DEFINE US	673
151.	પ્રા.રણમલ કે. રાતિયા	ધોરણ-૧૦ નાસંસ્કૃતવિષયનાપાઠ્યપુસ્તકના પ્રથમ એકમમાંથીનિષ્પન્નથતાંમાનવીયમૂલ્યો	679
152.	Miteshkumar Amratbhai Patel	THE NATIONAL EDUCATION POLICY 2020	684
153.	ડૉ. દીપ્તિ બી. કુંડલ	ગુજરાતી ભાષાની ધૂળિયે મારગ કવિતામાંથી ફલિત થતાં ભારતીય મૂલ્યો	693
154.	ડૉ.રોહિત.સી.પટેલ	શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનમાં જોવા મળતા મૂલ્યો	696
155.	ડૉ. દક્ષાબેન બી.પટેલ	નવી શિક્ષણનીતિ 2020 અને ભારતીય ગ્રંથોના મૂલ્યો: શૈક્ષણિક સુધારણા માટે સુમેળભર્યું મિશ્રણ	701
156.	ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર આર. પટેલ	ભારતીય લોકસાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો	703
157.	Dr. Jyoti Rupinkumar Raval	THE ETERNAL WISDOM OF BHARATIYA SAINTS: COMPASSION, KNOWLEDGE, AND LOVE	706
158.	કૌશિકા મનહરભાઈ વાઘેલા ડૉ. નરેશભાઈ રોહિત	વર્ગખંડ શિક્ષકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂલ્યશિક્ષણ એક અભ્યાસ	713
159.	સોલંકી દેવેન્દ્રકુમાર બી.	અંકલેશ્વર શહેરની બી.એડ્.કૉલેજના તાલીમાર્થીઓમાં પ્રવર્તમાન મૂલ્યોનો અભ્યાસ	719

160.	Avani Shakarbhai Patel	યોગદર્શનમાં માનવમૂલ્યો	724
161.	ટંડેલ પૂજાબહેન અમૃતભાઇ	ભારતમાં આદર્શ રઘુવંશી રાજાઓના જીવનમાંથી નિષ્પન્ન થતા મુલ્યો	728
162.	ગીતાબેન હસમુખભાઈ વસાણી	શ્રી અરવિંદકૃત 'સાવિત્રી' મહાકાવ્યમાં નિરુપિત અધ્યાત્મ અને માનવીય મૂલ્યો	731
163.	ડૉ. દિલીપભાઈ એમ. પટેલ	ભારતીય ફિલોસોફર સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં દર્શાવવામાં આવેલ માનવીય મૂલ્યો	733
164.	ભાવિક બી. ટંડેલ	ભારતના નવનિર્માણ માટે ઓશો દ્વારા નિર્દિષ્ટ મૂલ્યો	736
165.	Ishan Modi Indra Patel Akshay Modi	A MODERN SCRIPTURE SHARING ANCIENT VALUES : SATSANG DIKSHA BY HH MAHANT SWAMI MAHARAJ	740
166.	Dr. Pabhat M. Kasra	પંચતંત્રના મતે માનવ મૂલ્યો	746
167.	Dr. Hirenkumar Dineshbhai Patel	DISCOVERY OF VARIOUS HUMAN VALUES AND MORAL LESSONS IN THE STORIES OF VISHNU SHARMA'S *PANCHATANTRA*	750
168.	Dr. Bhumikaben J. Makwana Dr. Arvindbhai P. Makwana	HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF BHARATIYA PHILOSOPHER : OSHO	756
169.	Pooja Virangbhai Panchal	ગાંધીજીના જીવનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	763
170.	આહિર અંકિત એસ.	"જસ્ટએક મિનિટ" પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટમુલ્યો.	766
171.	પ્રા. ડૉ . નમ્રતા કાંતિલાલ પટેલ	એ. એમ. પટેલ (દાદા ભગવાન) કથિત આપ્તસૂત્રોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવ વ્યવહારના મૂલ્યો	769
172.	Dr. Kalpeshkumar K. Tandel	EXPOSING HUMAN VALUES AS FORMULATED BY SANT TUKDOJI MAHARAJ	775
173.	Dr. Gayatri R. Patel	A STUDY OF HUMAN VALUES DEPICTED IN THE POPULAR PRAYER- JIVAN ANJALI THAJO	776
174.	Dr. Shitalkumari Narsinhbhai Vasava	ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં નિરૂપિત માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ	781
175.	ડૉ. ફાલ્ગુની એસ. વાંસિયા	રંગ અવધૂતના સાહિત્યમાંથી નિષ્પન્ન થતા મૂલ્યો	787
176.	Dr. Kiritkumar R. Chauhan	INTEGRATING VALUE BASED IDEAS OF SHRI ARVIND GHOSH WITH EDUCATION	793

177.	प्रा. डॉ. अरुणाबहन आनंदकुमार कसवाला	स्वामी विवेकानंदजी की मानव निर्माणकारी मूल्य शिक्षा: वर्तमान परिप्रेक्ष्य	797
178.	હળપતિ આશા સુરેશ આહિર હેમાક્ષી આર.	દીપજ્યોતિમંત્રમાં પ્રગટ થતા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો	803
179.	Bharti Dhimmar	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	807
180.	Patel Hiral Prafulkumar	ભારતીય સંત પ્રમુખસ્વામી મહારાજના વ્યક્તિત્વમાં જોવા મળતાં માનવીય ગુણો	810
181.	Mali Jashoda Prabhuram	ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર (હનુમાન ચાલીસા) માં નિરૂપણ થતા માનવીય મૂલ્યો	814
182.	Jeel Jayantilal Prajapati	પંચતંત્રમાં માનવીય મૂલ્યો	817
183.	Patel Jinalben Chhaganbhai	વિવેકાનંદનોશૈક્ષણિક વિચારઅનેઆજનાસમયનું શૈક્ષણિક સિસ્ટમ	820
184.	Jha kalpna Kumari Rambabu	सरदार वल्लभभाई पटेल का दिखाएं गए मानवीय मूल्य	825
185.	Lad Rinkalkumari Hemantbhai	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અને ભારતીય ગ્રંથોના મૂલ્યો	827
186.	પટેલ માનસીબેન રવજીભાઈ	ચાણક્ય નીતિમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	830
187.	Nilpa R. Patel	THE JOURNEY OF HUMAN VALUES FROM INDIAN ANCIENT SCRIPTURES TO NEP-2020	833
188.	પટેલ અમિષાકુમારી મૂકેશભાઈ	ગાંધીજીના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	836
189.	Priyalkumari Ramanbhai Patel	ગાંધીજીની આત્મકથા "સત્યના પ્રયોગો" માંથી પ્રાપ્ત થતા માનવીય મૂલ્યો	840
190.	પટેલ રિયાકુમારી ઉત્તમભાઈ	પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાં માનવીય મૂલ્યો	843
191.	ચૌધરી સરસ્વતીબેન બકુલભાઈ	ધોરણ-૯ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	847
192.	Patel Mehul Pandey Rohit	APPROACH OF HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF IITE UNIVERSITY	851
193.	Ujalaben Ramubhai Bhagariya	ગાંધીજીના મહાવ્રતો થકી જીવન ઉપયોગી મૂલ્યો	856
194.	ટંડેલ વિશાખા દિનેશભાઈ	સ્વામી વિવેકાનંદના વ્યક્તિત્વમાં માનવીય મૂલ્યો	858
195.	Vrutika Jikesh Patel	WHAT BHAGAVAD GITA TEACHES US!	861
196.	ભાનુશાલી શ્રદ્ધા મહેન્દ્રભાઈ	ભારતીય સોળ સંસ્કારોના રહેલાં માનવીય મૂલ્યો	864

197.	Tandel Ankitaben Rajanikant	શ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	868
198.	ચૌધરી તરૂણભાઈ અશ્વિનભાઈ	મીરાંબાઈના જીવનમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો	870
199.	પટેલ સોનાલી પી.	શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતામાં સ્થિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનું મૂલ્ય	872
200.	Jinisha Gaurang Pandya	શ્રી રંગ અવધૂત મહારાજ રચિત દત્તબાવની માંથી મળતા માનવીય મૂલ્યો	876
201.	પટેલ માનસીકુમારી પ્રકાશભાઈ	ભારતીય તત્વજ્ઞાની સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં દર્શાવેલ માનવમૂલ્યો	878
202.	ગાંગોડા વૈશાલીબેન જૈસીંગભાઈ	ગાંધીજીના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	882
203.	દ્રષ્ટિ વી. દોડિયા	ઉપનિષદ અને માનવીય મૂલ્યો	885
204.	ભાર્ગવકુમાર વી. રોહિત	ભીષ્મ પિતામહના જીવનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	889
205.	રેણુકાકુમારી ભારતસિંહ ઠાકોર	સુંદરકાંડમાંરહેલા માનવીયમૂલ્યો	893
206.	Bhavinkumar Laxmanbhai Ahir	પંચતંત્રની વાર્તામાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યનો જીવનમાં વિનિયોગ	895
207.	રાઠોડ પિનલ વિજયભાઈ	હિન્દુ ધર્મમાં સાંસ્કૃતિક પ્રતીકોમાં માનવીય મૂલ્યો	898
208.	ચૌધરી હેમાનીબેન નાગીનભાઈ	ગાંધીજીના વિચારમાં,વાણીમાં અને વર્તનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	901
209.	સરસ્વતીબેન પી.રાઠોડ	वैदिकवाङ्मय: માં માનવીયમૂલ્યો	904
210.	ટંડેલ ધર્મિષ્ઠા હરિશચંદ્ર	મહાભારતમાં રહેલ માનવતાના મૂલ્યો	907
211.	Dr. Kinnary Patel Manali Khushalbhai Patel	**વૈદિક સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો**	909
212.	પરિમલ ડી. પટેલ	જીવનનું અમૃત મંથન : મૂલ્ય શિક્ષણ	912
213.	Ankitaben Ashokbhai Dhimmar	EDUCATIONAL IMPLICATIONS OF 'BHAGVAD GITA' IN PRESENT TIME	915
214.	Kunjal M. Tandel	HUMAN VALUES IN BHARTIYA SCRIPTURES	917
215.	Dr. Kiran Prakash Chikate	HUMAN VALUES AND BHARTIYA CULTURE	923
216.	ડૉ. સારીકા આર. પટેલ	ગર્ભઉપનિષદ નિહિત ગર્ભસંસ્કાર	928

217.	ડૉ. ગીતાબેન અંબેલાલ પટેલ.	ઉપનિષદોમાં વ્યક્ત થતું જીવન મૂલ્ય.	932
218.	ડૉ. ભાવિનાબેન આર. દેસાઈ	હિન્દુધર્મ, જૈનધર્મ, ઈસ્લામ, બૌદ્ધ, શીખ ધર્મ અને ખ્રિસ્તીધર્મના માનવીય મૂલ્યો.	937

ભારતીય શિક્ષણના તાત્વિક આધારો અને શિક્ષણના મૂળ તત્વો

ડૉ. મનિષ એમ. પટેલ
સિનિયર લેક્ચરર
જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન નવસારી.

સારાંશ

શિક્ષણ જીવનના વિકાસની પ્રક્રિયા છે. એ જીવનની સાધના છે. જીવનનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનમાં જે કાંઈ વિકાસ થયો છે તે શિક્ષણ થકી જ થયો હોય છે. સભ્યતા અને સંસ્કૃતિના વિકાસ પાછળ શિક્ષણની પ્રેરણા રહેલી છે. વાસ્તવમાં શિક્ષણ જીવનના વિકાસનો પર્યાય છે. જીવનનાં મૂલ્યો અને આદર્શો જ શિક્ષણનાં મૂલ્યો અને આદર્શો હોય છે. પ્રાચીન અને મહાન સંસ્કૃતિના ઉત્તરાધિકારી ભારતે અનુભવની દીર્ઘ લાંબી મંજિલ પછી જીવનનાં આધારભૂત સત્યોનો આવિષ્કાર કર્યો છે એવું કહેવું નિર્વિવાદ છે. એ સત્યોને આધારે શ્રેષ્ઠ જીવનમૂલ્યો અને આદર્શોનો વિકાસ થયો છે. ભારતીય જીવનનાં આ સત્યો જ ભારતીય શિક્ષણદર્શનના મૂળ આધાર છે. આ આધારો પર વિકસિત શિક્ષણ જ ભારતીય જીવનનો પર્યાય બની શકે છે. શિક્ષણ મનુષ્યને સંસ્કારી બનાવે છે, સંસ્કૃતિ રાષ્ટ્રની ઓળખ છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિ મળીને સમાજ બને છે, તો વ્યક્તિ વ્યક્તિના સંસ્કાર મળી સંસ્કૃતિ બને છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણને પવિત્ર પ્રક્રિયા માનવામાં આવી છે. જેવી ભારતના દાર્શનિક સાહિત્યોમાં શિક્ષણની અનેક બાબતોને ચરિતાર્થ કરી છે.

ચાવીરુપ શબ્દો – ભારતીય શિક્ષણ, કર્મવાદ, પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત, ધર્મ અને અર્થ

પ્રસ્તાવના

શિક્ષણ જીવનના વિકાસની પ્રક્રિયા છે. એ જીવનની સાધના છે. જીવનનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનમાં જે કાંઈ વિકાસ કરે છે તે શિક્ષણ દ્વારા જ કરે છે. સભ્યતા અને સંસ્કૃતિના વિકાસ પાછળ શિક્ષણની પ્રેરણા રહેલી છે. જીવનનાં મૂલ્યો અને આદર્શો જ શિક્ષણનાં મૂલ્યો અને આદર્શો હોય છે. સત્યોને આધારે શ્રેષ્ઠ જીવનમૂલ્યો અને આદર્શોનો વિકાસ થયો છે. ભારતીય જીવનનાં આ સત્યો જ ભારતીય શિક્ષણદર્શનના મૂળ આધાર છે. આ આધારો પર વિકસિત શિક્ષણ જ ભારતીય જીવનનો પર્યાય બની શકે છે.

ભારતીય શિક્ષણના તાત્વિક આધારો અને શિક્ષણના મૂળ તત્વો

- **કર્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત**

ભારતીય જીવનદર્શનનું આધારભૂત તત્ત્વ છે કર્મ અને પુનર્જન્મ. જે જીવનના વિકાસ કરતાં કરતાં મુક્તિ અર્થાત્ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી. જીવનના આ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે માનવીને સતત સત્કર્મના સ્વરૂપમાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે. જયાં સુધી લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી એને વારંવાર જન્મ ગ્રહણ કરવો પડે છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ (गीता ४/५)

અર્થાત્ હે અર્જુન ! મારા અને તારા ઘણા જન્મો થઈ ગયા છે. હે પાર્થ એ બધા તું જાણતો નથી, પરંતુ હું જાણું છું. માનવને સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીર હોય છે. આ સૂક્ષ્મ શરીર બુદ્ધિ, મન, પંચપ્રાણ અને દસ ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મ ભાગો મળીને સત્તર તત્ત્વોનું બનેલું છે. જયારે મૃત્યુ થાય છે ત્યારે સ્થૂળ શરીર મરે છે અને સૂક્ષ્મ શરીર બીજું શરીર ધારણ કરી લે છે. જે રીતે આપણે જૂનાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરીએ છીએ તે રીતે જીવાત્મા આત્માને રહેવા માટે યોગ્ય નહીં એવા જૂના શરીરનો ત્યાગ કરીને નવું શરીર ધારણ કરે છે. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત ભારતીય દર્શનની કેવળ માન્યતા જ નથી પરંતુ સત્ય છે. વિશ્વમાં એવી ઘણી ઘટનાઓ અને બનાવો જોવા મળે છે જેમાં પુનર્જન્મની બાબતો ફલિત થતી હોય

છે. આ નિયમ અનુસાર મનુષ્ય સારાં કર્મો કરવા માટે પ્રેરિત થાય છે.

- **એકાત્મ તત્વ**

ભારતીય ઋષિઓએ સમસ્ત સૃષ્ટિનું અન્વેષણ કરીને એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે કે સમસ્ત જગતમાં અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ એક પરમ ચેતન, અવિનાશી તત્ત્વ વ્યાપ્ત છે જેનું યથારુચિ, યથામતિ પરમાત્મા, ઈશ્વર, બ્રહ્મ વગેરે શબ્દોથી નામકરણ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી અરવિંદે કહ્યું છે કે "આત્મતત્ત્વ જ મૂળભૂત ચેતન તત્ત્વ છે, જેનું અસ્તિત્વ હોય છે. આ ગતિયુક્ત ચૈતન્યથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. સૂક્ષ્મથી માંડીને બ્રહ્માંડ સુધીનું બધું જ આ આત્મતત્ત્વની વિવિધ સંરચનાઓ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. જ્યારે આ ચેતન તત્ત્વ પોતાને જડ તત્ત્વમાંથી ધીરે ધીરે ઉત્ક્રાન્તિ દ્વારામુક્ત કરવા માગે છે ત્યારે એ જ જીવ, પ્રાણી અથવા મનુષ્ય પોતાની અંતઃક્રિયાની પ્રક્રિયા દ્વારા સાધારણ મનુષ્ય કરતાં અનેક ગણા વિકસિત જીવને પ્રગટ કરે છે."

તોમરે (1999) કહ્યું છે કે " આત્મતત્ત્વ જ વિશ્વનું મૂળભૂત કારણ છે અને વિશ્વમાં પરિવ્યાપ્ત છે. આધુનિક વિજ્ઞાને પણ સમસ્ત ગતિ અને ક્રિયાનું મૂળ કારણ ઊર્જાને માન્યું છે જે અવિનાશી છે. ઊર્જાને દિશા કોણ આપે છે ? વૈજ્ઞાનિકો એને કોઈક રહસ્યપૂર્ણ તથા આધ્યાત્મિક તત્ત્વ કહે છે." ડૉ. ડી.એસ.કોઠારી કહે છે - "સત્ય તો એ છે કે ઉપનિષદોના આત્મજ્ઞાન અને વિવેક સિવાય આ રહસ્યને સમજવાની અન્ય કોઈ પણ રીત નથી." આ રીતે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો અને પ્રાચીન ભારતીય ઋષિઓ કે જેઓ વાસ્તવિક રીતે વૈજ્ઞાનિકો જ હતા, એક જ નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચે છે કે ઈશ્વર જ એ મૂળ સત્તા છે જે સૃષ્ટિની સંરચના કરે છે અને એનું સંચાલન કરે છે. શિક્ષણની પ્રક્રિયા આ ભાવ – એકાત્મ તત્વને જોડાવાની જરૂરિયાત જાણે છે.

- **જીવનનો ઉદેશ્ય**

તોમર (1999) કહે છે કે "ભારતીય જીવનદર્શન અનુસાર આ જગતમાં એક શાશ્વત ચેતન પરમાત્મ તત્ત્વ વ્યાપ્ત છે. મનુષ્યની અંદર આત્મા સ્વરૂપે સ્થિત છે. એ પરમ આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ કરવી અને જીવનમાં અભિવ્યક્તિ કરવી એ મનુષ્ય જીવનનું પરમ લક્ષ્ય છે." એજ વાત સ્વામી વિવેકાનંદના શબ્દોમાં "પ્રત્યેક આત્મા જ અવ્યક્ત બ્રહ્મ છે. બાહ્ય અને અંતઃપ્રકૃતિ બંનેનું નિયમન કરી અંતર્નિહિત બ્રહ્મસ્વરૂપને અભિવ્યક્ત કરવું એ જ જીવનનું લક્ષ્ય છે." શ્રી અરવિંદે આ જ વાતને શબ્દોમાં કહી છે "જીવનનું લક્ષ્ય છે ભાગવત ઉપસ્થિતિ અને ચેતનામાં પ્રવેશ કરવો અને એનાથી અધિકૃત થવું, ભગવાનને એક માત્ર ભગવાનને જ પ્રેમ કરવો, પોતાની પ્રકૃતિને ભગવાનની પ્રકૃતિ સાથે એકસ્વર કરવી અને પોતાના સંકલ્પ, કાર્યકલાપ અને જીવનને ભગવાનનું યંત્ર બનાવવું."

આમ, મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે ભારતીય ઋષિઓએ ધર્માધારિત અર્થ અને કામની સિદ્ધિ આવશ્યક છે. દુઃખોમાંથી આત્યંત વિમુક્તિ અને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ ! 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ' વિદ્યા એ જ છે જે મુક્તિ પ્રદાન કરે. એટલે મુક્તિ એ જીવનનો વિશાળ ઉદેશ્ય ગણવામાં આવે છે.

- **ધર્મ**

ધર્મના જ્ઞાન માટે વિવાદ જોવા મળે છે. ધર્મને અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દ religionના અર્થમાં સમજવામાં આવે છે. religion શબ્દનો અર્થ ભારતીય વિચાર અનુસાર ઉપાસના પંથની સમકક્ષ માની શકાય. તેથી ધર્મ શબ્દને સમજવો આવશ્યક છે. એનો અર્થ યોગ્ય રીતે સમજવાને બદલે religionના પર્યાયવાચી શબ્દ તરીકે એનો પ્રયોગ કરવાથી અનર્થ વ્યાપી રહ્યો છે. ભારતીય દર્શનમાં ધર્મને સાર્વભૌમ નિયમોના અર્થમાં સમજવામાં આવે છે. " મનુ ભગવાને ધર્મનાં દસ લક્ષણો બતાવ્યાં છે.

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीविद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

અર્થાત ધૈર્ય, ક્ષમા, દમ અચૌર્ય, શુચિતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, વિવેક, વિદ્યા, સત્ય તથા અક્રોધ એ ધર્મનાં દસ લક્ષણો છે. વાસ્તવમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં આ ગુણોના વ્યવહારને કારણે જ સમાજજીવન ચાલી શકે છે. ધર્મ વિશે, ધર્મ તો જીવનનું વિશેષ વ્યવહારતત્ત્વ છે, જેના આધારે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ શાંતિપૂર્વક વ્યવસ્થિત, રીતે ટકી રહી છે. વ્યાસમુનિએ મહાભારતમાં ધર્મનું લક્ષણ વર્ણવતાં કહ્યું છે કે, બીજાનું હિત કરવું તે જ પુણ્ય છે અને બીજાને કષ્ટ પહોંચાડવું તે જ પાપ છે. ભારતમાં ઈશ્વરની ઉપાસના ધર્મનો એક ભાગ છે. આ માન્યતાને કારણે ભારતીયો બધી ઉપાસના પદ્ધતિઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા અને આદરનો ભાવ ધરાવે છે. વિશ્વના બીજા દેશોના ધર્મોના અનુયાયીઓમાં આ ભાવ નથી એવું નમ્ર પ્રમાણે માનવું છે. શિક્ષણમાં અવશ્યપણે ધર્મ માત્ર હિન્દુ જ નહીં વિશ્વના બધા જ ધર્મની તાત્વિક બાબતોને સઠહાન મળવું જોઈએ.

- **અર્થ અને કામ**

ભારતીય જીવનદર્શન અનુસાર જીવનની ભૌતિક આવશ્યકતાનું મહત્ત્વ પણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આત્માની સાથે જ શરીરના મહત્ત્વને પણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે, દુર્બળ વ્યક્તિ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતી નથી. અર્થની અંતર્ગત આજની પરિભાષા અનુસાર રાજનીતિ અને અર્થનીતિનો પણ સમાવેશ થાય છે. ભારતીય દર્શનમાં અર્થનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને અર્થશાસ્ત્રની રચના થઈ છે. બધાની ભૌતિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ આવશ્યક માનવામાં આવી છે. મનુ ભગવાને કહ્યું છે -

धर्मार्थरिच्यते श्रेयः कामार्थो धर्म एव च ।
अर्थएवेह वा श्रेयस्त्रिवर्गः इति तु स्थितिः ॥

કેટલાકને કર્તવ્ય અને સંપત્તિ ચિત લાગે છે, કેટલાકને સંપત્તિ અને એનો ભોગ સારો લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં અનુભવની વાત એ છે કે જ મનુષ્યનું લૌકિક જીવન સ્વસ્થ અને સુખી થાય છે.

- **વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્**

પ્રત્યેક વ્યક્તિ શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ દ્વારા પોતાની જાતને અખંડ બનાવે. આ રીતે સપૂર્ણ માનવના આધાર ઉપર જ ભારતીય ચિંતનમાં વ્યક્તિથી માંડીને પરિવાર, સમાજ, રાષ્ટ્ર, માનવતા અને સમગ્ર સૃષ્ટિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ જ વિચારદર્શનના આધાર ઉપર સૃષ્ટિના ચરાચર ઘટકો સ્વાયત્તતા જાળવી રાખીને પરસ્પર પૂરક થઈને આધ્યાત્મિક એકાત્મતાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે અને 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્'ના આદર્શની સ્થાપના થઈ શકશે. એ જ ભારતીય શિક્ષણનું લક્ષ્ય ગણ્યું છે. સમય સમયે વૈશ્વિક ઘટનાઓમાં ભારતના સંદર્ભમાં આ બાબતને ફલિત થતું જોવા મળે છે.

- **આદર્શવાદ અને આશ્રમ**

પ્રાચીન ભારતનું શિક્ષણદર્શન આદર્શવાદી શિક્ષણદર્શન મનાય છે, ભારતીય શિક્ષણનો આદર્શવાદ વિદ્યાર્થીને માત્ર કોઈ એક વિશેષ સિદ્ધાંત અનુસાર શિક્ષણ આપવા માત્રને જ પર્યાપ્ત માનતો નહોતો, પરંતુ સંસ્કારોના માધ્યમથી આદર્શને અનુરૂપ જીવનઘડતરની વ્યવસ્થા હતી. ભારતીય જીવનનો સનાતન આદર્શ આધ્યાત્મિકતા છે. વિદ્યાર્થી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ગુરુકુળમાં રહીને પૂરો કરતો. ઉપનયન સંસ્કાર સાથે વિદ્યાર્થી ગુરુકુળ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતો. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ તપસ્યાપૂર્ણ જીવન રહેતું. તેમને શરૂઆતથી જ પવિત્રતા, આચાર અને અગ્નિકાર્ય શિક્ષણ આપવામાં આવતું. એ શિષ્યો વસ્ત્રો પહેરતા. બ્રહ્મચારીનું ઘણું સન્માન કરવામાં આવતું, એ એક સામાન્ય શિષ્ટાચાર હતો કે જો રાજા અને સ્નાતક વિદ્યાર્થી સામસામેની દિશામાંથી આવતા હોય તો રાજા બાજુએ ખસીને સ્નાતક બ્રહ્મચારીને રસ્તો આપતો. રામાયણમાં આપણે તે જોયું હતું. આમ, આવા આદર્શો અને ચાર આશ્રમની વાત કરવામાં આવી છે તે યથાયોગ્ય છે.

- **શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો**

શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો મનુષ્યજીવનના ઉદ્દેશ્યોથી ભિન્ન હોતા નથી. શિક્ષણ એક જેના દ્વારા તે પ્રણાલી છે જેના દ્વારા

જીવનના ઉદ્દેશ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. શિક્ષણ માનવની એ અંદરની શક્તિઓ, કુશળતાઓ અને ગુણોનો વિકાસ કરે અને માનવી પોતાના જીવનના ઉદ્દેશ્યોને પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થાય છે. માનવજીવનનું લક્ષ્ય છે ધર્માચરણ દ્વારા અર્થ અને કામ પુરુષાર્થોની સાધના કરતાં કરતાં પરમ પુરુષાર્થ મોક્ષ અર્થાત્ સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી. સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે – વિદ્યા એ જ છે જે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવી આપે. આ પરમ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે વ્યાવહારિક પાસાનું શિક્ષણ પણ આવશ્યક માનવામાં આવ્યું છે. ઇશોપનિષદમાં તેનો ઉલ્લેખ છે.

विद्या चाविद्या च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥
अन्धः तमः प्रविशन्ति येऽविद्यां उपासते ।
ततो भूय इव ते तमो यउ विद्यायां रताः ॥

સ્વામી વિવેકાનંદે શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો વિશે પોતાના વિચારો પ્રગટ કરતાં કહ્યું છે કે, "શિક્ષણ વિવિધ પ્રકારની માહિતીઓનો ઢગલો નથી જે તમારા મસ્તિષ્કમાં ભરી દેવામાં આવ્યો છે અને જે આત્મસાત્ થયા વગર આખી જિંદગી ઉત્પાત મચાવ્યા કરે છે. આપણે એ વિચારોની અનુભૂતિ કરી લેવી આવશ્યક છે કે જે જીવનનિર્માણ, મનુષ્યનિર્માણ અથવા ચારિત્ર્યનિર્માણમાં મદદરૂપ બને.' એમણે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે, "આપણે તો એવું શિક્ષણ જોઈએ જેનાથી ચારિત્ર્યનિર્માણ થાય, માનસિક વૃદ્ધિ પામે, બુદ્ધિનો વિકાસ થાય અને જેના દ્વારા મનુષ્ય પોતાના પગ ઉપર ઊભો થઈ શકે."

શ્રી અરવિંદના મતે "બાળકના સ્વભાવમાં જે કાંઈ સર્વોત્તમ, સર્વાધિક શક્તિશાળી, સર્વાધિક અંતરંગ અને જીવંત છે તેને વ્યક્ત કરવું એ જ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય હોવો જોઈએ. બાળકનું સાચું શિક્ષણ એ છે જે તેનાં બધાં પાસાંઓનો વિકાસ કરે, તેના જીવન, મસ્તિષ્ક અને આત્મા, વ્યક્તિગત અને સામાજિક સ્થિતિ એ બધામાં તેના સર્વાંગીણ વિકાસમાં ફાળો આપે." શ્રી માતાજીના શબ્દોમાં "જ્યારે આપણે પૂર્ણતાની આ કોટિને પ્રાપ્ત થઈ જઈશું, કે જે આપણું લક્ષ્ય છે, ત્યારે આપણે જોઈશું કે આપણે જે સત્યની શોધ કરી રહ્યા છીએ તે ચાર મુખ્ય તત્વોનું બનેલું છે. પ્રેમ, જ્ઞાન, શક્તિ અને સૌંદર્ય. સત્યનાં આ ચારેય સ્વરૂપો પોતે જ આપણી સત્તાની અંદર અભિવ્યક્ત થશે. ચૈત્ય પુરુષ હશે સાચા અને શુદ્ધ પ્રેમનું વાહન, મન હશે અભ્રાન્ત જ્ઞાનનું યંત્ર, પ્રાણ પ્રગટ કરશે અદમ્ય શક્તિ અને સામર્થ્ય અને શરીર બની જશે પૂર્ણ સૌંદર્ય અને પૂર્ણ સામંજસ્યની પ્રતિમા,'

સંદર્ભ સૂચિ

- તોમર. 1999. ભારતીય શિક્ષણના મૂળ તત્વો. સંસ્કાર ગુજરી : અમદાવાદ
- દવે. 1985. ભારતીય ચિંતકોનું શિક્ષણ ચિંતન . યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બૉર્ડ :અમદાવાદ
- દેસાઇ. અને શાહ. 1965. શિક્ષણની વર્તમાન ફિલસૂફીઓ. એ. આર. સેઠની કંપની: અમદાવાદ.
- રાવલ અને અન્ય. 2005 . વિકાસમાં ભારતીય સમાજમાં શિક્ષણ. નીરવ પ્રકાશન : અમદાવાદ.
- શાહ. 2009. શિક્ષણ ચેતના. નવભારત સાહિત્ય મંદિર: અમદાવાદ
- સાધુ વિવેક સાગર દાસ. 2008. શિક્ષાવલી સ્વામિનારાયણ અક્ષર પીઠ : અમદાવાદ
- શ્રીમદ ભગવદ ગીતા. ગીતાપ્રેસ : ગોરખપુર
- શ્રી અરવિંદ. 1918. ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા. શ્રી અરવિંદ આશ્રમ : પોંડીચેરી

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

ધોરણ-૧૦ ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્નથતાં મૂલ્યો

ડૉ. નિર્મલકુમારકે. પટેલ
મદદનીશપ્રાધ્યાપક
સરકારી શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, વાંસદા, જિ.:- નવસારી.

સંશોધન સાર:-

માનવીય સમાજ વ્યવસ્થા. સંસાર વ્યવસ્થા ટકાવી રાખવા વિશુદ્ધ સંસારચક્રના પ્રવર્તન માટેની આદર્શ આચાર સંહિતા.– શ્રી અરવિંદ

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા પરથી મૂલ્ય અંગેની કેટલીક ગર્ભિત પરંતુ આવશ્યક બાબતો ફલિત થાય છે. મૂલ્યએ સાંપ્રત સમયમાં ખૂબ આવશ્યક તેમજ મહત્વનાગુણો અંતર્ગત સમાવેશ પામે છે. પરંતુ એજ મૂલ્યો શાળેય પાઠ્યક્રમમાં કેટલા અંશે સામેલ થયેલ છે? તે જાણવાના આશય સાથે એક નાનકડા અભ્યાસ હાથ ધરવાનો લ્હાવો શ્રી રંગ શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, બીલીમોરા દ્વારા પૂરો પાડવામાં આવ્યો હતો. જે તક ઉપાડી લઇ માધ્યમિક કક્ષાએ ધોરણ-૧૦ ના વર્તમાન ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકમાં વ્યક્તિ માટે આવશ્યક એવાંક્યાં મૂલ્યો સમાવેશ પામેલ છે? તેના અનુસંધાને પ્રસ્તુત સંશોધનપત્ર તૈયારકરવામાંઆવ્યું હતું.

પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રમાં કુલ પાંચ મૂલ્ય જૂથોનેસાંકળી હેતુઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા. નમૂનામાં ધોરણ -૧૦ નું ગુજરાતી પ્રથામ ભાષાનું વર્તમાન પાઠ્યપુસ્તકનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. પાઠ્યપુસ્તક સમાયેલ વિવિધ મૂલ્યો પૈકી હેતુઓ આધારિત મૂલ્ય કુલ ૩૬ જુદા-જુદા મૂલ્યો કયા પ્રકરણમાં અને એ મૂલ્ય સાથે સંકળાયેલ વિષયવસ્તુ તારવી વિષયવસ્તુ પૃથક્કરણ દ્વારા નિષ્કર્ષ સુધી પહોચવાનો વિનમ્ર પ્રયત્ન અધ્યેતા થકીકરવામાં આવ્યો હતો. અભ્યાસને અંતે તમામ મૂલ્યોના અનુસંધાને તારણોનિષ્પન્ન થયાં હતાં.

૧. પ્રસ્તાવના :

શિક્ષણનું મુખ્ય ધ્યેય વિદ્યાર્થીઓની સાથે-સાથે મનુષ્ય તેમજ સમાજનાં સંપૂર્ણ વિકાસનું છે. જેના માટે વિદ્યાર્થી કાળમાં મૂલ્યોનો વિકાસ ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વિદ્યાર્થીને વ્યક્તિ, કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, પ્રકૃતિ તેમજ વિશ્વ પ્રત્યે સદ્ભાવ જાગે તેવા કાર્યો કરવાની પ્રેરણા આપે તેવું શિક્ષણ જ સાચું શિક્ષણ છે. જેમાં અનેકવિધ મૂલ્યોનું ઘડતર થઇ શકે.

આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિતો “વસુધૈવ કુટુમ્બકમ” ની છે. જે માનવતાનો એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે. જે બધાને બંધુત્વ, પ્રેમ અને એકતાનો ભાવ આપે છે. આજના વિવિધતા અને વ્યતિરેકતાઓમાં, વસુધૈવ કુટુંબકમનો સંદેશને વિશ્વમાં વિશાળ સમર્થન પ્રાપ્ત છે, અને સમાજની શાંતિ, એકતા, સહાનૂભુતિ તથા મોક્ષની રૂપરેખા માં સમાયેલ છે. જેની એક ઝાંખી આપણને G-20 ની મુખ્ય થીમ ‘ એક પૃથ્વી, એક પરિવાર, એક ભવિષ્ય’ અંતર્ગત જોવા મળી હતી. વર્તમાન સમયમાં માહિતીનો વિસ્ફોટ થયો છે. દરેક મનુષ્યની ચારેબાજુથી અખૂટ અને અસ્ખલિત રીતે માહિતીનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. આ માહિતીની યોગ્યતા નક્કી કરવાનું કાર્ય શિક્ષણનું છે. શિક્ષણ દ્વારા જ મૂલ્ય નિરૂપણ, મૂલ્ય સંરક્ષણ, મૂલ્ય સંવર્ધન તથા મૂલ્ય પરિમાર્જન થાય એ અપેક્ષિત છે. આપણી શિક્ષણ વ્યવસ્થા એ સમાજના મૂલ્યોની જાળવણી તથા હસ્તાંતરણ માટેની મહત્વની ધરોહર ગણાય છે. ઉપરોક્ત બાબતો પરથી જ પ્રસ્તુત અભ્યાસનો પાયો પ્રબળ બને છે. અને શાળા કક્ષાએ વિવિધ વિષયોમાં કેવાં કેવાં મૂલ્યોનો સમાવેશ થયેલ છે? જે જાણવાનાં આશય સાથે એક સંશોધન પત્ર હાથ ધરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

૨. સમસ્યા કથન :

શાળા કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવતા વિવિધ વિષયો પૈકી ગુજરાતી વિષયમાં ક્યાં મૂલ્યનો સમાવેશ

થયેલ છે? તે જાણવાના એક વિનમ્ર પ્રયાસના ભાગ રૂપે અધ્યેતા દ્વારા અહી જણાવેલ શીર્ષક સંદર્ભે એક નાનકડો અભ્યાસ હાથ ધરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

"ધોરણ-૧૦ ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો"

3. અભ્યાસના હેતુઓ :

કોઈ પણ અભ્યાસ કેટલાક નિર્ધારિત હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને હાથ ધરવામાં આવતો હોય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ પણ અહીં જણાવેલ હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

(૧) ધોરણ-૧૦ના પ્રવર્તમાન ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં નિષ્પન્ન થતાં વ્યક્તિગત મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.

(૨) પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં નિષ્પન્ન થતાં સામાજિક મૂલ્યો જાણવા.

(3) પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં નિષ્પન્ન થતાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની જાણકારી મેળવવી.

(૪) પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં નિષ્પન્ન થતાં નૈતિક મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.

(૫) પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં નિષ્પન્ન થતાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો જાણવા.

૪. અભ્યાસના પ્રશ્નો :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ દરમ્યાન અધ્યેતા દ્વારા નીચે દર્શાવેલ પ્રશ્નોના ઉત્તરો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

(૧) ધોરણ-૧૦ના પ્રવર્તમાન ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં કયા પ્રકારના વ્યક્તિગત મૂલ્યોનો સમાવેશ થયેલ છે?

(૨) પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં ક્યાં સામાજિક મૂલ્યો જોવા મળે છે?

(3) શું પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો સામેલ છે?

(૪) પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ કયા પ્રકરણમાં નૈતિક મૂલ્યો જણાય છે?

(૫) પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં કેવા પ્રકારના આધ્યાત્મિક મૂલ્યો નિહિત છે?

૫. અભ્યાસનું મહ્ત્વ :

કોઈ પણ અભ્યાસ પોતાનું આગવું મહ્ત્વ ધરાવતો હોય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ નીચે મુજબના મહ્ત્વ સાથે હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

(૧) પ્રસ્તુત અભ્યાસ "ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક મંડળ ગાંધીનગર" દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ 'ધોરણ -૧૦' ના 'ગુજરાતી પ્રથમ ભાષા'ના વર્તમાન પાઠ્યપુસ્તકમાં કયા-કયા પ્રકારના મૂલ્યો નિષ્પન્ન થાય છે? તેના સંદર્ભે હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. જેથી પાઠ્યપુસ્તકમાં સામેલ મૂલ્યોની જાણકારી મેળવવામાં મદદરૂપ બની રેહવાની સંભાવના ધરાવે છે.

(૨) પાઠ્યપુસ્તકમાં સામેલ મૂલ્ય વિષયવસ્તુમાં કેવી રીતે વણી લેવામાં આવ્યું છે? તેની પણ જાણકારી મળી રહેવાની સંભાવના રહેલી છે.

(3) પ્રસ્તુત અભ્યાસના તારણોની જાણકારી વર્તમાન સમયમાં ધોરણ-૧૦માં ગુજરાતી વિષય શીખવતા શિક્ષકોને થાય તો તેમને પણ વિષયવસ્તુમાં નિહિત મૂલ્ય વિદ્યાર્થીઓ સુધી લઇ જવામાં મદદરૂપ બની રહેવાની શક્યતા રહેલી છે.

(૪) ભવિષ્યમાં અન્ય કોઈ વિષયના સંદર્ભમાં જો આ પ્રકારનો અભ્યાસ હાથ ધરાય તો તેમને પ્રસ્તુત અભ્યાસ એમના માટે દીવાદાંડી રૂપ બનશે. એવું અધ્યેતા નમ્ર પણે માને છે. જે પણ પ્રસ્તુત અભ્યાસનું મહ્ત્વ બની રહે છે.

(૫) પાઠ્યપુસ્તકમાં કોઈ એક જ વિભાગના મૂલ્યોની ભરમાર હોય, અને તે અંગેની બાબત ધ્યાનમાં આવે. તો તેની

જાણકારી ગુજરાતી ભાષાના વર્તમાન પાઠ્યપુસ્તક રચનાકારોને થાય. તેવા સંજોગોમાં તેના સંદર્ભે પણ ચિંતન શક્ય છે. એવું અધ્યેતાનું માનવું છે.

આમ ઉપર જણાવેલ મહત્વ પ્રસ્તુત અભ્યાસ ધરાવે છે.

૬. અભ્યાસનું સીમાંકન :

દરેક અભ્યાસ કેટલાક પ્રકારના સીમાંકન કે મર્યાદા સહીત હાથ ધરાતો હોય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ પણ અહીં જણાવેલ સીમાંકન સાથે હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

(૧) આ અભ્યાસ ગુજરાત રાજ્યનાં ધોરણ-૧૦ માં ભણાવવામાં આવતા વિષયો પૈકી માત્ર ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા) પૂરતો સીમિત રહેવા પામ્યો હતો.

(૨) પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માત્ર પાંચ મૂલ્ય જૂથો વ્યક્તિગત મૂલ્ય, સામાજિક મૂલ્ય, સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય, નૈતિક મૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યનો જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

(3) પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રત્યેક મૂલ્ય જૂથમાં સમાયેલ દરેક મૂલ્ય માત્ર એક જ વખત નોધાવાનું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હતું.

(૪) આ અભ્યાસ સપ્ટેમ્બર-૨૦૨૩, દરમ્યાન હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. જેથી એ સમય દરમ્યાન શાળાઓમાં ભણાવવામાં આવતા ધોરણ-૧૦ ના ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકનોજ સમાવેશ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

૭. વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો :

દરેક અભ્યાસ એક નિર્ધારિત ક્ષેત્રમાં હાથ ધરાય છે. જે સ્પષ્ટ કરવું અનિવાર્ય બની રહે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ ધોરણ -૧૦ ના ગુજરાતી પ્રથમ ભાષા સંદર્ભે હાથ ધરાયેલ હોય. જેથી શૈક્ષણિક વર્ષ:- ૨૦૨૩-'૨૪ દરમ્યાન ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક મંડળ દ્વારા બહાર પડાયેલ ધોરણ-૧૦ નું ગુજરાતી પ્રથમ ભાષાનું પાઠ્યપુસ્તક પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વ્યાપવિશ્વ બને છે. અધ્યેતાએ સહેતુક નમુના પસંદગીની રીતે ધોરણ-૧૦ના ગુજરાતી પ્રથમ ભાષાના પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગી કરેલ હતી. જેથી પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વ્યાપવિશ્વ એજ નમૂનો બને છે.

૮. અભ્યાસ પદ્ધતિ :

તમામ અભ્યાસ કોઈ નિર્ધારિત પદ્ધતિ થકી હાથ ધરાતા હોય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ ધોરણ-૧૦ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો સાથે સંકળાયેલ હતો. જેથી પ્રસ્તુત અભ્યાસને ગુણાત્મક પ્રકારના અભ્યાસ અંતર્ગત સમાવેશ કરવામાં આવશે.

૯. ઉપકરણ :

ઉપકરણ તરીકે અધ્યેતા દ્વારા વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં પ્રકરણ ક્રમ અને પ્રકરણનું નામ, વિષયવસ્તુ, વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ, ફલિત થતું મૂલ્ય અને ફલિત થતાં મૂલ્યનું મૂલ્ય જૂથ આ રીતે વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. નમૂનારૂપ વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પત્રક અહી સામેલ કરેલ છે.

નમૂનારૂપ વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પત્રક

પ્રકરણ ક્રમ અને પ્રકરણનું નામ:
વિષયવસ્તુ:-
વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ:-
ફલિત થતું મૂલ્ય:-
ફલિત થતાં મૂલ્યનું મૂલ્ય જૂથ:-

૧૦. માહિતીનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન :

ગુણાત્મક પ્રકારના પ્રસ્તુત **અભ્યાસમાં** માહિતીનું પૃથક્કરણ કરવા વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ કરવાનો ઉપક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો. જે અંતર્ગત ધોરણ-૧૦ ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ વિષયવસ્તુનું ગહન અધ્યયન કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ સમાયેલ વિષયવસ્તુમાં અધ્યેતાને ગહન ચિંતનના અંતે હેતુ આધારિત મૂલ્ય **જૂથો** પૈકી કોઈ મૂલ્ય ફલિત થતું જણાય, તેવા સંજોગોમાં સૌ પ્રથમ **પાઠ્યપુસ્તકના** જે પ્રકરણમાં જ્યાં, મૂલ્ય નિહિત હોય. માત્ર **એટલુ** જ વિષયવસ્તુ કે ફકરો શબ્દસહ નોધાવાનો ઉપક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો. પછી એ વિષયવસ્તુ કે ફકરાની સરળ ભાષામાં સમજ પૂરી પાડવામાં આવી હતી. છેવટે એ વિષયવસ્તુમાં હેતુમાં સામેલ મૂલ્ય જૂથો પૈકી કયા મૂલ્ય જૂથમાં આવરી શકાય એ મૂલ્ય સમાયેલ છે. તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું. આમ **પૃથક્કરણને** અંતે વિષયવસ્તુમાં સમાયેલ મૂલ્ય જૂથ પૈકી હેતુ આધારિત ભિન્ન ભિન્ન મૂલ્ય જૂથમાં સમાવેશ પામતાં વિવિધ **મૂલ્યોની** તારવણી કરીને અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું. સમગ્ર અર્થઘટન વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ આધારિત કરવામાં આવ્યું હતું.

૧૧. અભ્યાસનાં તારણો :

પ્રસ્તુત અભ્યાસને અંતે નીચે મુજબનાં તારણો પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

૧૧.૧ પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં નિષ્પન્ન થતાં વ્યક્તિગત મૂલ્ય સંબંધી તારણો:

- ધોરણ-૧૦ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્ન થતાં વ્યક્તિગત મૂલ્ય પૈકી **શ્રમના ગૌરવ** સાથે સંબંધિત મૂલ્ય **પ્રકરણ:૨૩ લઘુકાવ્યો : દુહા-મુક્તક-હાઈકુ**માં નિષ્પન્ન થતું જણાયું હતું.
- વ્યક્તિગત મૂલ્ય જૂથમાં સમાવેશ પામતું મૂલ્ય **ઉદ્યમશીલતા**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧૨ ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ**માં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- વ્યક્તિગત મૂલ્ય સાથે સુસંગત મૂલ્ય **કર્તવ્ય પારાયણ**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૨ રેસનો ઘોડો** અંતર્ગત થયેલ અનુભવાયું હતું.
- વ્યક્તિગત મૂલ્ય જૂથ સાથે જ સંકળાયેલ મૂલ્ય **વ્યક્તિ સન્માન**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૨૧ ચાંદલિયો** કવિતામાં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- વ્યક્તિગત મૂલ્ય સાથે જોડાયેલ અન્ય એક મૂલ્ય **જુસ્સો** જે **પ્રકરણ:૨ રેસનો ઘોડો** અંતર્ગત સમાવેશ પામ્યું હતું.
- વ્યક્તિગત મૂલ્ય જૂથમાં સમાવેશ પામતું મૂલ્ય **સ્વ-શિસ્ત**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૮ છત્રી**માં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- આજ જૂથમાં સમાયેલ અન્ય એક મૂલ્ય **સખત મહેનત** નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧૨ ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ**માં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- વ્યક્તિગત મૂલ્ય સાથે સુસંગત મૂલ્ય **આત્મસંયમ**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧ વૈષ્ણવજન** કવિતા અંતર્ગત થયેલ અનુભવાયું હતું.
- વ્યક્તિગત મૂલ્ય જૂથ સાથે જ સંકળાયેલ મૂલ્ય **સહનશક્તિ**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧૭ દિવસો જુદાઈના જાય છે** કવિતામાં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.

૧૧.૨ પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં નિષ્પન્ન થતાં સામાજિક મૂલ્ય સંબંધી તારણો:

- ધોરણ-૧૦ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્ન થતાં સામાજિક મૂલ્ય પૈકી **જાહેર મિલ્કતની સંભાળ** સાથે સંબંધિત મૂલ્ય પૂરક વાચન **પ્રકરણ:૫ વીરભૂમિ**માં નિષ્પન્ન થતું જણાયું હતું.
- સામાજિક મૂલ્ય જૂથમાં સમાવેશ પામતું મૂલ્ય **સહકાર** નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧૨ ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ**માં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- સામાજિક મૂલ્ય સાથે સુસંગત મૂલ્ય **બંધુત્વ** જે **પ્રકરણ:૧૨ ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ** અંતર્ગત સમાયેલ અનુભવાયું હતું.

- સામાજિક મૂલ્ય જૂથ સાથે જ સંકળાયેલ મૂલ્ય **સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આદર**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧ વૈષ્ણવજન** કવિતામાં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- સામાજિક મૂલ્ય સાથે જોડાયેલ અન્ય એક મૂલ્ય **સામાજિક ન્યાય** જે **પ્રકરણ:૧૮ ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ** અંતર્ગત સમાવેશ પામ્યું હતું.
- સામાજિક મૂલ્ય જૂથમાં સમાવેશ પામતું મૂલ્ય **લોકસેવા**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧ વૈષ્ણવજન** કવિતામાં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- આજ જૂથમાં સમાયેલ અન્ય એક મૂલ્ય **કરુણા** જે **પ્રકરણ:૫ દીકરી** કાવ્યમાં સામેલ જોવા મળ્યું હતું.
- સામાજિક મૂલ્ય સાથે સુસંગત મૂલ્ય **ક્ષમા**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧૨ ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ** અંતર્ગત થયેલ અનુભવાયેલ હતું.

૧૧.3 પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં નિષ્પન્ન થતાં સંસ્કૃતિક મૂલ્ય સંબંધી તારણો:

- ધોરણ-૧૦ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્ન થતાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય પૈકી **રાષ્ટ્રપ્રેમ**નું મૂલ્ય પૂરક વાચન **પ્રકરણ:૫ વીરભૂમિ**માં નિષ્પન્ન થતું જણાયું હતું.
- સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય જૂથમાં સમાવેશ પામતું મૂલ્ય **સ્વાતંત્ર્ય** નો સમાવેશ પૂરક વાચન **પ્રકરણ:૫ વીરભૂમિ**માં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય સાથે સુસંગત મૂલ્ય **રાષ્ટ્રીયતા**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૭ હું એવો ગુજરાતી** કવિતામાં થયેલ અનુભવાયું હતું.
- સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય જૂથ સાથે જ સંકળાયેલ મૂલ્ય **લોકશાહી વલણ**નો સમાવેશ પૂરક વાચન **પ્રકરણ:૪ મારી બા** અંતર્ગત થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય સાથે જોડાયેલ અન્ય એક મૂલ્ય **પર્યાવરણની જાળવણી** જે **પ્રકરણ:૬ વાઈરલ ઇન્ફેક્શન** અંતર્ગત સમાવેશ પામ્યું હતું.

૧૧.૪ પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં નિષ્પન્ન થતાં નૈતિક મૂલ્ય સંબંધી તારણો:

- ધોરણ-૧૦ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્ન થતાં નૈતિક મૂલ્ય પૈકી **પ્રમાણિકતા** સાથે સંબંધિત મૂલ્ય **પ્રકરણ:૮ છત્રી**માં નિષ્પન્ન થતું જણાયું હતું.
- નૈતિક મૂલ્ય જૂથમાં સમાવેશ પામતું મૂલ્ય **માનવતા**નો સમાવેશ પ્રકરણ:૮ **છત્રી**માં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- નૈતિક મૂલ્ય સાથે સુસંગત મૂલ્ય **નૈતિક હિંમત**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૨૨ હિમાલયમાં એક સાહસ** અંતર્ગત થયેલ અનુભવાયેલ હતું.
- નૈતિક મૂલ્ય જૂથ સાથે જ સંકળાયેલ મૂલ્ય **ન્યાય**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧૧ શિકારીને** કવિતામાં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- નૈતિક મૂલ્ય સાથે જોડાયેલ અન્ય એક મૂલ્ય **નિખાલસતા** જે **પ્રકરણ:૨ રેસનો ઘોડો** અંતર્ગત સમાવેશ પામ્યું હતું.
- નૈતિક મૂલ્ય જૂથમાં સમાવેશ પામતું મૂલ્ય **નીતિમય વ્યવહાર**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧ વૈષ્ણવજન** કવિતામાં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- આજ જૂથમાં સમાયેલ અન્ય એક મૂલ્ય **અન્યની લાગણી સ્વીકાર** જે **પ્રકરણ:૫ દીકરી** કાવ્યમાં થયેલ જોવા મળ્યું હતું.

૧૧.૫ પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાયેલ પ્રકરણોમાં નિષ્પન્ન થતાં આધ્યાત્મિક મૂલ્ય સંબંધી તારણો:

- ધોરણ-૧૦ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્ન થતાં આધ્યાત્મિક મૂલ્ય પૈકી **પ્રભુપ્રેમ** સાથે સંબંધિત મૂલ્ય **પ્રકરણ:૯ માધવને દીઠો છે ક્યાંય?** કાવ્યમાં નિષ્પન્ન થતું જણાયું હતું.

- આધ્યાત્મિક મૂલ્ય જૂથમાં સમાવેશ પામતું મૂલ્ય **બ્રહ્મનિષ્ઠા**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧૪ જન્મોત્સવ**માં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- આધ્યાત્મિક મૂલ્ય સાથે સુસંગત મૂલ્ય **પ્રકૃતિ પ્રેમ**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧૦ ડાંગવનો અને......** અંતર્ગત થયેલ અનુભવાયું હતું.
- આધ્યાત્મિક મૂલ્ય જૂથ સાથે જ સંકળાયેલ મૂલ્ય **આનંદ**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૩ શીલવંત સાધુને** કવિતામાં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- આધ્યાત્મિક મૂલ્ય સાથે જોડાયેલ અન્ય એક મૂલ્ય **તપશ્ચર્યા** જે **પ્રકરણ:૯ માધવને દીઠો છે ક્યાંય?** કાવ્ય અંતર્ગત સમાવેશ પામ્યું હતું.
- આધ્યાત્મિક મૂલ્ય જૂથમાં સમાવેશ પામતું મૂલ્ય **ધાર્મિકતા**નો સમાવેશ **પ્રકરણ:૧૪ જન્મોત્સવ**માં થયેલ જોવા મળ્યો હતો.
- આજ જૂથમાં સમાયેલ અન્ય એક મૂલ્ય **આધ્યાત્મિક ડહાપણ** જે **પ્રકરણ:૧ વૈષ્ણવજન** કાવ્યમાં સમાયેલ જોવા મળ્યું હતું.

૧૨. ઉપસંહાર :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-૧૯૮૬ માં વિવિધ વયજૂથ મુજબ ક્યા મૂલ્યો વિકસાવી શકાય તે જણાવવામાં આવ્યું હતું. અને આમ જોવા જઈએ તો બધાં નૈતિક મૂલ્યો પરસ્પર એક બીજા સાથે સંકળાયેલ છે. તેમજ કોઈ પણ એક-બે મૂલ્યોને અલગ-અલગ રીતે વિકસાવી શકાય નહીં. વિવિધ મૂલ્યોના સંદર્ભમાં બાળકનું સમગ્ર જીવન નૈતિક બને તે માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. જેના અનુસંધાને કેટલાક શિક્ષણવિદોએ વિદ્યાર્થીઓની વયકક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને જુદા-જુદા વિભાગોમાં વહેચણી કરી હતી.

જો કે મૂલ્યોનું ધારણ અને પોષણ આજીવન ચાલતી પ્રક્રિયા છે. પરંતુ શિક્ષણના સમયગાળા દરમિયાન મૂલ્યોનું પ્રત્યારોપણ, સ્થિરીકરણ, મૂલ્યાંકન અને ઉમેરણ થતું રહેતું હોય છે. તેના મૂળમાં સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને શિક્ષકોનું મૂલ્યનિષ્ઠ જીવન હોય છે. નવું-નવું જાણવા, આચરવા અને સ્વીકારવૃત્તિનો મહત્તમ લાભ સાથે વિષયવસ્તુમાં સમાયેલ મૂલ્યો વિદ્યાર્થીઓ સુધી હસ્તાંતરિત થવાં જોઈએ. આજ આશય સાથે પ્રસ્તુત સંશોધન પત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. જે રીતે ધોરણ-૧૦ ના ગુજરાતી પ્રથમ ભાષાના શિક્ષણમાં માત્ર પાંચ મૂલ્ય જૂથ સંદર્ભે મૂલ્યો તારવવાનો અને ઉજાગર કરવાનો અધ્યેતા દ્વારા વિનમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આવા જ પ્રયાસો શાળા મહાશાળા કક્ષાએ કાર્યરત શિક્ષકો તથા સમાજ દ્વારા હાથ ધરાશે ત્યારે જ પ્રસ્તુત અભ્યાસ પરિપૂર્ણ બની રહેશે.

સંદર્ભસૂચિ

1) Bhandari, M.S. :*Value Education, Secularism and Religion, Value Education in India,* Selection from Unversity News-7. Association of Indian Unversities, New Delhi.
2) Bharadwaj, T.R : ***Education of Human Values,***Mittal Publication, New Delhi.
3) કોરિયા, એસ. (૨૦૧૮).***"મૂલ્ય શિક્ષણ"*** (પ્રથમ આવૃતિ) ગૌરવ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ : સુરત.
4) પંડ્યા, અને અન્ય.(૨૦૧૭). ***"ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તક ધોરણ:૧૦"*** ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ 'વિદ્યયન', સેક્ટર ૧૦-એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૦ ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણ વિભાગના પત્ર-ક્રમાંક મશબ/૧૨૧૭ /૧૭૦-૧૭૯/ છ, તા.-૧૫/૦૩/૨૦૧૭

શ્રી વલ્લભાચાર્યજી નિર્દિષ્ટ માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ

ડૉ. પલ્લવીબેન કે. કાપડિયા
અધ્યાપક સહાયક,
કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ખરોડ

સારાંશ

શ્રી વલ્લભાચાર્યજી મહાપુરુષોમાના એક છે, જેમના હૃદય ની શુધ્ધતા, આત્માનો વિવેક,નિર્ભીકોનો હાસ્યને જાણતા હતા. તેમનું જીવન અને તેમનો ઉપદેશ એ મૂલ્યોના સાક્ષી છે, જે રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય સીમાથી પર એવા વિશ્વવ્યાપક છે જેને માટે યુગોથી આ દેશ અડીખમ ઉભો છે, જેવા કે આત્મામાં આસ્થા,તેના રહસ્ય પ્રત્યે આદરભાવ, પવિત્રતામાં રહેલું સૌંદર્ય, જીવનના કર્તવ્યનો સ્વીકાર અને ચારિત્ર્યની મજબૂતી, આ ઉપદેશો અને મૂલ્યોને વિશ્વની દરેક વ્યક્તિ સુધી પહોંચાડવા માટે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ આ કાર્ય આદરેલું. આમ,શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ પોતાના ગ્રંથોની અંદર મૂલ્ય ઉપદેશક ઉપદેશો રજૂ કરીને મૂલ્યોનું મહત્વ સમજાવ્યું છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો-વલ્લભાચાર્યજી, માનવીય મૂલ્યો, અભ્યાસ

પ્રસ્તાવના:-

પુષ્ટિ સંપ્રદાયના સંતોમાં એક છે એ ખુદ ‘શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી.’ ભૂખંડભૂમંડલાચાર્ય જગતગુરૂ શ્રી વલ્લભાચાર્યજી પુષ્ટીમાર્ગના પ્રણેતા તથા એક ક્રાંતિકારી યુગ પુરૂષ દક્ષિણથી ચાલીને ઉત્તરાચંલમાં આવીને શ્રીકૃષ્ણની સાકાર ભક્તિનો પ્રચાર અને પ્રસાર્ નથી કર્યો પરંતુ આધ્યાત્મ, મૂલ્ય ઉપદેશ,ભક્તિ અને દર્શન દ્વારા સમાજના પ્રત્યેક વ્યક્તિને શિક્ષિત કરવા તેમનું વિશેષ યોગદાન સ્તુત્ય છે. વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ ભક્તિ અને વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચાર માટે અનેક મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ મૂલ્યો આજે પણ એટલા જ મહત્વપૂર્ણ છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજી:-

ભારતીય સંસ્કૃતિ ભારતીય કલા સમાજના ઘડતરને પોષણ આપે છે. 16 માં સૈકાનો એ યુગ હતો જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ કેવળ છિન્ન ભિન્ન દશામાં હતું હિન્દુ ધર્મ કેવળ અપંગ હતો અને ધર્મની નવતા બહુ સાગર હતી એ વખતે ભારતીય સંસ્કૃતિને જીવિત રાખવા નવા યુગનો નવસર્જન કરવા માટે એક મહાપુરુષે નાવિક પદ સંભાળ્યું અને એ ડૂબતી નૌકા બચાવી સફળતાના કિનારે પહોચાડનાર એક દિવ્ય અલૌકિક સૂર્યનું પ્રાગટ્ય ચંપારણીયામાં થયું કે જેણે ભક્તિ માર્ગના કમળને વિકસાવ્યું. માનવ જીવનને ભગવત પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવ્યો એ મહાપુરૂષ તે 'શ્રી વલ્લભાચાર્યજી'.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના એક પ્રસિદ્ધ અને તેજસ્વી આચાર્ય હતા. પુષ્ટિ માર્ગના અનુયાયીઓ તેમને મહાપ્રભુજી તરીકે પણ ઓળખે અને પૂજે છે.તેમનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૫૩૫ (ઇ.સ. ૧૪૭૯)માં ચંપારણ્યમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ લક્ષ્મણ ભટ્ટ અને માતાનું નામ ઈલ્લમાગુરૂ હતું. શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ બનારસમાં રહીને વેદ, વેદાંત, દર્શન, સૂત્રો, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણો અને ઇતિહાસનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે સમગ્ર ભારતમાં પર્યટન કરીને પોતાના ધાર્મિક વિચારોનો પ્રચાર કર્યો.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ પુષ્ટિમાર્ગની સ્થાપના કરી હતી. પુષ્ટિમાર્ગ એક ભક્તિપંથ છે જેમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિને મહત્વ આપવામાં આવે છે. આ માર્ગમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન વિષ્ણુનો અવતાર માનવામાં આવે છે અને તેમની ભક્તિને સૌથી ઉચ્ચ માર્ગ માનવામાં આવે છે.શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીનું અવસાન વિક્રમ સંવત ૧૬૦૮ (ઇ.સ. ૧૫૪૧)માં બનારસમાં થયું હતું. તેઓ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં એક મહાન આચાર્ય અને ગુરુ તરીકે ઓળખાય છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીના મુખ્ય ઉપદેશો નીચે મુજબ છે:

- ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એકમાત્ર ભગવાન છે અને તેમની ભક્તિ એ જ મુક્તિનો માર્ગ છે.
- ભક્તિ એ એક સહજ પ્રક્રિયા છે જે ભગવાનની કૃપાથી થાય છે.
- ભક્તિમાં ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચેનો સંબંધ સખત મિત્રતા જેવો હોવો જોઈએ.

વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમના ગ્રંથો ભક્તિ અને મૂલ્યનામુદ્દાઓને સમજવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

તત્વાર્થદીપનિબંધ - આ ગ્રંથમાં વલ્લભાચાર્યજીએ તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગના મુદ્દાઓને સમજાવ્યા છે. આ ગ્રંથને ભક્તિપ્રદાયનું મુખ્ય ગ્રંથ માનવામાં આવે છે.

ષોડશગ્રંથો - આ ગ્રંથોમાં વલ્લભાચાર્યજીએ ભક્તિના વિવિધ પાસાઓને સમજાવ્યા છે. આ ગ્રંથોમાં પંચપદ્ય, નિરોધલક્ષણ, સંન્યાસનિર્ણય, જલભેદ, ભક્તિવર્ધિની, નવરત્ન, અંતઃકરણપ્રબોધ, વિવેકધૈર્યાશ્રય, કૃષ્ણાશ્રય, ચતુઃશ્લોકી, યમુનાષ્ટક, બાલબોધ, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી, પુદૃષ્ટિપ્રવાહ, મર્યાદાભેદ અને સિદ્ધાન્તરહસ્યનો સમાવેશ થાય છે.

અન્ય ગ્રંથો - વલ્લભાચાર્યજીએ અન્ય પણ ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે, જેમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમહાપુરાણની ભાષ્યઅને ગાયત્રી ભાષ્યનો સમાવેશ થાય છે.

વલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથો ભક્તિસંપ્રદાયના ઉપાસકો માટે મહત્વપૂર્ણ છે. તેમના ગ્રંથોમાં ભક્તિના માર્ગને સમજવા માટે જરૂરી માહિતી મળે છે.

માનવીય મૂલ્યો:-

સૌથી મહત્વપૂર્ણ મૂલ્યોમાં માનવ મૂલ્યો છે, કારણ કે આ મૂલ્યો અન્ય લોકોમાં આદર, સહિષ્ણુતા, દયા, એકતા, મિત્રતા, પ્રામાણિકતા, પ્રેમ, ન્યાય, સ્વતંત્રતા સાથે સંબંધિત છે.માનવીય મૂલ્યો માનવ જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ તે જીવનને સાર્થક અને સુખમય બનાવે છે. આવા મૂલ્યો માનવને એક સમાજમાં એકત્ર લાવે છે,

માનવીય મૂલ્યો એ એવા વિચારો, માન્યતાઓ અને વર્તણૂકો છે જેને વ્યક્તિઓ અને સમાજને મહત્વપૂર્ણ માને છે. તેઓ વ્યક્તિઓના વર્તનને આકાર આપે છે અને સમાજોને એકસાથે બાંધે છે.

માનવીય મૂલ્યોને વિવિધ રીતે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે. એક સામાન્ય વર્ગીકરણ એ છે કે તેમને આચરણલક્ષી મૂલ્યો અને સૌન્દર્યલક્ષી મૂલ્યોમાં વહેંચવું. આચરણલક્ષી મૂલ્યો એવા મૂલ્યો છે જે વ્યક્તિઓના વર્તનને નિર્ધારિત કરે છે. તેમાં સત્ય, ન્યાય, પ્રેમ, દયા અને સહાનુભૂતિ જેવા મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે. સૌન્દર્યલક્ષી મૂલ્યો એવા મૂલ્યો છે જે કંઈકને સુંદર અથવા ઉમદા માને છે. તેમાં સંગીત, કળા, પ્રકૃતિ અને પ્રેમ જેવા મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે.માનવીય મૂલ્યો સંસ્કૃતિ અને સમયના આધારે બદલાઈ શકે છે. જો કે, કેટલાક મૂલ્યો, જેમ કે સત્ય, ન્યાય અને પ્રેમ, વિશ્વભરમાં સામાન્ય છે.

માનવીય મૂલ્યો મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તેઓ:

- વ્યક્તિઓને સારા નિર્ણયો લેવામાં મદદ કરે છે.
- સમાજોને એકસાથે બાંધે છે.
- વિશ્વને વધુ ન્યાયી અને સમાન બનાવવામાં મદદ કરે છે.

આ મૂલ્યો:-

- એક વ્યક્તિ જે સત્યનો મૂલ્ય રાખે છે તે ખોટું બોલવાનું ટાળશે.
- એક સમાજ જે ન્યાયનો મૂલ્ય રાખે છે તે તેના સભ્યોને સમાન તકો પ્રદાન કરશે.
- એક વિશ્વ જે પ્રેમનો મૂલ્ય રાખે છે તે વધુ સહાનુભૂતિ અને સમજણ ધરાવશે.

માનવીય મૂલ્યો એ આપણી દુનિયાને વધુ સારી જગ્યા બનાવવા માટેની એક મહત્વપૂર્ણ શક્તિ છે. આપણે બધાને આ મૂલ્યોને પ્રોત્સાહન આપવા અને તેમને આપણા જીવનમાં અમલમાં મૂકવા માટે કામ કરવું જોઈએ.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજી નિર્દિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો:-

વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ તેમના ચિંતન અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા માનવીય મૂલ્યોને ઉચ્ચ સ્થાને મૂક્યા હતા. તેઓ માનતા હતા કે માનવી એક દૈવી સ્વભાવ ધરાવતો જીવ છે અને તેણે તેના મૂળ સ્વભાવને ધ્યાનમાં રાખીને જીવન જીવવું જોઈએ. તેમના દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ માનવીય મૂલ્યોમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

ભક્તિ: વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ ભક્તિને માનવીય જીવનનો મૂળ આધાર માન્યું હતું. તેઓ માનતા હતા કે ભક્તિ દ્વારા જ માનવી પોતાના દૈવી સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રેમ: વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ પ્રેમને માનવીય જીવનનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ મૂલ્ય માન્યું હતું. તેઓ માનતા હતા કે પ્રેમ એ ભગવાનની સાથે જોડાવાની એકમાત્ર રીત છે.

સાદગી: વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ સાદગીને માનવીય જીવનનું એક આવશ્યક મૂલ્ય માન્યું હતું. તેઓ માનતા હતા કે સાદગી દ્વારા જ માનવી પોતાના મૂળ સ્વભાવને પ્રગટ કરી શકે છે.

સેવા: વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ સેવાને માનવીય જીવનનું એક મહત્વપૂર્ણ મૂલ્ય માન્યું હતું. તેઓ માનતા હતા કે સેવા દ્વારા જ માનવી પોતાના દૈવી સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ બની શકે છે.

વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીના આ મૂલ્યો આજે પણ માનવીય જીવન માટે ઉપયોગી છે. તેઓ માનવીને તેના દૈવી સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવા અને સુખી અને સંતુષ્ટ જીવન જીવવામાં મદદ કરી શકે છે.

વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ તેમના જીવન અને ચિંતન દ્વારા માનવીય મૂલ્યોને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને તેમને લોકોના જીવનમાં અમલમાં મૂકવા માટે પ્રેરણા આપી. તેમના આ પ્રયાસોને કારણે, વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીને ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિના એક મહાન સંશોધક અને સુધારક તરીકે યાદ કરવામાં આવે છે.

આચાર્ય શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ પોતાના ગ્રંથોમાં વૈષ્ણવો માટે જે ઉપદેશ આપેલા છે, તે સામાન્ય વ્યક્તિના જીવનમાં પણ ઉપયોગી થઇ શકે છે. આ વિચારોને મૂલ્યો રીતે જોતા ખૂબ મહત્ત્વના ગણી શકાય તેમ છે.

૧. વૈષ્ણવે હંમેશા કૃપાસાગર શ્રીયમુનાજીને નમન કરવું.

૨. વૈષ્ણવે સ્વગૃહે, ચિત્ત પરોવીને શ્રી ઠાકોરજીની તનુવિત્તજા સેવા કરવી.

૩. શ્રી ઠાકોરજી, અક્ષરબ્રહ્મ, જગત અને જીવના સ્વરૂપો જાણીને તે અનુસાર સર્વ પ્રકારના વ્યવહાર કરવા.

૪. પોતાનો જન્મ ઠાકોરજીની સેવા માટે જ થયો છે, એનું સતત ધ્યાન રાખવું. ભગવદ્ સેવા છોડીને અન્ય કોઇ કાર્યને મહત્ત્વ ન આપવું.

૫. બ્રહ્મસંબંધ કરીને સર્વ દોષોમાંથી મુક્ત થવું.

૬. શ્રી ઠાકોરજીને સમર્પિત કર્યા પછી જ સર્વ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. કંઇપણ અસમર્પિત વાપરવું નહિ.

૭. વૈષ્ણવે સેવાકર્મ સારી રીતે નિભાવવો.

૮. વૈષ્ણવે કદાપિ કોઇપણ વાતની ચિંતા ન કરવી.

૯. હંમેશા ભગવદીયો સાથે મળીને પોતે કરેલા બ્રહ્મસંબંધનું ચિંતન – સ્મરણ કરવું.

૧૦. શ્રી ઠાકોરજી બધું પોતાની ઇચ્છાથી જ કરે છે, એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવો.

૧૧. ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે જ સેવા કરવી.

૧૨. સર્વ કંઇ પ્રભુની ઇચ્છાથી બને છે તે પ્રભુની લીલા છે એમ સમજી દુનિયામાં સાક્ષીભાવે રહેવું.

૧૩. આપણા પ્રભુને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ સમજી સેવવા, આપણે તેમના દાસ છીએ એવો દાસભાવ અને દીનતા અવશ્ય રાખવા.

૧૪. શ્રી ઠાકોરજી પાસે કે અન્ય પાસે કંઇપણ ન માગવાનો વિવેક રાખવો.

૧૫. સર્વ પ્રકારના દુઃખો ધીરજ રાખી સહન કરવા.

૧૬. સર્વ પરિસ્થિતિમાં સુખ અને દુઃખમાં શ્રીહરિનું શરણ સ્વીકારવું.

૧૭. શ્રી ઠાકોરજીમાં દ્રઢ વિશ્વાસ રાખવો, કદી પણ અવિશ્વાસ ન કરવો.

૧૮. વૈષ્ણવ કદી ક્રોધ ન કરે. ક્રોધને ચાંડાલનું સ્વરૂપ સમજે, ક્રોધથી સદા દૂર રહેવું.

૧૯. શ્રી ઠાકોરજીની સેવાને ધર્મ સમજવી. તેમને પોતાના અર્થ સમજવા. શ્રી ઠાકોરજી હ્રદયમાં અનુભવ કરાવે એ જ કામના રાખવી. સેવા-સ્મરણને જ મોક્ષરૂપ જાણવા.

૨૦. શ્રી ઠાકોરજીમાં પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન સિદ્ધ થાય એ માટે લૌકિકનો ત્યાગ કરવો.

૨૧. કથાશ્રવણ, કીર્તન અને સેવામય જીવન જીવવું.

૨૨. અહંતા-મમતાનો ત્યાગ કરવો. ગૃહસ્થ તરીકે રહેવું પણ મનથી વૈરાગ્ય સેવવો.

૨૩. કામવાસના વધે એવી વૃત્તિ, વાણી અને કૃતિથી સદા દૂર રહેવું.

આમ,વલ્લભાચાર્યજીના શોડષ ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યોને ખૂબ જ મહ્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. તેમના ગ્રંથોમાં આપણે આત્માનું મહ્ત્વ, ભક્તિનું મહ્ત્વ, જીવનનો હેતુ, વગેરે જેવા વિષયોનો અભ્યાસ કરી શકીએ છીએ.વલ્લભાચાર્યજી માનતા હતા કે આત્મા એક અલૌકિક અને અવિનાશી સત્તા છે. તેઓ માનતા હતા કે આત્માનું મહત્વ શરીર કરતાં વધુ છે. તેઓ કહેતા હતા કે આત્માને મુક્તિ મેળવવા માટે ભક્તિનો માર્ગ અપનાવવો જોઈએ.

વલ્લભાચાર્યજી માનતા હતા કે ભક્તિ એ આત્માને મુક્તિ મેળવવા માટેનો એકમાત્ર માર્ગ છે. તેઓ કહેતા હતા કે ભક્તિ એ એક પ્રકારનો પ્રેમ છે જે ભગવાન પ્રત્યે રાખવામાં આવે છે. તેઓ કહેતા હતા કે ભક્તિમાં આત્મા ભગવાનમાં ઓગળી જાય છે.વલ્લભાચાર્યજી માનતા હતા કે જીવનનો હેતુ આત્માને મુક્તિ મેળવવાનો છે. તેઓ કહેતા હતા કે મુક્તિ એ એક સ્થિતિ છે જેમાં આત્મા ભગવાન સાથે એક થઈ જાય છે. તેઓ કહેતા હતા કે મુક્તિ એ આત્માની અંતિમ ધ્યેય છે. વલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યોને સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યા છે. તેમના ગ્રંથો આપણને એક સારા વ્યક્તિ બનવા માટે પ્રેરણા આપે છે.વલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથો આપણને એક સારું જીવન જીવવા માટેના માર્ગદર્શન આપે છે. તેમના ગ્રંથો આપણને એક સારા વ્યક્તિ બનવા માટે પ્રેરણા આપે છે.

ઉપસંહ્રાર:-

આમ,માનવીય મૂલ્યો એ એવા સિદ્ધાંતો અને માન્યતાઓ છે જે આપણા જીવનને માર્ગદર્શન આપે છે. તેઓ આપણને સારા અને ખરાબ વચ્ચે તફાવત કરવામાં મદદ કરે છે, અને આપણને વધુ સંતુષ્ટ અને સંપૂર્ણ જીવન જીવવામાં મદદ કરે છે.આપણને નૈતિક નિર્ણયો લેવામાં મદદ કરે છે. જ્યારે આપણે કોઈ નિર્ણય લેવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હોઈએ, ત્યારે આપણા મૂલ્યો આપણને યોગ્ય અને ખોટી વચ્ચે તફાવત કરવામાં મદદ કરી શકે છે. આપણને સંબંધો બનાવવામાં મદદ કરે છે. આપણા મૂલ્યો આપણને એવી વ્યક્તિઓ સાથે જોડાવામાં મદદ કરી શકે છે જેઓ આપણા જેવા જ મૂલ્યો ધરાવે છે. આપણને વધુ સંતુષ્ટ અને સંપૂર્ણ જીવન જીવવામાં મદદ કરે છે. જ્યારે આપણે આપણા મૂલ્યોને અનુસરીએ છીએ, ત્યારે આપણે વધુ સંતોષ અને સંપૂર્ણતાની લાગણી અનુભવીએ છીએ. તે રીતે જોતા વલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યોને સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યા છે. તેમના ગ્રંથો આપણને એક સારા વ્યક્તિ બનવા માટે પ્રેરણા આપવાની સાથે એક સારું જીવન જીવવા માટેના માર્ગદર્શન આપે છે.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – IV** **October – 2023**

ગાંધીજીના મતે મુલ્યશિક્ષણ

ડો. રામ લીલાભાઇ વિસાણ
સ્નાતક અધ્યાપન મંદિર બી.એડ. કોલેજ- વેડછી તા.વાલોડ જિ.તાપી

મહાત્માગાંધીએ તમામ શિક્ષકોને શાળા અને કોલેજ સ્તરે વિદ્યાર્થીઓને નૈતિક્તા અને નિતિશાસ્ત્રનું યોગ્ય શિક્ષણ આપવાનું આહ્વાન કર્યુ છે.આ સંદર્ભે શિક્ષકો માટે કેટલીક માર્ગદર્શિકા સુચવતી વખતે તેઓ કહે છે કે વિદ્યાર્થીઓમાં ઉચ્ચનૈતિકતા અને મજબુત ચારિત્ર્ય કેળવવુ એ શિક્ષકોની ફરજ છે.

ગાંધીજી દ્વારા લખયેલા કોઇ ખાસ પુસ્તક દ્વારા આપણે તેમના શિક્ષણના મંતવ્યો અને સમસ્યાઓ જણવા મળતું નથી.ભારતમાં શિક્ષણના ભાવિ પરના તેમના પ્રાસંગિક લેખો ખુબ જ સરળ રીતે લખેલા સિવાય,શિક્ષણ પ્રણાલી પરના તેમના વિચારો અથવા સુચનોની ઝલક આપી શકે તેવા કોઇ વિશેષ લેખ ઉપલબ્ધ નથી આજ વાત ગાંધીજીનું મુલ્ય શિક્ષણ પર લાગુ પડે છે.

એક વાર ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે “ શિક્ષણનો અર્થ છેબાળકા અને માનવ શરીર,મન અને ભાવનામાં સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકામ જેમ કેનૈતિક ,માનસિક અને ભાવનાત્મક તમામ પરિમાણોમાં શિક્ષણ વ્યકિત્વ વિકાસનો આધાર બને છે.તેથી તે લાબાં ગાળે પાયો શિક્ષણનો રચે છે જેના પર શાંતિ અને સમૃધિના કિલ્લાઓ બાંધી શાકય છે.

શિક્ષણમાં નૈતિક અને **નૈતિકજ્ઞાન** એ પહેલા મુદ્દો છે જેના પર મહાત્મા ગાંધીની મુલ્ય શિક્ષણની વિભાવના આધારિત છે. કોઇ પણ શિક્ષણ પ્રણાલી કે જેમાં આ બંનેનો અભાવ હોય તેને સારી શિક્ષણ વ્યવસ્થા કહિ શકાયા નહી.આવા વિચાર પાછળનુ કારણ એ છે કે નૈતિક્તા વિનાકોઇ પણ વિધાર્થીને વાસ્તવિક અર્થ માં માનસિક અને શારીરિક દષ્ટીએ સ્વસ્થ ગોણ શકાય નહી કારણ કે તેના માટે આત્મ નિયંત્રણ અને સારૂ ચરિત્ર જરુરિ છે જે વ્યક્તિ નૈતિક નથિ અને જે સાચા અને ખોટા વચ્ચે ભેદ નથિ રાખ્તો નથિ તે સાચા વિધ્યાર્થિના આધ્યાત્મિક વિકાસની પ્રાપ્તિ કે જેને મહાત્મા ગાંધીએ શિક્ષણનો આવશ્યક ભાગ ગણાવે છે, તે માત્ર નૈતિકતા અને નીતિશાસ્ત્ર દ્વારા જ મેળવી શકાય છે. તેને બીજા દ્રષ્ટિકોણથી જવાથી પણ આ જ વાત સાબિત થાય છે, ગાંધીજી વિદ્યાર્થી માટે કેટલાક કેટલાક નિયમો ઘડિયા હતા જેથી શું નિશ્ચિત કરી શકાય કે નૈતિકતા અને સચ્ચાઈને હંમેશા શિક્ષણ આવશ્યક ભાગ તરીકે ગણવામાં આવે જેથી દરેક દરેક વિદ્યાર્થી જ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકના **સંદર્ભમાં** મેળવે તેમણે કહ્યું કે એક તરફ જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ નૈતિકતા આત્મ નિયંત્રણ અને યોગ્ય વિચાર સરણી ના કડક શાસન હેઠળ શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ બીજી બાજુ તેમની પાસેથી પણ સામાન્ય રીતે સંબંધને સેવા પૂરી પાડવાની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિક અને **નીતિશાસ્ત્ર** ની મજબૂત કરવા ગાંધીજીએ ધાર્મિક શિક્ષણની રજૂઆત હિમાયત કરી હતી આ શિક્ષણ વ્યક્તિમાં સહનશીલતા અને આનંદના મૂલ્યો લાવે છે અને બદલામાં આ મૂલ્યો નૈતિકતા અવિભાજ્ય ભાગ છે ધાર્મિક શિક્ષણના મહત્વ અને **જરૂરિયાતોને** સમજાવતા ગાંધીજી 6 ડિસેમ્બર 1923 ના યંગ ઇન્ડિયામાં લખે છે કે “ધાર્મિક સૂચનાઓના અભ્યાસક્રમ માં પોતાના સિવાયનાઅન્ય ધર્મના સિદ્ધાંતોને અભ્યાસ સામેલ હોવો જોઈએ. આ હેતુ માટે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપી જોઈએ વિશ્વના વિવિધ મહાન ધર્મની સિદ્ધાંતને આદર અને વ્યાપક સહીષ્ણતા ની ભાવનાથી સમજવાની અને પ્રશંસા કરવાની ટેવ હોવી જોઈએ.”

વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજી કહે છે કે શિક્ષકોએ શાળામાં પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં ઉચ્ચ નૈતિક મૂલ્યો અને મજબૂત ચારિત્ર્યનું નિર્માણ કરવું એ શિક્ષકની ફરજ છે જે તેઓ આમ કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો એવું સમજવું તેમને સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય જવાબદારીઓથી દૂર લઈ જઈ રહ્યા છે એમણે કહ્યું એ શિક્ષકે સમાજ અને દેશ સમક્ષઅનુસરવા માટેનું ઉદાહરણ મૂકવું જોઈએ. **આ ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે તે પોતે નૈતિકતા અને મજબૂત પાત્ર ના ઉચ્ચ ધોરણો સાથે**

જીવન જીવે છે.

મહાત્મા ગાંધીનું મૂલ્ય શિક્ષણનું બીજું પાસુ છે ટેકનિકલ શિક્ષણ છે બુનિયાદી અથવા મૂળભૂત. જેનો ઉપયોગ મહાત્મા ગાંધી .મી સદીના ત્રીજા અને ચોથા દાયકામાં કર્યો હતો 20 તેનો અર્થ એવો હતો કે જ્ઞાન અથવા શિક્ષણથી ગ્રામીણ લોકોને ગ્રામીણ હસ્તકલા ના પ્રચારમાં અથવા કુટીર ઉદ્યોગોની સ્થાપવામાં મદદ કરી શકે છે તેમના પ્રવેશો પાછળ અંતિમ હેતુ યુવાનો અને મહિલાઓને આર્થિક ક્ષેત્રમાં આત્મ નિર્ભર બનાવવાનો હતો. આધુનિક પરિપ્રેક્ષમાં પણ તેમનો બુનિયાદી અથવા પાયાના શિક્ષણનો વિચાર લાગુ પડે છે અને તે આજના રોજગાર લક્ષી કે ટેકનિકલ શિક્ષણની ભાવના સાથે અથડાતો નથી. ગાંધીજી સ્પષ્ટ પણે માનતા કે તંદુરસ્ત શરીર વિના મનનો સંપૂર્ણ વિકાસ થઈ શકે નહીં તેમણે ચારિત્ર નિર્માણ માટે અને વિદ્યાર્થીને શારીરિક વિકાસ માટે શિક્ષણ શરૂઆતથી મદદરૂપ થાય છે

ગાંધીજીના મતે સાત શિક્ષણના હેતુઓ દર્શાવેલા છે.

(૧) આત્મનિર્ભરતા માટેની કેળવણી

(૨) સાંસ્કૃતિક વિકાસ

(૩) ચરિત્ર નિર્માણ

(૪) મુક્તિ માટે કેળવણી

(૫) સર્વાંગિ વિકાસ

(૬) જીવનના ઉચ્ચતર મુલ્યોનો વિકાસ

(૭) આત્મ સાક્ષાત્કાર

જેમાજીવનના ઉચ્ચતર મુલ્યોનો વિકાસ ના સંદર્ભમા તેઓ જણવે છે કે કેળવણીદ્વારા નૈતિક, આધ્યાત્મિક, સમાજિક અને સૌદર્ય બોધક મુલ્યો જે જીવન ઘડતર કરે છે. તે મુલ્યોના વિકાસ પર ભાર મુક્તા હતા સત્ય,અહિંસા, પ્રેમ, કે કરુણા જેવા મુલ્યોનો વિકાસ થવો જોઇએ.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. ચંદ્ર મૌલી વિદ્યાલંકાર મહાન શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓ પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર બીજી આવૃત્તિ 2010
૨. દવે જયેન્દ્ર શાસ્ત્રી ભારતીય ચિંતકોનું શિક્ષણ ચિંતન યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ
૩. ગાંધી મોહનદાસ (સંકલન પ્રભુ આર કે મારા સ્વપ્નનું ભારત નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ
૪. પટેલ મનોજ જે ગાંધીનગરમાં દર્શન યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ
૫. પટેલ એમ એસ મહાત્મા ગાંધીની કેળવણી ફિલસૂફી નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ
૬. શાહ ગુણવંત શિક્ષણ દર્શન બી એમ શાહ પ્રકાશન અમદાવાદ
૭. ગાંધી મોહનદાસ સત્યના પ્રયોગો નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ
૮. વરસાત એકે પરમાર સીએમ મહાત્મા ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન 2012- 13
૯. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 pdf
૧૦. www.dixa.com

मूल्य शिक्षा के प्रयोग

डॉ. नीरज एम. राज्यगुरु
सरकारी बी.एड्. कालेज, काछल, महुवा, सुरत

भूमिका:

क्या आत्मा के बिना कोई शरीर हो सकता है? मूल्य के बिना शिक्षा आत्मा के बिना शरीर की तरह है! **मीठी मिठाईयां** या **लड़कियों का गर्ल्सस्कूल** जैसे विधान तर्कहीन हैं वैसे ही 'मूल्यशिक्षा' शब्द ही कितना अव्यवहारिक और अजीब है! हम जानते हैं कि वर्षों पहले 'शुद्ध घी' जैसा कोई शब्द ही नहीं था। केवल 'घी'शब्द का प्रयोग किया जाता था। क्योंकि उस समय शुद्ध घी ही उपलब्ध था। लेकिन समय के साथ,अशुद्ध घी बाजार में मिलना शुरू हो गया इसलिए दुकानदार को यह कहने के लिए मजबूर होना पड़ा कि हमारें यहाँ शुद्ध घी मिलेगा। 'इसका मतलब यह है कि हमने शिक्षा में कहीं न कहीं मूल्य खो दिया है! अन्यथा मूल्य शिक्षा, मूल्य उन्मुख शिक्षा या मूल्यवर्धित शिक्षा के नाम पर इतने सारे सेमिनार या चर्चा बैठकें या ऐसे मूल्य शिक्षा के बारे में आर्टिकल्स लिखनेका क्यों सोचें? इसके समर्थन में अनुभव की गई कुछ घटनाओं का उल्लेख दिया गया है।

- जो संस्थान मूल्य शिक्षा प्रदान करने का दावा करती हैं, वे नर्सरी-प्ले ग्रुप में 2-3 साल के बच्चे का साक्षात्कार (interview) ले रही हैं और बच्चे को डोनेशन और भ्रष्टाचार के माध्यम से शिक्षा में **'मूल्यवान प्रवेश' (मूल्य के बिना प्रवेश)** दे रहे हैं। हमें अपने स्कूलों में ऐसी शिक्षा देनी चाहिए कि बच्चे को डोनेशन लेने वाले स्कूल में भेजने की जरूरत ही न पड़े। हमें माता-पिता को जागरूक करना होगा कि RTE(2009) अधिनियम में प्रवेश के लिए डोनेशन देने की आवश्यकता नहीं है, फिर भी आप पहले से ही प्रवेश के लिए दान देकर बच्चे को भ्रष्टाचार सिखा रहे हैं!
- कुछ स्कूलों में कंप्यूटर या अन्य गतिविधियों के लिए गलत तरीक़े से अतिरिक्त फी ली जाती है, सेवा और मिशनरी के नाम पर की जाने वाली गतिविधियाँ में **मिशन से ज्यादा कमिशन** लेने वाली स्कूल मूल्यशिक्षा कैसे प्रदान कर सकती है ? क्या अभिभावकों को ऐसी अतिरिक्त फीस देने के मुद्दे पर जागरूक किया जा सकता है?
- हमें राष्ट्रीय पर्व के अवसर पर विद्यालय में मुख्य अतिथि बनने वाले व्यक्ति के चयन में भी सावधानी बरतनी चाहिए। राष्ट्रगान, वंदेमातरम गाकर किश्तें वसूलने वाले, सरल और पवित्र होने का दिखावा करने वाले, त्याग, बलिदान और राष्ट्रवाद की सिर्फ बात करने वाले और फिर मौज-मस्ती और विलासिता में काले काम करने वालों जो "मुख में राम और बगल में छूरी" जैसा साँचा बनाते हैं उसको हमें कभी भी स्कूल में अतिथि के रूप में बुलाना नहि चाहिए।
- जब एक अध्यापन में स्नातक होकर अर्थशास्त्र का छात्र जो जानता है कि रुपया कहां से आया और कहां जा रहा है, भले ही वह योग्यता में प्रथम हो, बड़ी रकम के साथ नौकरी के लिए स्कूल में उपस्थित होता है तब अर्थशास्त्र और नैतिकता के बीच का संबंध टूट जाता है। अध्यापन की कॉलेज में इस प्रकार के नैतिक मूल्यों-कर्तव्यों पर चर्चा करें।
- जब छात्र की मदद करने के उत्साह में हम उससे गलत आय प्रमाणपत्र या माता-पिता का गलत मेडिकल प्रमाणपत्र मांगते हैं, कभी-कभी हम यात्रा में आधा टिकट पाने के लिए छात्र की गलत उम्र बताना सीखाते हैं, तब तो 'सच्चाई का मूल्य' भी शरमाएगा!!
- कुछ शिक्षक मित्र कक्षा में देर से जाकर या कक्षा में उपस्थित न रहकर विद्यार्थियों को कुछ पढ़ाते हैं, वह है 'कामचोरी'! केवल अपने व्यवहार से ही हम कर्मठ होने का मूल्य सिखा सकते हैं।
- जो शिक्षक केवल अपने लिए मूल्य (पैसा) प्राप्त करने का ही सोचते हैं लेकिन छात्र के मूल्य की परवाह नहीं करते हैं और अपने पास छात्र को ट्यूशन लाने के लिए अन्य अध्यापकों के बारे में असभ्य टिप्पणियाँ करते हैं, वह 'भाईचारा' के मूल्य छात्रो के मानसपट पर कैसे संक्रमित करेंगे? क्या हमें स्कूल और कॉलेज का माहौल ऐसा नहि

बनाना चाहिए कि अध्यापक के स्टाफ सदस्यों के साथ पारिवारिक रिश्ते महसूस कर सकें?

- जब किसी स्कूल के ट्रस्टी की अचानक मृत्यु हो जाती है, तब स्कूल में छुट्टी घोषित कर दी जाती है और छात्र छुट्टी के उत्साह में ताली बजाते हैं और चिल्लाते हैं, तो क्या शिक्षकने बच्चों को करुणा या सद्भावना के मूल्य को सिखाया हैं?

यहां सतही तौर पर बताई गई कुछ घटनाएं शिक्षा क्षेत्र के लिए शर्मनाक हैं। ऐसी घटनाएं शिक्षा के प्रति 'नास्तिकता' पैदा करती हैं, ऐसी कलंककारी घटनाओं पर कार्रवाई कर इस 'वाइरस' को दूर करना जरूरी है। क्या हम ऐसी मूल्यशून्यता को असहाय भाव से देखते रहेंगे या गंभीरता से इसके उपाय पर विचार करेंगे? इस सवाल का जवाब शिक्षा से जुड़े हर व्यक्ति को ढूंढना चाहिए।

मूल्यवर्धित शिक्षा कैसे?

छात्रो के मूल्यसंवर्धन में स्कूल और अध्यापकों की भूमिका बहुत महत्वपूर्ण होती है। आज की 'परीक्षा-केंद्रित' शिक्षा प्रणाली में, ईमानदारी, निष्ठा, प्रतिबद्धता, सरलता, स्वच्छता, मातृत्व, राष्ट्रवाद, वीरता आदि मूल्यों को सिखाने वाले पाठ को परीक्षा के बाद भूलाया जाता हैं। इस**'Open it, read it, write it then forget it'** की स्थिति में जिम्मेदार अध्यापक ही सुधार ला सकता हैं। शिक्षकों की संवेदनशील अभिव्यक्ति और पाठ के साथ मूल्य जोड़कर की गई प्रस्तुति द्वारा मूल्य उस छात्र के हृदय तक पहुंचता हैं। इसलिए अध्यापकों को अपने व्यवहार से स्वयं रोल मॉडल बनकर रहना ही पड़ेगा| उदाहरण के लिए, 'गांधीजी अपनी मां पुतलीबाई के कहने पर जीवन भर व्यसनों से दूर रहे।' यह कथन याद रखकर शाब्दिक रूप से लिखकर शायद अच्छे अंकों के साथ छात्र परीक्षा में उत्तीर्ण हों जाता है, और जो अपने जीवन के बाकी दिनों के लिए व्यसनों से दूर रहने का संकल्प करते हैं, मगर वे एक अच्छी तरह से लिखित अभिव्यक्ति नहीं पाते हैं तो परीक्षा में असफल हो सकते हैं! ऐसे सिर्फ शाब्दीक रूप से मूल्यांकन करके हम छात्रो को व्यसन मुक्ति के मूल्य नहीं सिखा पाएंगे, मगर अध्यापक और छात्र सभी व्यसन से दूर रहे तो ही मूल्यशिक्षा का अर्थ रहेगा। इसीलिए कहा जाता हैं 'Teaching means reaching', reaching to the hearts of our students…

थोड़े समय पहले मेरे तीन विद्यार्थी, जो कई साल पहले हाईस्कूल में मेरे पास पढ़ें थे, अब तो वो एरफोर्स और नेवल की सर्विस में जुड़कर भारतीय सैन्य में सेवा प्रदान कर रहें है वो मिलने आये| उसके साथ बात करने के दौरान वो अचानक बोले की "सर आप गणित विषय सिखाते थे, तब आप सिद्धांतों और प्रमेयों को विभिन्न रचनात्मक गणितीय गतिविधियों का आयोजन करके हमें स्वयं सीखने का सकारात्मक माहौल बनाने की कोशिश करते थे। तब शायद पायथागोरस प्रमेय के विभिन्न प्रमाणसिद्ध करवा के क्या पाया पता नहीं, मगर आपका सिखाने का जुनून,गणित विषय की अरुचि को दूर करने के लिए आपका परिश्रम, सटीकता, धैर्य, विषय का जीवन के साथ अनुसन्धान आदि में से बहुत सिखने को मिला है! आपने हमारा सिर्फ गणितीय विकास का पोषण नहीं किया है मगर साथ साथ प्रार्थनासभा,गणित महोत्सव,All India Ramanujan Maths club activity, Maths Olympiad, National children Science Congress,प्रादेशिक लोक विज्ञान केंद्र और कई सारी गतिविधियों में सामेल करके प्रोत्साहित किया हैं, जिससे हमारा शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक, आध्यात्मिक, सामाजिक, नैतिक विकास और सब को मिला के सम्पूर्ण व्यक्तित्व विकास हुआ है! अपने विद्यार्थियों के पास से ऐसे फीडबेक मिलने पर स्वाभाविकरूप से बड़ा गर्व और एवॉर्ड मिलने की ख़ुशी हुई| शायद यही कारण है कि बी.एफ. स्किनर ने शिक्षा को परिभाषित करते हुए कहा है कि सीखकर भूल जाने के बाद जो बचता है वहीं सच्ची शिक्षा है! छात्रों के पास बहुत सारी जानकारी होती है लेकिन सच्ची शिक्षा यह है कि इस सूचना का उपयोग कब और कैसे किया जाए। (सूचना + बुद्धिमानी = ज्ञान) कलाम साहब और बिन लादेन दोनों के पास सूचना(information) थी, मगर हम जानते है की उनमें से ज्ञान का उपयोग करने का सच्चा तरीका - wisdom कलाम साहब के पास ही था| संस्कृत में एक प्रसिद्ध कहावत भी है कि,'साक्षरा: विपरीतेन राक्षसा:' | अगर पढा-लिखा व्यक्ति ज्ञान का विपरीत उपयोग करे तो राक्षस बन जाता हैं।

अक्सर हम **'आँखों की तुलना में चश्मे'** को और **'पैरों की बजाय जूते'** को अधिक महत्व देते हैं। बच्चे के मन,

दिल, मस्तिष्क को जो संदेश देना है, वह उसे प्राप्त नहीं होता है। हम सभी को यह समझना होगा कि सिर्फ सूचनाओं के बंडलों को स्थानांतरित करने से छात्र का **'करियर'(कारकिर्दी)** तो ठीक बल्कि **'केरेक्टर' ('चरित्र')** भी नहीं बना पातें। कभी-कभी पाठ्यक्रम को पूरा करने की जल्दी में, हम पाठ्य सामग्री को इतना महत्व दे देते हैं कि छात्रों के द्वारा इससे मिलने वाले महत्वपूर्ण मूल्यों को दरकिनार कर दिया जाता है।

गांधीजी के अनुसार, "शिक्षा बच्चों के शरीर, मस्तिष्क और आत्मा के सर्वश्रेष्ठ अंशो (हिस्सों) को बाहर लाने की प्रक्रिया है।" गांधीजी 3H(Head, Hand, Heart) की शिक्षा पर जोर देते थे, स्वामी विवेकानंद के अनुसार, **"Education is the manifestation of the perfection already in man."** मतलब "शिक्षा उस पूर्णता का प्रकटीकरण है जो शुरू से ही मनुष्य में विद्यमान है।"ऐसे ही कई सारे शिक्षाविद् ने सर्वांगीण विकास पर जोर दिया है। इस प्रकार, हम अगर शिक्षा की विभिन्न व्याख्याओं का सारांश निकाले तो कह सकते हैं कि "मानव प्रतिभा का सार्वभौमिक-सर्वदिशिय विकास ही एकमात्र सच्ची शिक्षा है।"

मुझे याद है कि जब बगदाना हाईस्कूल में था, तब काजल 9वीं कक्षा की क्लास कैप्टन थी। अचानक ही किसी कारणवश, उसके पिता ने उसे स्कूल भेजना बंद कर दिया। छात्र संख्या के बारे में हमारे पास कोई सवाल ही नहीं था, स्कूल में 1000 से अधिक छात्रों की संख्या थी! लेकिन संवेदनशील शिक्षक होकर एक प्रतिभाशाली छात्र अचानक सीखना बंद कर दे वो कैसे सहन होगा? और मेरे स्कूल के अधिकांश कर्मचारी मेरे साथ छात्र के पिताजी को समझाने के लिए आए।

स्कूली जीवन के दौरान क्लास की चार दीवारों के बीच पढ़ाने के बजाय क्लास के वातावरण से बाहर निकलकर छात्रों के लिए रूचिपूर्ण शैक्षिक और सह-शैक्षिक गतिविधियाँ छात्रों के समग्र विकास में बहुत उपयोगी होती हैं। यह पहल मेरे अध्यापकीय जीवन के दौरान चलती रही है। मैं जब प्राथमिक शाला में बतौर प्रिंसिपल के पद पर काम करता था तब हमारें स्कूल में हुई मूल्य शिक्षा की विविध गतिविधियों का संक्षिप्त विवरण देनेका नम्र उपक्रम है।

- **प्रार्थनासभा**

जैसे की हम जानते है स्कूल की शिक्षा एक सुंदर प्रार्थना कार्यक्रम के साथ शुरू होती है। शाला की समूह प्रार्थना भी आनंद की अहर्निश आराधना बन जानी चाहिए। समूह प्रार्थना के बाद, बच्चों के द्वारा भजन / धुन, बालगीत प्रस्तुत किए जाते है, सुविचार, current affair quizzes, अभिनय गीत भी प्रदर्शित किए जाते हैं। 'आज की कहानी' या 'प्रेरक प्रसंग' और जन्मदिन- 'आज का दीपक', आज का गुलाब, रामहाट, अक्षयपात्र, खोया-पाया आदि गतिविधियाँ का जश्न मनाना मूल्य निर्माण में बहुत उपयोगी बनता हैं।

इस प्रकार, प्रार्थना सभाओं में बच्चों और शिक्षकों द्वारा नियमित रूप से कई तरह की अभिव्यक्ति मूल्य शिक्षा का बहुत ही बड़ा माध्यम बन जाती हैं।

- **व्यायाम**

एरिस्टोटल कहते हैं "स्वस्थ शरीर में स्वस्थ मन का निर्माण ही सही शिक्षा है! " इसलिए, हमारे शिक्षकों की निगरानी में, बच्चों को प्राणायाम, समूह व्यायाम, योग सिखाया जाएँ और शिक्षक भी इन प्राणायाम, शारीरिक व्यायाम और योगासनों में अद्वितीय उत्साह के साथ छात्रों से जुड़ते रहे, बच्चों के साथ शिक्षक भी खेलते रहे तो हफ्तेभर के लिए शालेय भाववरण में प्रसन्नता, स्फूर्ति और ताजगी आ जाती है।

- **शैक्षिक यात्रा, मुलाकात-साक्षात्कार के माध्यम से शिक्षा**

शैक्षिक यात्रा शिक्षा का एक बहुत शक्तिशाली माध्यम है। इसीलिए इस परियोजना के द्वारा छात्रों को शैक्षिक यात्रा या मुलाकात पर ले जाने के नए नए तरीके के साथ प्रयोग करतें रहना चाहिए ताकि छात्रों को वास्तविक जीवन गतिविधि का एक छोटा सा अनुभव भी आसानी से मिल सके। जिसमें छात्रों को बैंक, ग्रामपंचायत, पोस्ट ऑफिस, हेल्थ सेंटर, गृह उद्योग या स्थानिक उद्योग का दौरा करवा सकते है। केवल आनंद या मनोरंजन ही नहीं, छात्रों इस यात्रा से

कुछ उपयोगी जीवन कौशल भी सीखे, शिक्षको और छात्रो के भावनात्मक संबंध ज्यादा मजबूत बने ये भी उद्देश्य होन चाहिएँ। बडें प्रवास की बस में भी बच्चे अपने सहपाठियों और शिक्षकों से खुले दिल से बात करना सीखते हैं। जब बस गति में होती है तब हमारी छात्रों के दिल तक पहुँचने की गति भी न्यारी होती हैं। उनके साथ प्रार्थना, भजन, गीत, देशभक्ति गीत गाते है और बातों बातों में उनके मन के भावों को पहचानने की कोशिश करते है। इसीलिए भी शिक्षकों और छात्रों के बीच आत्मीयता विकसित होती है और भावनात्मक संबंध ज्यादा मजबूत बनते हैं।

- **त्योहारों और विशेष दिनों का उत्सव**

हमारी स्कूल में नियमित रूप से त्योहारों को आनन्द और उत्साह के साथ मनाया जाता है। विशेष रूप से राष्ट्रीय त्योहारों और सांस्कृतिक कार्यक्रम उत्सव में ग्रामीणों का सहयोग बढ़िया रहता है। स्कूल का मैदान जनमेदनी में बदल जाता है। बच्चे भी अपनी सुशुप्त शक्तियों को बाहर लाने की पूरी कोशिश करते हैं। दाताओं द्वारा बच्चों को प्रोत्साहित किया जाता है। वर्ष के दौरान आने वाले विभिन्न अवसरों और प्रत्येक धर्म के त्योहारों को भी एक विशेष तरीके से मनाया जाता है। उदाहरण के लिए, रक्षाबंधन के अवसर पर एक बार वृक्ष रक्षाबंधन का ख्याल बच्चों को दिया गया ताकि उसे पौधे के प्रति सहानुभूति पैदा हों, उस दिन छात्रों ने पौधों को राखी बांधकर उसकी सम्भाल कर रखने का वचन लिया और जिस पौधे को राखी बांधी थी उनकी सम्भाल जब तक स्कूल में पढ़े तब रखी। इस तरह बच्चें अवैधिकरूप से प्रकृतिप्रेम सिख जाते है।

- **बाल महोत्सव या बालमेला**

बच्चों की आंतरिक शक्तियों के विकास के लिए जीवन कौशल और ज्ञानेन्द्रियों के विकास के आधार पर हरसाल स्कूल कक्षा से लेके राज्य कक्षा तक के विभिन्न बाल महोत्सव में बच्चें बहुत उत्साह और आनंद से भाग लेते हैं। इस महोत्सव में गीत-संगीत-अभिनय, मिट्टीकाम,पेपरकटिंग,ओरिगामी, **indoor** और **out door games** जैसी विभिन्न रचनात्मक गतिविधियों का आयोजन सुन्दर तरीके से होता हैं। छात्रों को गैस की बोतल का रेग्युलेटर लगाने, बल्ब का फ्यूज रिपेरिंग करने, झाड़ू को बांधने, कुकर खोलने और बंद करने की शिक्षा दी जातीहैं, इसके अलावा सजावट, बुनाई, स्वागत कार्ड और विज्ञान-गणित प्रदर्शनी भी आयोजित होती हैं। बच्चें प्रत्येक गतिविधियों में उत्साह से भाग लेकर कई सारी रचनात्मक – सर्जनात्मक कौशल सीखकर अपनें ज्ञान, मूल्यों ज्ञानेन्द्रियोंका विकास करतें हैं।

- **मेहमान से वार्तालाप**

ईस पहेल के माध्यम से स्कूली बच्चों को समाज के विभिन्न क्षेत्रोसे जुड़े महानुभवों से ज्ञान प्राप्त करने का अवसर दिया जाता हैं। माता-पिता के साथ भी नियमित बातचीत आयोजित की जाती है। माता-पिता की बैठक में माता-पिता को अपने बच्चों के साथ कैसा व्यवहार करना है, इस पर मार्गदर्शन दिया जाता है। वालीसभा में बच्चों के उचित पालन-पोषण और उनके समग्र विकास पर समझ प्रदान किया जाना उचित हैं।

बच्चोंके साथ टिफ़िन बैठक और स्वयंपाक

स्कूली बच्चों की शारीरिक तंदुरस्ती के लिए व्यायाम के साथ साथ बुनियादी जरूरत हैं, **'पौष्टिक और संतुलित आहार'**। अगर स्कूल में आने वाला बच्चा भूखा है, तो पढ़नेमें उसका मन नहीं लगेगा। इसीलिए सीखने में उसका मन एकाग्र हो सके यह सुनिश्चित करने के लिए छात्रों को जहां सरकार की एमडीएम-मध्याह्न भोजन योजना का लाभ मिल सकता है उसको सही तरह से देकर बच्चों के लिए पर्याप्त भोजन की देखभाल के प्रयास किया जाना चहिए।

कभी-कभी स्कूल के बच्चों के साथ टिफिन बैठक भी आयोजित की जानी चाहिए , ताकि बच्चों को स्वयं-निर्मित पौष्टिक खाना पकाने के लिए प्रोत्साहित किया जाएँ।

- **स्वच्छता अभियान**

स्वच्छता जागरूकता को हमारी महत्वपूर्ण गतिविधियों में भी माना जा सकता है। जिसमें शालेय स्वच्छता और स्कूल के आसपास के इलाकों की सफाई नियमितरूप से बच्चों के द्वारा की जाए तो स्वच्छता के पाठ सिखेंगे। शाला में बच्चों को स्वच्छ विद्यालय, स्वच्छ घर और स्वच्छ गांव की शपथ का पालन करना सिखाया जाना चाहिए।

- **अध्यापनमें नवीनता**

मेरे पीएच.डी.का विषय ही अध्यापन में सृजनात्मकता है। हमारी शाला में भी शिक्षा पद्धति में मौलिकता को हमेशा प्रोत्साहित किया जाना चाहिए। मूल्य सीखने के लिए चार्ट, चित्र, नक्शे, कहानी, प्रयोग प्रोजेक्ट्स उदाहरण-प्रश्नोत्तरी, एकालाप, नाटकीयता, गेम्स या वीडियो क्लिपिंग जैसे विविध माध्यमो का उपयोग भी मौलिकता से किया जाना चाहिए। उदाहरण के लिए एकबार मैं एक प्रोक्सी वर्ग में गया तब पांचवी कक्षा के बच्चों को कहानी लिखने के लिए प्रोत्साहित किया गया। मैंने पहले एक कागज़ पर विधान लिखा 'एक बहुत बड़ा जंगल था'| बादमें पूछा अब क्या लिखूं? सब अपने अपने आवाज़ में एक साथ बोलने लगे कि उसमें बड़ा बाघ रहता था, बन्दर था आदि। फिर मैंने अपना दो साइड चलनेवाला पेन देके बोला मैंने लाल पेन से जो लाइन लिखी है उस लाइन को आपको मिलके बारी बारी आगे बढ़ाना है। सबसे पहला छात्र ब्लू कलर के इंक से लिखे, उनके बाद का छात्र लाल कलर के इंक से एक लाइन लिखेगा, आगे का छात्र फिरसे एक लाइन ब्लू इंक से लिखेगा। इस तरह सब को कहानी आगे बढ़ानी होगी। वर्ग के अंत में छात्रों के द्वारा आगे बढाई गई इस कहानी को पढ़ा गया और बच्चों को बहुत ख़ुशी प्राप्त हुई। बाद में जिस बच्चे ने अतार्किक विधान लिखे थे उन सभी को प्यार से समजाया गया। अन्य एक गुजराती विषय के प्रोक्सी क्लास में पत्र लिखवाने के लिए मेरे साथ पोस्ट ऑफिस में से लाए गए पोस्ट कार्ड्स को ले गया। उस क्लास में टीचर ने पत्र लेखन के कदम सिखाए थे वो मालूम था। इसलिए उन सभी स्टेप्स के बारे में प्रश्नोत्तरी करके जो पोस्टकार्ड्स लाया था वो देकर बच्चों के द्वारा ही विद्यालय के पुरस्कार वितरण के दाताओं, विद्यालय के प्रेरक अतिथियों, शुभचिंतकों को धन्यवाद देने के लिए पत्र लिखवाए गए।

- **बाल संसद**

शाला में सभी एक्टिविटी के लिए हर साल बाल संसद की रचना की जाती हैं। स्कूल के बच्चें ही अपने प्रतिनिधि का चयन करते हैं। लोकशाही के मूल्यो को सिखाने की कोशिश कि जानी चाहिए।

निष्कर्ष

जिस तरह एक मरीज़ को बोतल चढाने के दौरान दवा देने के लिए बोतल में ही इंजेक्शन लगाया जाता है,वैसे ही सभी विषयों के साथ नैतिक शिक्षा को मिलाकरही मूल्यशिक्षा प्रदान कर सकतें है।छोटे बच्चोंको बालगीत- rhymes, हितोपदेश और पंचतंत्र जैसी कहानियाँ और प्रेरक प्रसंगों का उचित उपयोग करकें मूल्य की शिक्षा प्रदान करेंगे। हमारे जीवन की गतिविधियों के साथ जोड़कर विषय को ओर अधिक रूचिकर बनाने का प्रयास करेंगे। तो आइए आज से ही मूल्य-समन्वित शिक्षा की शरूआत-श्री गणेश हमारे व्यवहार को नैतिक बनाए रखकर, विचार और व्यवहार में समानता के साथ एक रोल मॉडल बनकर करे…क्योंकि…

Values are caught, not to be taught!!

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – IV** **October – 2023**

ડૉ સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન તરફથી પ્રેરણાત્મક મૂલ્યો – વ્યવસાયિક નીતિશાસ્ત્ર અને માનવ મૂલ્યો

ડૉ. જયંતિલાલ. બી.બારીસ
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
આર.કે.દેસાઈ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, વાપી

ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનનો જન્મ 5 સપ્ટેમ્બર, 1888 ના રોજ આંધ્ર પ્રદેશ અને તમિલનાડુની સરહદ નજીક આવેલા મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સીના થિરુટનીમાં થયો હતો. તેમના માતા-પિતા સર્વપલ્લી વીરસ્વામી અને સીતામ્મા છે.તેમના પિતા તિરુત્તાની અને તિરુપતિ સ્થળોએ કામ કરતા હતા અને ગૌણ મહેસૂલ અધિકારી હતા. આથી રાધા કૃષ્ણને શરૂઆતમાં તિરુદ્ધનીની પ્રાથમિક બોર્ડ હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યો હતો અને પછી તિરુપતિની હર્મન્સબર્ગ ઇવેન્જેલિકલ લુથરન મિશન સ્કૂલમાં જવાનું થયું હતું. તેઓ શિક્ષણમાં સારા હતા અને તેમના સમગ્ર શૈક્ષણિક જીવન દરમિયાન તેમને શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવી હતી. પછી તે 17 વર્ષની ઉંમરે મદ્રાસ ક્રિશ્ચિયન કોલેજમાં જોડાયો અને ફિલોસોફીમાં માસ્ટર્સ કરીને બહાર આવ્યો. નાણાકીય અવરોધોએ તેમના અભ્યાસનો અભ્યાસક્રમ નક્કી કર્યો અને તે આકસ્મિક હતું અને તેની પસંદગી ક્યારેય ન હતી. હિંદુ ધર્મ પરના ખ્રિસ્તી વિવેચકોના પડકારોએ તેમને વેદાંતો પર સંશોધન કરવા પ્રેર્યા અને 20 વર્ષની નાની ઉંમરે તેઓ તેમની થીસીસ"વેદાંતની નૈતિકતા અને તેની આધ્યાત્મિક પૂર્વધારણાઓ (ધારણાની બહારની વાસ્તવિકતા) લઈને આવ્યા.). તેમણે પશ્ચિમી ટીકાને ખોટી સાબિત કરવા માટે ભારતીય ફિલોસોફી અને પરંપરાનો અભ્યાસ કરીને તેમનું જીવન જીવ્યું. તેમણે શિવકામુ સાથે લગ્ન કર્યા હતા અને દંપતીને પાંચ પુત્રીઓ અને એક પુત્ર હતો.

રાધાકૃષ્ણનની કારકિર્દી 1909 માં શરૂ થઈ, જ્યારે તેઓ મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાં ફિલોસોફી વિભાગમાં ફેકલ્ટી તરીકે નિયુક્ત થયા અને 1918 સુધીમાં તેઓ પ્રોફેસર બન્યા અને મહારાજા કોલેજ, મૈસુરમાં સેવા આપી. આ સમય દરમિયાન તેઓ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની અનુવાદિત કૃતિઓથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા, અને રાધાકૃષ્ણન પર ટાગોરની ઘણી અસર છે અને તેથી તેમને પ્રભાવશાળી ભારતીય માર્ગદર્શક તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેમણે વિવિધ જર્નલોમાં ઘણા લેખ લખ્યા છે અને પુસ્તકો લખ્યા છે - રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ફિલોસોફી, અને સમકાલીન ફિલોસોફીમાં ધર્મનું શાસન(1920). કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં ફિલોસોફીમાં જ્યોર્જ વી ચેર પર નિયુક્ત થયા ત્યારે તેમની કારકિર્દીમાં એક પ્રગતિ થઈ. તેમના કાર્યકાળ દરમિયાન તેમણે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં યુનિવર્સિટીનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યુંફિલોસોફીની આંતરરાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ . તેમણે હેરિસ માન્ચેસ્ટર કૉલેજ (હિબર્ટ લેક્ચર) ખાતે વ્યાખ્યાન પણ આપ્યું હતું જે ધર્મશાસ્ત્રીય મુદ્દાઓ પર હતું અને "જીવનનો આદર્શવાદી દૃષ્ટિકોણ" શીર્ષક સાથે પ્રકાશિત થયું હતું. તેમણે ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સાથે તુલનાત્મક ધર્મ પર વાતચીત પણ કરી છે . જ્યોર્જ પંચમ દ્વારા શિક્ષણમાં તેમના યોગદાન બદલ તેમને નાઈટ સ્નાતકની પદવીથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેમણે આઝાદી પછી તેનો ઉપયોગ કરવાનું બંધ કરી દીધું અને તેમને ડૉ. રાધાકૃષ્ણન તરીકે ઓળખાવવાનું પસંદ કર્યું. તેમણે લગભગ છ વર્ષ (1931-1936) સુધી આંધ્ર યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર તરીકે પણ સેવા આપી હતી, અને તેમના કાર્યકાળ દરમિયાન તેમને પૂર્વીય ધર્મો અને નીતિશાસ્ત્રના સ્પેલ્ડિંગ પ્રોફેસર તરીકે નામ આપવામાં આવ્યું હતું (એક મહત્વાકાંક્ષી વ્યક્તિનો અર્થ)ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી દ્વારા અને ઓલ સોલ્સ કોલેજના ફેલો તરીકે પણ ચૂંટાયા હતા . તેમને 1937માં સાહિત્યમાં નોબલ પુરસ્કાર માટે પણ નામાંકિત કરવામાં આવ્યા હતા. આ સમયગાળા દરમિયાન (1930-1940)) રાધાકૃષ્ણન માટે શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રવાદના મુદ્દાઓ એક સાથે આવે છે. રાધાકૃષ્ણન માટે, સમગ્ર વ્યક્તિના વિકાસને ઝડપી બનાવનાર યુનિવર્સિટી શિક્ષણ એ ભારતીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિની સ્પષ્ટતાના નિર્માણ માટે એકમાત્ર જવાબદાર અને વ્યવહારુ માધ્યમ હતું. તેમણે

એક સ્વાયત્ત ભારતનું પોતાનું વિઝન વ્યક્ત કર્યું અને એવા ભારતની કલ્પના કરી, જેનું નિર્માણ અને માર્ગદર્શન એવા લોકો દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું જેઓ સાચા અર્થમાં શિક્ષિત હતા, જેઓ ભારતીય સ્વ ચેતનાને વધારવા માટે વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિકોણ ધરાવતા હતા અને પ્રતિબદ્ધતા ધરાવતા હતા.

ત્યારબાદ તેઓ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર તરીકે સફળ થયા અને 1918 સુધી ત્યાં ફરજ બજાવી. થોડા અંતર પછી, તેમને યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન કમિશનના અધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા, જે દરમિયાન તેમની ટીમે યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણનું મૂલ્યાંકન કર્યા પછી અહેવાલ તૈયાર કર્યો હતો અને તેના ઉપાયો સૂચવવાના હતા.

સાહજિક આશંકા (સહ ચિંતા) નો સમાવેશ થાય છે. માનસિક અનુભવ (આધ્યાત્મિક)
સૌંદર્યલક્ષી અનુભવ (કલાત્મક અથવા દ્રશ્ય):-

હિંદુ ધર્મ પર તેમના મંતવ્યો; રાધાકૃષ્ણન તુલનાત્મક ધર્મ અને ફિલસૂફીના વીસમી સદીના ભારતના શ્રેષ્ઠ અને સૌથી પ્રભાવશાળી વિદ્વાનોમાંના એક હતા. તેમની હિંદુ પરંપરાઓનું સંરક્ષણ ભારત અને પશ્ચિમી વિશ્વ બંનેમાં અત્યંત પ્રભાવશાળી રહ્યું છે. ભારતમાં, રાધાકૃષ્ણનના વિચારોએ એક રાષ્ટ્ર-રાજ્ય તરીકે ભારતની રચનામાં ફાળો આપ્યો. તેમના લખાણીએ "હિંદુ ધર્મના આવશ્યક વિશ્વ દૃષ્ટિકોણ " તરીકે વેદાંતના પ્રબળ દરજ્જામાં ફાળો આપ્યો પશ્ચિમી વિશ્વમાં, રાધાકૃષ્ણનના હિંદુ પરંપરાના અર્થઘટન, અને "આધ્યાત્મિક અનુભવ" પરના તેમના ભારથી હિંદુ ધર્મને પશ્ચિમી પ્રેક્ષકો માટે વધુ સરળતાથી સુલભ બનાવવામાં આવ્યો, અને આધુનિક આધ્યાત્મિકતા પર હિંદુ ધર્મના પ્રભાવમાં ફાળો આપ્યો. તેમણે ફિલસૂફી અને ધર્મ પર 40 વિચિત્ર પુસ્તકો લખ્યા છે જે સ્પષ્ટતા અને ચોકસાઈ માટે તેમની વિશિષ્ટ પ્રતિભાની છાપ ધરાવે છે. તેમની ફિલસૂફી નિષ્પક્ષ અને સર્વસમાવેશક હતી કારણ કે તેમની ટિપ્પણીઓમાં જોવા મળે છે. " જે લોકો ધર્મ અથવા જાતિ, રાષ્ટ્ર અથવા રાજનીતિના નામે પોતાને બાકીના વિશ્વથી અલગ કરે છે તેઓ માનવ ઉત્ક્રાંતિને મદદ કરતા નથી પરંતુ તેને અટકાવી રહ્યા છે."

માનવ સ્વભાવ વિશે:

ડૉ રાધા કૃષ્ણન માનતા હતા કે માનવ સ્વભાવ બે રીતે બદલાય છે. 1) કુદરતી અને યાંત્રિક ફેરફારો જે અનિવાર્ય છે, અને 2) નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ફેરફારો જે આપણા અંતરાત્મા સાથે જોડાયેલા છે. નૈતિકતા વ્યક્તિને ઉચ્ચ સ્તરે પહોંચવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. તેમની ધર્મની વિભાવના ધાર્મિક કટ્ટરપંથીઓથી આગળ છે. તે માનવતાની આકાંકાઓને પૂર્ણ કરતી સાર્વત્રિક ધર્મ છે. તેમની ફિલસૂફી છે માનવના આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત્વની વૃદ્ધિ અને પ્રગતિની ફિલસુફી અને તે માને છે કે આપણી સંપૂર્ણ મુક્તિ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે આપણે ખરેખર મુક્ત હોઈએ

શિક્ષક દિવસની ઉત્પત્તિ:

1962થી ભારતમાં 5મી સપ્ટેમ્બરને શિક્ષક દિવસ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. ડો સર્વપલ્લી રાધાક્રિષ્નન એક ફિલોસોફર અને શિક્ષક સમાન શ્રેષ્ઠતા હતા. તેમના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અને મિત્રોએ તેમનો સંપર્ક કર્યો અને તેમને તેમનો જન્મદિવસ ઉજવવાની મંજૂરી આપવા વિનંતી કરી. જવાબમાં, ડૉ, રાધાકૃષ્ણને કહ્યું, "મારો જન્મદિવસ અલગથી ઉજવવાને બદલે, જો 5 મી સપ્ટેમ્બરને શિક્ષક દિવસ તરીકે ઉજવવામાં આવે તો તે મારા માટે ગર્વની વાત હશે ." વિનંતીમાં ડૉ.રાધાકૃષ્ણનનો અધ્યાપન વ્યવસાય પ્રત્યેનો પ્રેમ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. ત્યારથી, તેમના જન્મદિવસને ભારતમાં શિક્ષક દિવસ તરીકે મનાવવામાં આવે છે.

સાર્વત્રિક સાક્ષરતામાં વિશ્વાસ:

તેમણે બધા માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણની હિમાયત કરી. તેમણે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ બંને માટે સમાન અધિકારો અને તકોના વિચારને સમર્થન આપ્યું હતું. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન માનતા હતા કે ભારત

વિવિધતામાં એકતા માટે છે . તેઓ ખરેખર શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણમાં માનતા હતા.

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ ડૉ. રાધાકૃષ્ણન વિશે કહ્યું, "તેમણે ઘણી ક્ષમતાઓમાં તેમના દેશની સેવા કરી છે. તેઓ એક મહાન શિક્ષક છે જેમની પાસેથી આપણે બધાને ઘણું શીખ્યા છે અને શીખતા રહીશું. એક મહાન ફિલસૂફ, એક મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રી અને મહાન માનવતાવાદીને તેમના રાષ્ટ્રપતિ તરીકે મળવા એ ભારતનો વિશિષ્ટ સૌભાગ્ય છે. તે પોતે જ દર્શાવે છે કે આપણે કેવા પ્રકારના માણસોને માન અને સન્માન આપીએ છીએ પંડિત જવાહર લાલ નેહરુએ પણ તેમના વિશે કહ્યું હતું કે, "તેઓ જ્યાં પણ ગયા, તેમના શબ્દોથી લોકોને દિલાસો મળ્યો. અને તેમની પોતાની શાણપણ લોકોને એકબીજાની નજીક લાવી " એસ હક્સલીએ રાધાકૃષ્ણન વિશે ટિપ્પણી કરી હતી કે, " તે શબ્દોના માસ્ટર છે અને શબ્દો નથી. " તે ફિલસૂફીના સૌથી રાધાકૃષ્ણનની રાજકીય કારકિર્દી તેમની શૈક્ષણિક કારકિર્દીની સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ થયા પછી શરૂ થઈ હતી. તેમણે UNECSO માં સ્વતંત્ર ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું હતુ અને બાદમાં સોવિયેત સંઘમાં ભારતના રાજદૂત હતા. તેઓ ભારતની બંધારણ સભા માટે ચૂંટાયા હતા અને 1952માં ભારતના પ્રથમ ઉપરાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાયા હતા. તેઓ ભારતના બીજા રાષ્ટ્રપતિ બન્યા હતા અને 1962 થી 67 સુધી પદ સંભાળ્યું હતું. રાધાકૃષ્ણનને કોઈ રાજકીય પીઠબળ ન હોવા છતાં, તેમણે હંમેશા હિન્દુ સંસ્કૃતિનો બચાવ કર્યો હતો. અને તે અજાણ્યા પશ્ચિમી ટીકા સામે ઉભા હતા. તેમણે તેમની પોતાની બૌદ્ધિક પરંપરાઓમાં ભારતીયોના ગૌરવનું પ્રતીક કર્યું હતું.

રાધાકૃષ્ણને તેમના કાર્યકાળ દરમિયાન વિશ્વ એકતા અને સાર્વત્રિક ફેલોશિપની વધતી જતી જરૂરિયાત જોઈ. આ જરૂરિયાતની તાકીદ રાધાકૃષ્ણનને ઘર પર દબાવવામાં આવી હતી જે તેમણે સમગ્ર વિશ્વમાં ઉભરી રહેલી કટોકટી તરીકે જોઈ હતી. વાઇસ પ્રેસિડેન્ટનું પદ સંભાળતા સમયે, કોરિયન યુદ્ધ પહેલેથી જ પૂરજોશમાં હતું. 1960 ના દાયકાની શરૂઆતમાં ચીન સાથે રાજકીય તણાવ અને ત્યારબાદ ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેની દુશ્મનાવટએ રાધાકૃષ્ણનના રાષ્ટ્રપતિ પદ પર પ્રભુત્વ જમાવ્યું વધુમાં, શીત યુદ્ધે પૂર્વ અને પશ્ચિમને વિભાજિત કર્યાં હતા અને દરેક બાજુ એક બીજા માટે શંકાસ્પદ અને રક્ષણાત્મક હતી. રાધાક્રિષ્નને પડકાર ફેંક્યો કે તેઓ લીંગ ઓફ નેશન્સ જેવી સ્વ-અનુભવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની વિષે કારક સંભાવના અને પ્રભુત્વ ધરાવતા પાત્ર તરીકે જતા હતા. તેના બદલે, તેમણે અભિન્ન અનુભવના આધ્યાત્મિક પાયા પર આધારિત સર્જનાત્મક આંતરરાષ્ટ્રીપવાદને પ્રોત્સાહન આપવાનું આહ્વાન કર્યું. ત્યારે જ આપણે લોકો વચ્ચે અને રાષ્ટ્રો વચ્ચે સમજણ અને સહિષ્ણુતાને પ્રોત્સાહન આપવાની અપેક્ષા રાખી શકીએ છીએ.

રાધાકૃષ્ણન 1967માં જાહેર જીવનમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા. તેમણે તેમના જીવનના છેલ્લા આઠ વર્ષ મદ્રાસના માયલાપુરમાં બનાવેલા ઘરમાં વિતાવ્યા હતા. રાધાકૃષ્ણનનું અવસાન 17 એપ્રિલ, 1975ના રોજ થયું હતું.

ડૉ દરોંપણી શયા ક્રિષ્નને 1954માં ભારત રત્નો, 1911માં જ્યોર્જ પથમ તરફથી નાઈટહૂડ અને 1161માં બ્રિટિશ રોયલ ઓર્ડર ખૌફ મેરિટની માનદ સભ્યપદ, સહિત ઘણા પ્રતિષ્ઠિત પુરસ્કારો અને ખિતાબ જીત્યા હતા. પ્રોત્સાહન આપવા બદલ તેમને 1975માં ટેમ્પલટન પુરસ્કારથી પણ સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા . "ભયાનની સાર્વત્રિક વાસ્તવિકતા કે જે તમામ લોકો માટે પ્રેમ અને શાણપણને સ્વીકારે છે"

પ્રેરણાત્મક મૂલ્યો:-

સાગ્ર શિક્ષક:

ડૉ. રાધાક્રિષ્નન તેમના અધ્યાપન વ્યવસાયને તેમના પ્રસંગપૂર્ણ જીવનકાળ દરમિયાન અપનાવેલા અન્ય વ્યવસાયો કરતાં વધુ ચાહતા હતા. ડો. એસ. રાધાકૃષ્ણન માનતા હતા કે " એક સારા શિક્ષકે જાણવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થીની રુચિ કેવી રીતે જગાડવી તે અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં જેના માટે તે જવાબદાર છે. તેણે પોતે અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં માસ્ટર હોવો જોઈએ અને નવીનતમ સાથે સંપર્કમાં હોવો જોઈએ. વિષયના વિકાસમાં, તેણે પોતે જ્ઞાનની ઉત્તેજક શોધમાં સાથી પ્રવાસી બનવું જોઈએ..."

શિક્ષણ અંગેના મંતવ્યો:

તેમના શૈક્ષણિક વિચારો માત્ર આદર્શવાદી નથી પણ ખૂબ વાસ્તવિક પણ છે. તેઓ શિક્ષણને સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન માટેના સાધન તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. તેઓ એમ પણ માનતા હતા કે, "શિક્ષણનું મહત્વ માત્ર જ્ઞાન અને કૌશલ્યમાં જ નથી, પરંતુ તે આપણને અન્ય લોકો સાથે જીવવામાં મદદ કરવાનું છે." તેમનું માનવું હતું કે યોગ્ય શિક્ષણથી સમાજની ઘણી સમસ્યાઓ હલ થઈ શકે છે. શિક્ષણ સંપૂર્ણતાનું શિક્ષણ **સૂચવે છે** –

માનસિક, શારીરિક, બૌદ્ધિક તેમજ આધ્યાત્મિક. તે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં નીચેનાનો વિકાસ થવો જોઈએ- સતત વિચાર માટે પ્રેમ, સત્યનું પાલન અને લાગણીઓ સામે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ અને ટોળાના જુસ્સા (ભીડ માટે એક શક્તિશાળી મજબૂત લાગણી), તેમના પ્રમાણે, "શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય આધુનિક સમાજમાં જરૂરી હોવા છતાં માહિતીનું સંપાદન અથવા ટેકનિકલ કૌશલ્યોનું સંપાદન નથી, પરંતુ તે માનસિકતા, તે તર્કની વૃત્તિ, લોકશાહીની ભાવનાનો વિકાસ છે જે આપણને જવાબદાર નાગરિક બનાવશે. "

ફિલસૂફી:

જો કે તેમણે પશ્ચિમી ટીકા સામે હિંદુ ધર્મનો બચાવ કર્યો, તેમ છતાં તેમણે પૂર્વ અને પશ્ચિમી વિચારોને જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો અને પશ્ચિમી દાર્શનિક અને ધાર્મિક વિચારને સમાવિષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ પણ તેમના કાર્યોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેમણે નિયો-વેદાંત વિશે વાત કરી (જેમાં ભારતીય ધર્મોના આધુનિક અર્થઘટનનો સમાવેશ થાય છે.) તેઓ અદ્વૈતિન હતા (જે સાચા સ્વ (આત્મા)ને એ જ સર્વોચ્ચ વાસ્તવિકતા તરીકે ઓળખે છે અને સાધકો. વિદ્યા અથવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિ મેળવે છે.

ઉપસંહાર:-

આમ રાધાકૃષ્ણ આજીવન શિક્ષણના ઉપાશક રહ્યા. કેળવણીના સાચા સ્વરૂપને પામવા માટે તેઓ સતત ગહન ચિંતનમાં રહેતા.શિક્ષણની સાચી સંકલ્પના કરવાની સાથે સાથે પામવા તેના સનાતન તત્વોને જાળવી રાખવાની ચિંતા પણ તેઓએ સેવી હતી. તે વાત તેમના વિચારોમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે .શિક્ષણના અનખંડીખમ અવધૂત તરીકે આજીવન તેઓ ચંદ્રની શીતળ ચાંદનીની જેમ પ્રકાશ પાથરતા રહ્યા અને આજે પણ તેમના વિચારોની આ વિચાર પ્રસાદીઓ આપણને દિવાસ્વરૂપ ઝળહળી શિક્ષણનો સાચો રાહ બતાવે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ:-

1. ભારતીય શિક્ષણ ચિંતકોનું શિક્ષણ, શાસ્ત્રીય જયેન્દ્ર દવે ,અમદાવાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય.
2. કેળવણી ના તાત્વિક આધારો, શાસ્ત્રીય જયેન્દ્ર દવે ,અમદાવાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય.
3. જીવન શિક્ષણ ,તંત્રી શ્રી જીવન શિક્ષણ ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ , ગાંધીનગર.

आचार्य कौटिल्य के नीतिसूत्रों मेंनिरुपित मूल्यविचार

डॉ. जयश्री कांतिलाल दवे
एसोसियेट प्रोफेसर,
एम.बी.पटेल कोलेज ऑफ़ एज्युकेशन,
सरदार पटेल यूनिवर्सिटी, वल्लभविद्यानगर.

सारांश:

भारतीय संस्कृति विश्व की प्राचीनतम संस्कृति है। इसके साथयह समग्र विश्वसंस्कृतियों के आधाररूप ज्ञान एवं जीवनकला की संस्कृति भी है। इस भव्य और अद्वितीय संस्कृति का व्यवस्थापन और विकास आर्षद्दष्टा ऋषिओं के ज्ञान और सदाचार के ग्रन्थों में पाया जाता है, जो आज भी प्रस्तुत है। हमारे रामायण महाभारत आदि आदिकाव्यों के साथ अनेक ग्रन्थों में भी ज्ञान के साथ साथ नीति एवं मूल्यों की भी विस्तृत चर्चा की गई है, जिनमें आचार्य कौटिल्य के नीतिसूत्र प्रमुख ग्रंथों में से एक है। इसमें सत्य और अहिंसा के साथ साथ धन एवं बुद्धि को भी जीवन का महत्वपूर्ण मूल्य माना गया है। प्रस्तुत शोधपत्र आचार्य कौटिल्य के नीतिसूत्रों में प्राप्त मूल्य विचार पर आधारित है।

चावीरूप शब्द: भारतीय संस्कृति, जीवनकला, मूल्य

प्रस्तावना :

सुसमृद्ध एवं सुसंस्कृत साहित्य की स्वामिनी संस्कृत भाषा के ग्रन्थ ललित साहित्य से लेकर अध्यात्म जैसे विभिन्न विषयों का रसपान करवातें है।साथ ही ये ग्रन्थ प्राचीनभारतीय संस्कृति एवं समाजजीवन का यथातथ दर्शन करवा कर, प्राचीन संस्कृति के ज्ञान, विज्ञान ,परम्पराएं, त्यौहार, एवंमूल्योंसेभी हमारा परिचय करवातें है।ईस तरह प्राचीनसंस्कृति के समृद्ध एवं वैविध्यसभर विषयों पर रचित ग्रंथों का परिशीलन हमारेअतीतकोसांप्रतसे जोड़ता है। ईतना ही नहीं, हमारे सांप्रत को भी मार्गदर्शित करता है ,जिससे हम हमारी भव्य प्राचीन संस्कृति एवं ज्ञान की धरोहर का संरक्षण एवं संवर्धन कर सकें और सुख एवं शांतिमय जीवनयापन कर सकें।

आचार्य कौटिल्य कानीतिसूत्र :

प्राचीनभारतीय संस्कृति के अनमोल ग्रंथों में आचार्य कौटिल्य का नीतिसूत्रमहत्वपूर्ण ग्रन्थ है।राजनीति एवं राज्यशासनके कूटनीतिज्ञ होने पर भी आचार्यकौटिल्य ने अपने नीतिसूत्रों में मानव मूल्यों की गहन चर्चा की है।आचार्य कौटिल्य पाटलीपुत्र के महाअमात्य होने के साथ-साथ सम्राट चन्द्रगुप्त मौर्य के आचार्यएवं पथप्रदर्शक भी थे। ईसीलिए उनकी मूल्यमीमांसा, तत्वमीमांसा और ज्ञानमीमांसा पर आधारित है। वे परंपरागत भारतीय समाज के संस्थापित मूल्यों पर भार देते हुए, परिवर्तनशील मूल्यों, कार्यसाधक मूल्यों, धार्मिक एवं आध्यात्मिक मूल्यों का भी चिंतन करते हैं। आचार्य अपने सुप्रसिद्ध ग्रंथ नीतिसूत्रों में चार प्रकार के मूल्यों की चर्चा करते है और उनको आत्मसात् कर के जीवन को सुखी एवं सम्पन्न बनाने का राजमार्ग दिखाते है। अपने ग्रंथ में आचार्य निम्नलिखित चार प्रकार के मूल्यों की चर्चा करते हैं।

१. सैद्धांतिक मूल्य: सत्य, अहिंसा, सदाचार एवं विनय
२. धार्मिक मूल्य : धर्म,नीति,तप
३. वैयक्तिक मूल्य : इन्द्रियनिग्रह, क्षमा, पुरुषार्थ, कर्तव्यपालन
४. कार्यसाधक मूल्य : बुद्धि, धन, बल, मधुर वाणी

- **सैद्धांतिक मूल्य:**

वेदकालीन आचार-पद्धति मेंसत्य की सर्वोच्च प्रतिष्ठा थी। वेद अनुसार, समूची सृष्टि की उत्पत्ति, पालन एवं संहार का केंद्रबिन्दु सत-सत्य है। आचार्य कौटिल्य भीसत्य को जीवन का आराध्य मूल्य मानते है, औरइस वेद विचार

का समर्थन कर कहते है कि,'सत्येन धार्यते लोकः,।'(४१८) - समग्र संसार का आधार सत्य है। 'सत्यं स्वर्गस्य साधनम्।'(४१७)- सत्य आचरण ही मनुष्य को सद्गति प्राप्त करवाता है। ईतना ही नहीं वे सत्य को श्रेष्ठ तप कहते हैं,- 'नास्ति सत्यात् परं तपः। '(४१६)

'अहिंसा परमो धर्म' विचार का समर्थन करते हुए आचार्य सत्य के साथ अहिंसा को भी उच्च मूल्य मानते हुए कहते है कि,'अहिंसालक्षणो धर्मः'।(५६१) - अहिंसा ही धर्म है। इसीलिए हर व्यक्ति कोअहिंसा का पालन करना चाहिए। बौद्ध और जैन धर्म में भी अहिंसा व्रत को अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान दिया गया है। आधुनिक समय में भी महात्मा गांधी ने सत्य और अहिंसा द्वारा भारत देश को आज़ाद करवाया था, जिसे अहिंसा की सबसे बड़ी उपलब्धि कही जा सकती है।

सत्य और अहिंसा का आधार सदाचार है। वेद- उपनिषत्कालीन जीवनव्यवस्था सदाचार की पृष्ठभूमि पर प्रतिष्ठित थी। सदाचार के आधार पर ही वेद के ऋषि ने समाज में उच्चतम आचार व्यवस्था का स्थापन किया था।आचार्य कौटिल्य भी ईसी परंपरा का समर्थन करते हुए कहते है कि,-'आचारादायुर्वधते कीर्तिश्च।' (४३०)-'सदाचार से आयु और यश की वृद्धि होती है और 'शत्रुं जयति सुवृत्ता।'- सदाचार से शत्रु को भी जीता जा सकता है।ईसीलिये वे कहते हैं कि,'नाचरिताच्छास्त्रं गरियम्।'(४७१) - चरित्र से बढकर कोइ शास्त्र नहीं हैं, और'कदाचिदपि चरित्रं न लङ्घयेत्'।(१६३)-सदाचार का कदापिभी उल्लंघन नहीं करना चाहिए। महाभारत (वनपर्व,१९८/५७)में भी शिष्टाचार का उल्लेखइस प्रकार से किया गया है,-

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम्।
पंचेतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु सर्वदा।

आचार्य कौटिल्य शिक्षा का सदाचार से गहरा संबंधमानते है। उनके मत अनुसार, 'अकुलिनोऽपि विनीतःकुलिनाद् विशिष्टः'।(४२९) - शीलविहीन मनुष्य चाहे जितना भी विद्वान हो, समाज में आदर प्राप्त नहीं कर सकता। सदाचार के साथ साथ भी आचार्य विनय को सर्व मनुष्यों क 'आभूषण' कहकर उसकी प्रतिष्ठा करते हुए कहते है कि,'सर्वस्य भूषणं विनयः'।(४२८) ईतना हि नहि, उनका मानना है कि, 'इन्द्रियजयस्य मूलं विनयः'। (५) इन्द्रियसंयम का आधार विनय है,क्योंकि, विनय के बिना इन्द्रियसंयमअसंभवित हैं।महाभारत का अनुशासनपर्व(२३/१२) भी इस विचार का समर्थन करते हुए कहता है- 'सर्व वेद-वेदांगों का अध्ययन या सांख्य-पुराणों का अनुशीलन भी शीलहीन मनुष्य के यश को सुरक्षित रखने में समर्थ नहीं बनता।'

- **धार्मिक मूल्य:**

आचार्य कौटिल्य भारतीय विचारधारा के धर्ममय जीवन को मनुष्यजीवन काअंतिम लक्ष्य आत्मसाक्षात्कार को साधने के लिए धार्मिक मूल्यों के वैदिक आदर्शों का अनुमोदन करते हैं। उनका मानना है कि, वेद-विधा का कार्य मनुष्य को धर्म -अधर्म का सच्चा ज्ञान प्राप्त करवाना है। ईसीलिये वे वेदोक्त धर्म को ही धर्म का वास्तविक स्वरूप मानकर कहते है कि, 'न वेदबाह्योधर्मः।'(४१४)आचार्य वेदोक्त धर्म के आधार तप को विशेष महत्त्व देते हुए, तप को स्वर्ग कीप्राप्ति का साधन मानते हैं -'तपसा स्वर्गमाप्नोति।'(५७०) डॉ.राधाकुमुद मुकर्जी भी वेदोक्त धर्म का महत्त्व समझाते हुए लिखते है- "भारतीय आर्यो की प्रथम साहित्यिक वाणी ऋग्वेद की रचना के लगभग एक हजार साल बाद भी, भारतीय साहित्य को धार्मिक भावनाएँअनुप्राणित करती रही है।"महात्मा गांधी(पृ.१३०) भी कहते है,-"हिन्द को अगर आध्यात्मिक देवालिया नहीं निकालना है, तोउसके युवकों को धार्मिक शिक्षा देना, दुन्यवी शिक्षा देने जितना ही आवश्यक मानना चाहिए।"

- **वैयक्तिक मूल्य:**

आचार्य कौटिल्य पाँच ज्ञानेन्द्रियों और पाँच कर्मेन्द्रियों के संयम पर अत्यधिक बल देते है। वे मानते है कि,इन्द्रियसंयम से ही मनुष्य अपने मन की चंचलता पर नियंत्रण पा सकता हैं, और अपना सामाजिक एवं व्यक्तिगत विकास कर सकता है। महाभारत भीष्मपर्व(२८/३५) में भी इस संदर्भ में कहा गया है-

असंशय महाबहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन् तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥

आत्मसंयम में मन, वचन और कर्म तीनों का संयम समाविष्ट है। मनुष्य के पास जब धन नहीं होता है, तब वह स्वाभाविक रूप से ही संयमी जीवनयापन करता है,पर यदि वह धन सम्पन्न होता है, तोउसके लिए संयमी जीवन जीना कठिन बन जा जाता है। ईसी बात पर भार देते हुए, आचार्य कौटिल्य नीतिसूत्रों में कहते है कि, विपत्ति और संपत्ति दोनों में बुद्धि को स्थिर रखनी चाहिए। उनका विचार है कि, 'न जितेन्द्रियाणां विषयभयम्'। (२६३) जितेंद्रिय मनुष्य को विषय का भय नहीं होता है और ऐसा इन्द्रियनिग्रह तप का सार है - 'तप:सार इन्द्रियनिग्रह:।'(४७५)ईस विषय में गीताकार (२/६१)भी कहते है-

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिताः॥

इन्द्रियसंयम के साथ ही क्षमा के मूल्य को आचार्य कौटिल्य बहुत सावधानीपूर्वक समझाते हुए कहते है कि - 'क्षमावानेव सर्वं साधयति।'(५३६) अर्थात् क्षमावान व्यक्ति ही सर्व प्राप्त करता हैं, और ऐसे मनुष्य के तप की वृद्धि होती हैं -'क्षमायुक्तस्य तपो विवर्धते।'(५७१) उनका मानना है कि, 'क्षन्तव्यमिति पुरुषं न बाधेत।' अर्थात्, किसी भी व्यक्ति को बाध्य करके क्षमा नहीं देनी चाहिए। ऐसी क्षमा योग्य नहीं है। आचार्य परिश्रम के मूल्य पर भी चिंतन करपरिश्रम को दैव से अधिक महत्त्व देते हैं क्योंकि, परिश्रम का अनुगमन भाग्य करता हैं-'पुरुषकारमनुवर्ततेदैवम्।'(९८) हितोपदेश (श्लोक,३६) में भी परिश्रम के बारे में कहा गया है-

उधमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि नमनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥

आचार्य परिश्रम के मूल्य के साथ साथ मनुष्य के लिए रत्न समान मित्रता के मूल्य पर भी अपने मूल्यवान विचार रखते है। आचार्य कौटिल्य मित्र की व्याख्या करते हुए कहते है कि, 'आपत्सु स्नेहसंयुक्तं मित्रम्'।(३५)- आपत्ति में प्रेम से साथ देता है वही मित्र है। ईतना ही नहीं, मित्र जितने ज्यादा होते है, मनुष्य उतना ही बलवान कहलाता है- 'मित्रसंग्रहणे बलं संपधय्ते।'(३६) शत्रु और मित्र में से किसी एक पर अनुग्रह करना हो, तो मित्र और उसमें भी गाढ़ मित्र पर ही अनुग्रह करना चाहिए, जिससे कार्यसिद्धि होती है। ईस तरह कौटिल्य जीवन में मैत्रीऔर उसमें भी गाढ़ मैत्री को विशेष महत्व देते है।

- **कार्यसाधक मूल्य:**

आचार्य कौटिल्य अपने नीतिसूत्रों में सैद्धांतिक, धार्मिक एवं वैयक्तिक मूल्यों की चर्चा के साथ साथ ही जीवन में कार्यसिद्धि के लिए महत्त्वपूर्ण कार्यसाधक मूल्यों की भी चर्चा करते है। आचार्य कौटिल्य मनुष्य के विकास के लिए बुद्धिमत्ता को अनिवार्य मानते है, और बुद्धिहीन मनुष्य को पिशाच के समकक्ष मानते है- 'बुद्धिहीनः पिशाचतुल्य:।'(५२७)आचार्य बुद्धि को किसी भी मुश्किल कार्य को सिद्ध करने वाला साधन मानते है - 'कार्यसंकटेष्वर्थव्यवसायिनी बुद्धि:।'(२१७)उनका कहना है कि, जिस बुद्धि का वास्तविक जीवन में उचित उपयोग होता हो, वही बुद्धि ही 'वास्तविक'बुद्धि है। बुद्धि से ही मनुष्य भिन्न भिन्न कार्यो में इच्छित सिद्धि प्राप्त कर सकता है। कौटिल्य के अनुसार,'प्रज्ञाफल एश्वर्य:।' - बुद्धि का फल ऐश्वर्य है। आचार्य अर्थशास्त्र (१०/६/५५/) में 'एकं हन्यान्न वा हन्यादिषु: क्षिप्तो धनुष्मता,प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद् गर्भगतानपि।' भी ईसी प्रकार के विचार प्रकट करते हैं,- धनुष्यधारी मनुष्य तो सामने के शत्रु को मारे या न भी मार सकें, पर बुद्धिमान मनुष्य तो अपनी तीव्र मेधा से गर्भस्थ बालक को भी मार सकता है। कौटिल्य के ईन विचारों का समर्थन पंचतंत्रकार विष्णुशर्माभी 'बुद्धिर्यस्य बलं तस्य'शब्दों से करते हैं।

नीतिसूत्रों में बुद्धि के साथ साथ बल को भी मनुष्य की कार्य सिद्धि में महत्त्वपूर्ण माना गया है। बल का महत्त्व समझाते हुए आचार्य कहते है,-'अल्पसारं श्रुतवन्तमपि न बहू मन्यते लोकः।'(१४४) अर्थात्, यदिराजा शास्त्र में

निपुण हो, पर निर्बल हो तो उसका कोई राजकीय महत्त्व नहीं है।'

आचार्य बुद्धि और बल के साथ साथ धन को विशेष महत्त्व देते हुए, धन को जीवन का परम उत्कर्ष करनेवाला साधन मानते है। उनके विचार से धनप्राप्ति जीवन का परम ध्येय है क्योंकि, जिसके पास धन है, वह मनुष्य ही समाज में उच्च स्थान प्राप्त करता है। ईसलिये मनुष्य को मै कभी मरनेवाला नहि हूँ,ऐसा सोचकर धन अर्जित करना चाहिये- 'अमरवदर्थजातमर्जयेत्।'(२५४) भर्तृहरि भी नीतिशतक (४१) में'सर्वे गुणा: कांचनमाश्रयन्ते।'- कह कर धन का महत्त्व समझाते है। ईन सब मूल्यों के साथ साथ ही आचार्य मधुर वाणी, सत्संग आदि अन्य मूल्यों का भी चिंतन करते है।

समापन:

आचार्य कौटिल्यनीतिसूत्रों में मूल्य के विषय में अपने विचार रख कर मनुष्य के सदाचारी,धार्मिक, आद्यात्मिक एवं सुखी जीवन के सूत्र देते है, जो सूत्र मनुष्य के विचार, वर्तन एवं संवेगो को नियंत्रित करने का उपदेश देते है। ईनके साथ ही अपने सुखी जीवनयापन के लिए बहुत ही महत्त्वपूर्ण माने गए मूल्य बुद्धि, बल, धन, परिश्रम, मधुर वाणी को भी प्रमुख स्थान देते है जिससे,मनुष्य का जीवन सम्यक् रूप से व्यतीत हो सके। कौटिल्य की यह मूल्यमीमांसा में मनुष्य के बाहरी एवं आंतरिक दोनों पहलूओं के विकास पर समानतया भार दिया गया है।

संदर्भ सूचि:

- પટેલ મણિભાઈ એસ.(1959). 'મહાત્મા ગાંધીની કેળવણીની ફિલસૂફી' ,નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. પહેલી આવૃત્તિ.
- અંધારિયા અને દવે.(૧૯૫૨-૫૩). 'આચાર્ય કૌટિલયરચિતમ અર્થશાસ્ત્રમ' .સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર. અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ.
- સુખથનકર અને અન્ય(સંપાદન)(૧૯૩૩-૬૫). 'બાદરાયણ વ્યાસ કૃત મહાભારત.' સંશોધિત સંસ્કરણ.ભાંડારકર ઓરિએંટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ.પૂના.
- શાસ્ત્રી અને અન્ય.(૧૯૬૫). 'શ્રીમદભગવદગીતા' . અખિલ હિન્દ પ્રકાશન.અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ.
- 'સુભાષિત રત્નભાંડાગાર' .(૧૯૭૫). સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય. અમદાવાદ. તૃતીય આવૃત્તિ.
- गैरोला वाचस्पति। (१९९१)।'कौटिलियम् अर्थशास्त्रम्'।चौखम्बा विध्याभावन।वाराणसी। चतुर्थ संस्करण।
- मालवीय सुधाकर।(२०१५)। 'पञ्चतन्त्रम्'। वाराणसी। चौखाम्बा कृष्णदास अकादमी. पंचम् संस्करण.
- पण्डित नारायण।(२०२०)।'हितोपदेशः'। राजल एन्ड सन्स। नई दिल्ही।

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

ધરમપુર તાલુકાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ગુજરાતી ભાષા વિષયની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ

ક્રિષ્નાકુમારી એન. ઠાકોર
શ્રી અંખંડવિદ્યા આરણ્યક બી.એડ. કોલેજ, બરૂમાળ

સારાંશ :

શિક્ષણમાં ઝડપી વિકાસ માટે શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ગુણવત્તા લાવવી આવશ્યક છે. શાળામાં શીખવવામાં આવતા વિવિધ વિષયો પૈકી ગુજરાતી વિષયનું અધ્યયન વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂજ મહત્વનું છે. અસરકારકઅધ્યયન કરાવવા માટે શિક્ષણ પધ્ધતિઓ વિષય વસ્તુ ,શૈક્ષણિક સાધન સામગ્રી, મૂલ્યાંકન પ્રક્રીયામાં સુધારો કરવો, જરૂરી છે. પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતી વિષયનીપ્રવર્તમાનપરિસ્થિતિ જાણી ગુણવત્તા લાવવા માટેનો હતો.પ્રસ્તુતસંશોધન સર્વેક્ષણ એ પ્રકારે હતુંજેમાં ધરમપુર તાલુકાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાની ૧૫ શાળાઓ નમૂનામાં પસંદ કરી મુક્તજવાબી પ્રશ્નાવલિ દ્વારા માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી હતી. જેમાં શિક્ષણ પધ્ધતિ,શૈક્ષણિક સાધન સામગ્રી, ઉચ્ચારણ શુધ્ધિ, વાંચન લેખન ક્ષમતા સંદર્ભે તારણો પ્રાપ્ત થયા હતા. આ સંદર્ભે ઊંડાણપૂર્વકની માહિતી પ્રસ્તુતસંશોધનમાં રજૂ કરવામાં આવી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દ : ગુણવત્તા, અસરકારક અધ્યયન, પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ , ગુજરાતી

પ્રસ્તાવના:

પ્રવર્તમાન સમયમાં દિન પ્રતિદિન શિક્ષણની ક્ષિતિજો વિસ્તરતી જાય છે. સમાજની બદલાતી જતી પરિસ્થિતિઓ અને અન્ય સંસ્કૃતિની સમાજ પર થતી અસર આજે શિક્ષણના માધ્યમથી નિહાળી શકીએ છીએ. તેમાં આજે અભ્યાસમાં ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ કથળતું જાય છે. જે આજના સમાજની એક સમસ્યા બની ગયેલ છે. પરંતુ માતૃભાષા વિકાસની જનની છે. કારણકેમાતૃભાષા દ્વારા બાળકનું બૌધ્ધિકભાવાત્મક અને સામાજિક ઘડતર કરી શકાય છે. માતૃભાષાનું મહત્વ જણાવતાં ગાંધીજી કહે છે કે – મારી માતૃભાષા ગમે તેટલી અધૂરી હોય તોયે માની છાતીએ થી હું અડગો ન થાંઉ તેમ માતૃભાષાથી પણ ન થાંઉ. પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષણક્ષેત્રે ગુણવત્તા અનિવાર્ય છે. વિદ્યાર્થીઓની સમજશકિત વિકસે તથા શિક્ષકોની મુશ્કેલીઓ દૂર થાય એ મહત્વની બાબત છે. વ્યવસાય પ્રતિ લગાવ તથા નવતર પ્રયોગો કરે એવી આંતરિક ભાવના હોવી આવશ્યક છે. અધ્યયન અધ્યાપન , શૈક્ષણિક સ્ત્રોતોના આધારો , યોગ્ય દિશાસૂચનો ઉપરોક્ત વિષયને ધ્યાનમાં લઇ સંશોધકે ગુજરાતી શિક્ષણની પ્રવર્તમાન પરિસ્થતિ જાણી શું કરી શકાય એ સંદર્ભે સર્વેક્ષણ હાથ ધર્યુ હતું,

સંશોધનના હેતુઓ:

૧) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના ગુજરાતી વિષય શિક્ષકો પાસેથી શિક્ષણ પધ્ધતિ, શૈક્ષણિક સાધન સામગ્રી , ઉચ્ચારણ શુધ્ધિ તથા વાંચન અને લેખન ક્ષમતા વિકસાવવા અંગેના અભિપ્રાયો મેળવવા.

૨) ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાનાગુજરાતી વિષય શિક્ષકો પાસેથી પ્રવર્તમાન પરિસ્થતિ સુધારણા અંગેના સૂચનો મેળવવા.

સંશોધનના સીમાંકન:

૧) પ્રસ્તુત સંશોધન ધરમપુર તાલુકાનીઉચ્ચ પ્રાથમિક સરકારી શાળા પૂરતું જ મર્યાદિત હતું.

૨) પ્રસ્તુત સંશોધન વર્ષ ૨૦૨૧-૨૨ પૂરતું જ મર્યાદિત હતું.

વ્યાપ વિશ્વ અને નમૂના પસંદગી :

પ્રસ્તુત સંશોધનના વ્યાપ વિશ્વમાં ધરમપુર તાલુકાની ૧૮૯ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના કુલ ૩૫ ગુજરાતી ભાષા શિક્ષકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાંથી યાદચ્છિક નમૂના પસંદગીની રીતે ૧૫શિક્ષકોનો નમૂનાના પાત્રો તરીકે

સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધનના પધ્ધતિ:

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સર્વેક્ષણ પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

ઉપકરણ પસંદગી:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં શિક્ષકો માટે સ્વરચિત મુક્તજવાબી પ્રશ્નાવલીનો ઉપકરણ તરીકે ઉપયોગ કર્યો હતો.

માહિતી એકત્રીકરણ :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સમાવિષ્ટ નમૂનાના પાત્રોને રૂબરૂ મળી મુક્તજવાબી પ્રશ્નાવલી આપી એના આધારે મુક્ત ઉત્તરો મેળવવામાં આવ્યા હતાં.

સંશોધનના તારણો:

૧) વિવિધ શિક્ષણ પધ્ધતિ દ્વારા ગુજરાતી શિક્ષણમાં સુધારણા અંગેના તારણો

૫૦% વિદ્યાર્થીઓને નાટ્યીકરણ અને ચર્ચા પધ્ધતિથી શિક્ષણ કાર્ય કરાવવું ગમે છે. તથા સ્વ અધ્યયન પધ્ધતિને મહત્વ આપવું.

૩૦% શિક્ષકો આગમન – નિગમન પધ્ધતિ અને પ્રશ્નોતરી પધ્ધતિનો શક્ય તેટલો વધુ ઉપયોગ નબળા વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનમાં લઇ નિદાન ઉપચાર કાર્ય કરે છે.

૨) વિવિધ શૈક્ષણિક સામગ્રીના ઉપયોગ દ્વારા ગુજરાતી શિક્ષણમાં સુધારણા અંગેના તારણો

વિષય વસ્તુને અનુરૂપ શૈક્ષણિક સાધનો જેવા કે ચાર્ટ, શબ્દકોષઅને ફ્લેશકાર્ડનો ઉપયોગ કરવો.

૭૦% શિક્ષકો વ્યાકરણ શિખાવવા માટે સ્લાઇડો બનાવી જુદા જુદા મોડેલો બનાવીને ઉપયોગ કરે છે.

3) ગુજરાતી શિક્ષણમાં ઉચ્ચારણ શુધ્ધિ અંગેના તારણો

વિદ્યાર્થીઓ પાસે વ્યક્તિગત વાંચન કરાવવું જોઇએ. અઘરા શબ્દોનો વારંવાર ઉચ્ચારણ કરાવવું જોઇએ. શબ્દો વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરાવવો જોઇએ. મૂળાક્ષરોની ઓળખ કરાવવી જોઇએ. શ્રુત લેખન કરાવવું જોઇએ.

૪) ગુજરાતી વિષયમાં વાંચન અને લેખન ક્ષમતા વિકસાવવા અંગેના તારણો

વિષયને અનુરૂપ શ્રુત લેખન અનુલેખન કરાવવું.

શિક્ષકોએ આદર્શ વાંચન કરાવવું જોઇએ.

શબ્દો આપી વાક્ય બનાવડાવવા જોઇએ.

વર્ગખંડમાં શબ્દ કાર્ડ અને વાક્ય કાર્ડ હોવા જોઇએ.

૫) ગુજરાતી શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારણા અંગેના તારણો

હેતુ આધારિત શિક્ષણ કાર્ય કરવું,

વર્ગખંડમાં સ્વતંત્ર ભાવાવરણની રચના કરવી.

વિદ્યાર્થીઓને ભાષાકોર્નરથી પરિચિત કરવા.

તજજ્ઞોના વ્યાખ્યાનો ગોઠવી વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરાવવી.

ઉપસંહાર :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે ધરમપુર તાલુકાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ગુજરાતી વિષયનું શિક્ષણકાર્ય કરાવતાં શિક્ષકોની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ અંગેના અભિપ્રાયો જાણવાનું નાનકડું સંશોધન હાથ ધર્યુ હતું. જે ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણકાર્ય કરાવતાં શિક્ષકો, આચાર્ય, વાલીઓતેમજ વિદ્યાર્થીઓ માટે માર્ગદર્શક બની રહેશે. આ ઉપરાંત સંશોધન ક્ષેત્રે સંશોધકોને પણ પથદર્શક બનશે.

સંદર્ભસૂચિ :

૧) ડો. આર.એસ. પટેલ (૨૦૧૦) સંશોધનની પાયાની સંકલ્પના, અમદાવાદ જય પબ્લિકેશન

૨) ડો. જયેંદ્રસિંહ પી. ગોહિલ, ગુજરાતીનું આદર્શ અધ્યાપન , અમોલ પ્રકાશન ,વશિષેણ પ્રકાશન, અમદાવાદ

૩) પટેલ (૨૦૧૪) મહુવા તાલુકાના માધ્યમિક શાળામાં ગુજરાતી શિક્ષણની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ , અપ્રકાશિત લઘુશોધ નિબંધ, સુરત , દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી

૪) દેસાઇ એચ.જી. અને દેસાઇ કે.જી. (૧૯૯૭) , સંશોધન પધ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ, અમદાવાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ , ગુજરાત રાજ્ય

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – IV** **October – 2023**

પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાંથીસંક્રાંતિત થતાં માનવીય મૂલ્યો

Dr. Bhavesh M. Modi
Ph.D. guide
Education Department
Veer Narmad South Gujarat University,
Surat.

Boda Shruti S.
Research Scholar
Education Department
Veer Narmad South Gujarat University
Surat.

સારાંશ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પતંજલિયોગશાસ્ત્રમાંથી વ્યક્તિત્વના વિકાસનું માર્ગદર્શન કરતાં મૂલ્યોતારવવા માંઆવ્યાં છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધવા માટે દરેક વિદ્યાપ્રેમીઓને આશીર્વાદરૂપ સાબિત થાય તેવા મૂલ્યોની અહીં ચર્ચાકરવામાં આવી છે.અહીં અભ્યાસમાંપતંજલિ યોગશાસ્ત્રનો પરિચયઆપતાચારપાદની સંક્ષિપ્તમાં રજૂઆત કરવામાં આવી છે. મૂલ્યનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય તે માટે મૂલ્યનો શાબ્દિક અર્થઅનેતેની વ્યાખ્યા આપવામાંઆવી છે. સંદર્ભો સાથે મૂલ્યના પ્રકારો દર્શાવા માંઆવ્યા છે. ત્યારબાદ માનવીય મૂલ્યનું મહત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેની સાથે પતંજલિ યોગશાસ્ત્ર માંથી વ્યક્તિત્વના વિકાસ અને ચારિત્ર્ય ઘડતર માટે ઉપયોગીથાય તેવા મૂલ્યોની ચર્ચાકરવા માંઆવી છે. જેઅંતર્ગત વિદ્યાપ્રેમી ઓઅભ્યાસના મૂલ્યને કેળવે, આધ્યાત્મિકતાના માર્ગે આગળ વધે, અહિંસાના મૂલ્યને જીવન મંત્રબનાવે, અપરિગ્રહના મૂલ્યને કેળવી સહઅસ્તિત્વની સમજ પ્રાપ્ત કરે, સહિષ્ણુતા અને સ્વચ્છતાદ્વારા નૈતિકમૂલ્યનો વિકસકરે, સતત પરિશ્રમદ્વારા જીવન ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરેઅને સંયમના મૂલ્યને આત્મસાત કરી મન નિર્મળ, નિષ્કપટઅને નિસ્વાર્થબને વગેરે જેવા મૂલ્યોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. દરેક મૂલ્યોની સુત્રો સાથે રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

ચાવીરૂપશબ્દો : મહર્ષિપતંજલિ, યોગશાસ્ત્ર, માનવીયમૂલ્યો.

પ્રસ્તાવના

શર્મા (1999. પૃ.ક્ર.1 દ્વારાઉદ્ધૃત) "આપણા દેશના આદર્શો ઉપર આધારિત સંસ્કૃતિ, મુલ્ય આધારિત દર્શનઅને મહાનભારતીય ઋષિમુનીઓદ્વારા સ્થાપિત કરે લુંઆધ્યાત્મિક ચિંતનના વિચાર ભારતની સંસ્કૃતિને સમયે-સમયે યોગ્ય દિશા આપે છે." મૂલ્યો અને આદર્શો ઉપર આધારિત ભારતની સંસ્કૃતિએ આજે વિશ્વમાં અલગઓળખ બનાવી છે. આપણા દેશમાં વિશ્વની અનેક જાતિ અને સંસ્કૃતિ આવીને વિકસી અને સમાપ્ત થઈ છે પરંતુ આપણા દેશની સંસ્કૃતિ આજે પણ અખંડ રહી છે.

રાવલ (2011. પૃ.ક્ર.79 થી 83 દ્વારાઉદ્ધૃત) "પ્રાચીન ભારતના ઋષિઓને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન અને વેદોને પ્રમાણ માનનારીછવિચાર પરંપરા ઓઅસ્તિત્વ માંઆવીછે. જેને'ષડ્દર્શન' એવા નામે ઓળખાય છે.ષડ્દર્શનોમાં (1) સાંખ્ય દર્શન, (2) યોગ દર્શન, (3) ન્યાય દર્શન, (4) વૈશેષિક દર્શન, (5) મીમાંસા દર્શન, (6) વેદાંત દર્શન. આછનો સમાવેશ થાયછે ."જેમાંથી એકએટલેકે યોગ દર્શન. તે મહર્ષિ પતંજલીદ્વારા સાધકનેતેની માનસિક શારીરિક અશુદ્ધિઓને દૂર કરી શુદ્ધતા તરફ લઈ જવાનો પ્રયાસ છે. આજે વ્યક્તિ પાસે સગવડ છે પણ શાંતિ નથી. વ્યક્તિની સમૃદ્ધિમાં વધારો થયો છે પણ સ્વસ્થતા ઘટતી જાય છે. યોગશાસ્ત્ર દ્વારા વ્યક્તિને જીવન જીવવાની રીતમાં કેટલાક ફેરફારો કરી સ્વસ્થતાની સાથેસાથે શાંતિ અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો છેઅને જે જીવન મૂલ્યો છે તે પ્રાપ્ત થાય સાધક તેના જીવનમાં તે મૂલ્યોને અપનાવી નિશ્ચિત રૂપે સ્વસ્થતા કેળવે અનેમુક્તિ પામે તે બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

રાવલ (2011. પૃ.ક્ર.700 દ્વારાઉદ્ધૃત) "આજનો માનવ અશાંતિનીઆગ માંશેકાઈ રહ્યો છે. તેનામાં અસ્થિરતા,બિનસલામતી અને અશાંતિ જણાય છે. તે અનેક વિકૃતિઓનો ભોગ બનતો જાય છે. વિશ્વના ભૌગોલિક સીમાડા જ્યારે સંચરણનાં સાધનો

વડે લુપ્ત થઈ રહ્યા છે અને દેશ દેશનાં ભૌગોલિક અંતરો જ્યારે ઘટતાં રહ્યા છે ત્યારે માનવ- માનવવચ્ચેના અંતરોવધતા જાય છે." ભારતીય સંસ્કૃતિમાં **वसुधैव कुटुंबकम्** ના સહઅસ્તિત્વના મંત્રો ગૂંજતા હોય ત્યારે મૂલ્ય તર ફની જાગૃતીઅની વાર્યબની જાય છે. માટે, આજના અતિ વ્યસ્ત સમયમાં લોકો યોગને જાણે,માણે અને અમૂલ્યજીવનમાં સારા મૂલ્યોને સ્થાપિત કરે તે જરૂરી છે. તે હેતુંથી અહીં પતંજલિ યોગશાસ્ત્ર માંથી સંક્રાતિત થતા માનવીય મૂલયોની ચર્ચા કરી છે.

પતંજલિ યોગશાસ્ત્ર :

યોગશાસ્ત્રની રચનામહર્ષિ પતંજલિ દ્વારા કરવામાં આવી છે. યોગદર્શનમાં કુલ ચાર પાદ(વિભાગ) દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

1. **સમાધિપાદ :** પહેલા પાદમાં યોગનું સ્વરૂપ તેના ભેદો અને યોગ દ્વારા પ્રાપ્ત ફળનું વર્ણન છે. સાથે તેમાં યોગનો અભ્યાસ, વૈરાગ્ય અને ઈશ્વર પરિધાન જેવી સાધનાનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ આ સમાધિપાદનાવર્ણનથી માત્ર તે લોકો જ સાધના કે સમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે જે અંતઃકરણથી શુદ્ધ હોય છે, જે યોગસાધનામાં પારંગત હોય.આ પાદમાં વધારે સમાધિનાસ્વરૂપનું વર્ણન છે માટે તેનું નામસમાધિપાદ છે. જેમાં 51 સુત્રોછે.

2. **સાધનપાદ :** આ પાદમાં સામાન્ય સાધકો માટે ક્રમશઃ અંતઃ કરણની શુદ્ધિથી સમાધિ પ્રાપ્તકરવા માટેના ઉપાયોબતાવ્યા છે. યોગનાઅંગોનું વર્ણન આરંભ કરીને તેના યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર આ પાંચ બહિરંગ સિદ્ધિઓને ફળ સાથે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પાદમાં સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનું વર્ણન છે માટે તેને સાધન પાદ કહેવામાં આવે છે આ પાઠમાં 55સૂત્રો નો સમાવેશ થાય છે.

3. **વિભૂતિપાદ :** આપાદમાં બાકી રહેલા ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ ત્રણ અંતરંગસાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે સાધક આ ત્રણમાંથી કોઈ એક ધ્યેય પૂર્ણ કરે છે ત્યારે તેસંયમી બને છે અને યોગની વિભૂતિઓને(સિદ્ધિ) પ્રાપ્ત કરવા માટે સંયમ ખૂબ આવશ્યક છે. માટે આ અંતરંગ સાધનોનો વર્ણન સાધન પાદમાં ન કરતા વિભૂતિ પાદમાં કરે છે અને ધારણાનું સ્વરૂપ બતાવે છે આ પાદમાં સમાધિ દ્વારા જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થવાની છે તેનું વર્ણન છે માટે તેને વિભૂતિપાદ કહે છે આ પાદમાં 55સૂત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

4. **કેવલ્યપાદ :** આ ત્રણેય પદમાં વાસ્તવિક રૂપે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વર્ણન પ્રસંગ અનુસાર થયું છે.વિવેચનપૂર્વક થયુંનથી. સારી રીતે વર્ણન કરવા માટે ચોથાપાદનો પ્રારંભ થાય છે આ પાદમાં સૂત્રો છે ત્રીજા 34 પાદમાં જે સિદ્ધિઓ બતાવી છે તે માત્ર સમાધિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે તેવું નથી પરંતુ અન્ય કારણો પણ હોઈ શકે છે, તેનું પણ વર્ણન અહીં જોવા મળે છે.

મૂલ્યનોખ્યાલ

સામાન્ય ભાષામાંજોઈએ તો જેના વડેમુલવાય તે મૂલ્ય.પરમારઅને સિંહ (2012. પૃ.ક્ર.105 દ્વારાઉદ્ધૃત) "મૂલ્ય શબ્દ માટે અંગ્રેજીમાં'val ue''વેલ્યુ' – ગ્રીક'એકસીયોસ', જર્મન' વૈંટઅને ફ્રેન્ચમાંવા લોર શબ્દયોજા યછે." મૂલ્ય શબ્દ એ વિશાળ અર્થ ધરાવતો શબ્દ છે.તેને કોઈ નિશ્ચિત માળખામાં બાંધી શકાય નહીં. મૂલ્ય તે તદ્દન વ્યક્તિગત બાબત છે તેમ છતાં અહીં મૂલ્યને વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજવા કેટલીક વ્યાખ્યાઓ જોઈએ.

મૂલ્યની વ્યાખ્યા આપવાના ઘણા પ્રયત્નો થયા છે જેમ કે,

- "મૂલ્ય એટલે એવી માન્યતા કે જેને વ્યક્તિ અગ્રતા આપે છે." - ઓલપોર્ટ
- " મૂલ્યોએ સામાજિક આકાંક્ષા ઓઅને લક્ષ્યાંકો છેકેજે સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયાદ્વારા આત્મસાત થાયછે. આરી તે આત્મસા તથ યા પછી તે પસંદગી યુક્તકદર કરવા યોગ્ય ધોરણોનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે." –રાધા કમલમુકરજી

મૂલ્ય એટલે,

- વ્યક્તિજેનેઅગ્રતાઆપેતે.
- અનુભવોમાંથી વર્તન માટેની માર્ગરેખા જે જીવનને દિશા આપે છે.
- મૂલ્યોએઆદર્શો છે ધોરણો કે માનાંક છે મૂલ્ય એ ખ્યાલ કે વસ્તુ નથી.

મૂલ્યના પ્રકાર

પરમાર અનેસિંહ (2012.પૃ.ક્ર.107 દ્વારાઉદ્ધૃત) "મૂલ્ય, મનુષ્યની ભાવના નીતિમત્તા માન્યતા કર્મભાવના સદભાવના વગેરેને અનુસરીને તેના કેટલાક પ્રકાર પાડી શકાય છે જે આ પ્રમાણે છે.

1. વ્યાવહારિક મૂલ્ય .2પારમાર્થિક મૂલ્ય 3. રાજનૈતિક મૂલ્ય 4. આદર્શ મૂલ્ય 5. સાત્વિક મૂલ્ય 6. નૈતિકમૂલ્ય
7. શારીરિક મૂલ્ય વગેરે." **N.C.E.R.T.** દ્વારા' ડોક્યુમેન્ટ ઓન સોસિયલ મોરલ એન્ડસ્પિરિચ્યુઅલ વેલ્યુઝ' નામની પુસ્તિકામાં 83 પ્રકારના મૂલ્યોની નોંધ આપેલ છે. તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 1986 એશાળામાં મૂલ્ય શિક્ષણ પર ભાર મૂક્યો અનેમૂલ્યપ્રેરિતઅભ્યાસ ક્રમનીપણહિમાયત કરેલ છે. **NEP**-20માંપણ મૂલ્યશિક્ષણપરભારમૂકવામાં આવ્યો છે20.

માનવીય મૂલ્યનુ મહત્વ

રાવલ (2011.પૃ.ક્ર.6દ્વારા93 ઉદ્ધૃત)" મૂલ્યશિક્ષણનાં મૂળ સંસ્કૃતિના જતન અને સંવર્ધનમાં રહેલા છે.દરેક સમાજે સાંસ્કૃતિકવિરાસતને મહત્વ આપ્યું છે.કેળવણી માત્ર મનુષ્યને અપાતું અક્ષરજ્ઞાન નથી, એ એક મૂલ્ય છે. જે દીર્ઘકાળ સુધી સમગ્ર શિક્ષણ જગતના અનુસંધાનમાં વ્યક્તિના જીવન પર પ્રભાવ પાડે છે." રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિઅને સભ્યતાના સંવર્ધનઅને રક્ષણ માટે મૂલ્યશિક્ષણ જરૂરી છે. રોજ - રોજ થતા નૈતિકઅને આધ્યાત્મિ કઅધઃ પતનને અટકાવી એઅને સમાજ માંચારેતરફસામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવાં માટે મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય છે. આજે આ પણે ભૌતિકરી તે સમૃદ્ધ હોવા છતાંઆંતરિ કરી તે અશાંતિ અને અજં પોધરાવીએછીએ. આમાંથી ઉગર વા માટે નૈતિક, આધ્યાત્મિ કઅને સામાજિક મૂલ્યોનું શિક્ષણ આપવું મહત્વનુંબન્યું છે. લોકોમાં સ્વચ્છતા, સહકાર, સ્વાવલંબન, અસ્તેય, સત્ય, અહિંસા, પર્યાવરણ રક્ષણ જેવાં મૂલ્યોનું શિક્ષણ અત્યારેઅ નિવાર્યબન્યું છે.

પતંજલીયોગશાસ્ત્ર માંથી સંક્રાતિત થતા મૂલ્યો વિકારો પર અંકુશ-:

સુત્ર સુત્ર :योग श्चित्तवृत्ति निरोधः।। (१/२)

મહર્ષિ પતંજલિનાયોગશાસ્ત્રમાં પ્રથમ સમાધિપાદમાં ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહે છે. મનુષ્યના મનમાં રહેલી વૃત્તિઓ પર સંયમ રાખવા શીખવે છે. સંયમ દ્વારા વ્યક્તિ અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અહીં મનુષ્ય તેના ચિત્તમાં એટલે કે તેઓના મનમાં રહેલા વિકારો પર અંકુશ મેળવી શાંતિ, પ્રસન્નતા અને ધન્યતાનો અનુભવ કરવાનું કહે છે. વ્યાવહારિક જીવનમાં જોઈએ તો વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના જીવનમાં સંઘર્ષ, તનાવ અને મુશ્કેલીઓ ડગલે ને પગલે જોવા મળે છે ત્યારે અજાણતાં જ મનમાં ગુસ્સો , ચીડચીડાપણું, ઉદાસીનતાનાંવિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે વાણી વર્તન દ્વારા બહાર આવે છે. અહીં યોગશાસ્ત્રમાં મનમાં ઉત્પન થતા વિકારો પર અંકુશ રાખી સંયમનામુલ્યનું જતન કરવા સૂચવે છે.

અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય :-

સુત્રઃ अभ्यस्वैराग्याभ्यां तन्निरोधः।। (१/१२) ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાના બે ઉપાય છે. – અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય. અહીં પણ યોગશાસ્ત્રમાં સતત પરિશ્રમ અને આધ્યાત્મિકતા જેવા મૂલ્યનો મહિમા દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આજ વાતને શ્રીમદ્ભગવત ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે- **अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते।।** (६/३५) અર્થાત હે કુંતી પુત્ર અર્જુન અભ્યાસ એટલે કે સ્થિતિ માટેના વારંવાર પ્રયત્ન કરવાથી અને વૈરાગ્યથી મન વશમાં થાય છે માટે તેને અવશ્ય વશમાં

કરવું જોઈએ. વિદ્યાર્થી જીવનમાં જ જો અભ્યાસ અને આધ્યાત્મના ગુણો કેળવામાં આવે તો તેઓ આવનારી નાની – મોટી સમસ્યાઓનો સામનો સરળતાથી કરી પ્રગતિ કરે છે. વૈરાગ્યના કારણે જીવનમાં ભૌતિકતાવાદની વૃત્તિનો નાશ થાય છે. માટે અહીં, પતંજલિએ મનની વૃત્તિઓને અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય દ્વારા સંયમ કરવા સૂચવ્યું છે.

સહઅસ્તિત્વ :-

સુત્ર : मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदु:खपुण्यापुण्यविषयाणां भवनातश्चित्तप्रसदनम्।।(१/३३)

સુખી મનુષ્યમાં મિત્રતાની ભાવના કરવી, દુ:ખી મનુષ્યોને જોઈને દયાની કરુણાની ભાવના કરવી. પુણ્યાત્માપુરુષને જોઈને પ્રસન્નતાની ભાવના કરવી અને પાપીઓના પાપ તરફ ઉપેક્ષા કે ઉદાસીનતાની ભાવના કેળવવી પાપી તરફ નહીં. તેમ કરવાથી જુદી જુદી જાતની અશુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને મન નિર્મલ, શાંતિમય અને પ્રસન્ન થઈ જાય છે. અહીં, મિત્રતા, કરુણતા, સમાનતા જેવા મૂલ્યો જોવા મળે છે. આજે બાળકોને सहनाववतु सहनौभुनक्तुના માત્ર પાઠ ન કરાવતા તેનો મર્મ પણ સમજાવી સહઅસ્તિત્વનું શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે.

અહિંસા :-

સુત્ર : अहिंसाप्रतिष्ठयां तत्सन्निधौ वैरत्याग: ।। (२/३५)

યોગશાસ્ત્ર માંઅહિંસાનો મહીમા દર્શાવતા મહર્ષિ પતંજલિ જણાવે છે કે, અહિંસામાં સંપૂર્ણપણે પ્રતિષ્ઠિત થવાથી માણસની પાસેના કે આજુબાજુનાં બધા પ્રાણી પણ વેરભાવનો ત્યાગ કરી દે છે. મહાત્મા ગાંધીજી(મહેતા, 2010, પૃ. ક્ર. 50/51 દ્વારા ઉદ્ધૃત) "કુવિચાર કરવા એ હિંસા છે, ઉતાવળાપણું એ હિંસા છે, મિથ્યા ભાષણ કરવું એ હિંસા છે, દ્વેષ એ હિંસા છે, કોઈનું બૂરૂં ચાહવું અને કરવું એ હિંસા છે. એ ઉપરાંત કોઇને મારવું, કટુવચનકહેવાં, કોઈનું મન દું:ખાવવું, કોઈને કષ્ટ આપવું, એ તો હિંસા છે જ. એ સર્વ કાર્યો કરવાં નહીં. એનું નામ અહિંસા વ્રતનું પાલન છે." ટૂંકમાં, મન, વચન અને કર્મથી જીવ માત્રનેહાનીપહોંચાડવી નહીં. અંહિસાનામૂલ્યનો વિકાસ કરવા શૈક્ષણિકસંસ્થાઓમાં 'સર્વધર્મ પ્રાર્થના' અને 'મૈત્રીભાવનું પવિત્ર ઝરણું' જેવી પ્રાર્થનાઓને સ્થાન આપવું જોઈએ. જેથી વિદ્યાર્થીઓમાંની ભાવના વિકસાવી શકાય.

સત્ય :

સુત્ર :सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ।। (२/३६)

યોગશાસ્ત્રમાં સત્યના મૂલ્યનું જતન કરવા કહ્યું છે કે, સત્યનું પાલન કરવામાં પૂર્ણ રીતે પરિપક્વ બનવાથી વ્યક્તિ ક્રિયાઓનાફળના આશ્રય બની જાય છે. એટલે કે વ્યક્તિના મન, વચન અને કર્મથી કરવામાં આવેલ કાર્યો સત્ય ઠરે છે. માટે તૈતરીયઉપનીષદમાંદીક્ષાન્તસમારોહમાં આચાર્ય વિદ્યાર્થીઓને પહેલું મૂલ્ય આત્મસાતકરાવતા કહે છે કે,सत्यं वद – સાચું બોલ. શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને પહેલો ગુણ નિર્ભય બની સત્યનું આચરણ કરતા શીખવવું જોઈએ.

અસ્તેય :-

સુત્ર :अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोप्स्थनम् ।।0 (२/३७)

યોગશાસ્ત્રમાં અસ્તેય એટલે કે ચોરી ન કરવી જેવા મૂલ્યનો મહિમા દર્શાવતા કહે છે કે, અસ્તેયમાં પ્રતિષ્ઠિત થવાથી માણસની પાસે બધી જાતનારત્નો ઉપસ્થિત થાય છે. યોગેશ્વર (2008. પૃ. ક્ર. 166 દ્વારા ઉદ્ધૃત) "અસ્તેયની ભાવનાને ખીલવવાથી માણસ મહાન બને છે ને એની અંદર અનેક પ્રકારના સદગુણ પ્રગટ થાય છે. એ સદગુણો રત્ન જેવા જ છે. માનવ જીવનને તે સાચા અર્થમાં ઉજ્વળ ને ધની, સમૃદ્ધ ને સુખી બનાવે છે. રત્નોથી પણ એની કિંમત ઘણી વધારે છે." માટે પતંજલિ કહી રહ્યા છે કે અસ્તેયની મૂર્તિ બનવાથી માણસની પાસે બધા પ્રકારના રત્નો આવી જાય છે. તેની અંદર પવિત્રતા, નિ:સ્વાર્થતા, નિષ્કપટતા ને નિર્મળતા જેવા રત્નરૂપીમૂલ્યોનો વિકાસ થાય છે. માટે બાળકોને વિદ્યાર્થી જીવનમાં જ અસ્તેય જેવા મૂલ્યનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

બ્રહ્મચર્ય -:

સુત્ર :ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः। (૨/૩૮)

બ્રહ્મચર્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થવાથી વ્યક્તિ તન, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોમાં અસાધારણ શક્તિ પ્રકટીઉઠે છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે કે, સર્વન્દ્રિય સંયમ કરવો. મહેતા (2010. પૃ.ક.60 દ્વારા ઉદ્ધૃત) "બ્રહ્મચર્યનો અર્થ "બ્રહ્મ-પરમાત્મામાં આચરણ કરવું" જીવનનો ઉદ્દેશ્ય – લક્ષ્ય – બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે. તેમાં તન્મય થઈ જવું, ચિત્તને સર્વ દિશામાં સમેટી લઈને સત્યનીશોધમાંવળગાડી દેવું એજ બ્રહ્મમાં આચરણ છે.વિદ્યાર્થી જીવનમાં બ્રહ્મચર્યનામૂલ્યનું જતન કરવાથી ઉત્તમ ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય છે.

અપરિગ્રહ -:

સુત્ર :अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोध:। (૨/૩૯)

પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાંઅપરિગ્રહનો મહિમા દર્શાવતા કહે છે. અપરિગ્રહમાં પ્રતિષ્ઠા થવાથી પૂર્વ જન્મ તથા વર્તમાન જન્મના રહસ્યનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. પરિગ્રહ એટલે સંચય અથવા સંગ્રહ કરવું અને અપરિગ્રહ એટલે આવશ્યકતા કરતા વધારે લેવું નહીં. વિદ્યાર્થીઓને ધન,વસ્ત્રો કે અન્ય સામગ્રીઓના બાબતે વધુ લોભ ન કરવાની સમજ આપવી જોઈએ. જે આપણી પાસે છે તે અન્ય વ્યક્તિને આપવુ જોઈએ. અહીં પણ યોગશાસ્ત્રમાં આપણને સમાનતા,બંધુતા, અને 'वसुधैव कुटुंबकम्'નીભાવના જોવા મળે છે.

સ્વચ્છતા -:

સુત્ર :शौचत् स्वाङ्गंजुगुप्सा परैरसंसर्ग:। (૨/૪૦)

શૌચનાપાલનથી પોતાના અંગોમાં વૈરાગ્ય અને બીજાનો સંગ કરવાની ઈચ્છા થતી નથી. શૌચનો અર્થ શુદ્ધિ છે. શુદ્ધિ એટલે કે તન અને મનની અંદર અને બહારથી પૂર્ણ રીતે શુદ્ધિ કેળવવી. વિદ્યાર્થીઓ સ્વછતાનું મૂલ્ય કેળવે તે માટે સુઘડ પોશાક પહેરવો, કાર્યોમાં ચોકસાઈ રાખવી, ચીજો યથાસ્થાને રાખવી, સ્વાસ્થ્ય અંગે કાળજી રાખવી વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે છે.**સંતોષ -:**

સુત્ર :संतोषाद् अनुतम: सुखलाभ:। (૨/૪૨)

સંતોષથી અનન્ય ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છેતૃષ્ણા અને ભ્રમણાનો અંત ,પરાવલંબન ,અશાંતિ સેવનથી . માટે વ્યાવહારિક જીવનમાં સંતોષન .આવે છે ભાવ રાખીને ઉત્તમ સુખની.શાંતિની અનુભૂતિ કરવી જોઈએ ,

તપ -:

સુત્ર :कायेन्द्रि यसिद्धिरशुद्धिक्षयात् तपस: ।(૨/૪૩)

પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાં તપનો મહીમાં આ પ્રમાણે છે."તપનાપ્રભાવથી જ્યારે અશુદ્ધિઓનો નાશ થઈ જાય છે. ત્યારે શરીર અને ઇન્દ્રિઓની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. મહેતા (2010. પૃ. ક. 73 દ્વારા ઉદ્ધૃત) "શરીર અને બુદ્ધિની મંદતા, સુસ્તી, ન્યૂનતા અને ખામીઓ દૂર કરીને તેને તેજસ્વી, ક્રિયાશીલ, ઉન્નત અને વિકસિત કરવા માટે "તપ" એ એક અમોઘ ઉપાય છે." વિદ્યાથી તેના જીવનમાં પ્રગતિ કરવા માટે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે તપનામુલ્યનેવિકસાવું જોઈએ.

સ્વાધ્યાય -:

સુત્ર :स्वाध्यायाद् इष्टदेवतासंप्रयोगः।(૨/૪૪)

યોગશાસ્ત્રમાંસ્વાધ્યાયનો પણ આ રીતે ઉલ્લેખ થયો છે. સ્વાધ્યાયથીઈષ્ટદેવતાનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે. આમ, સ્વાધ્યાય એટલે સ્વનું અધ્યયન કરી પોતાનામાં રહેલા દોષોનો નાશ કરવો, સ્વાધ્યાય એટલે કે મહાવરો, વારંવાર કોઈ કાર્ય પૂર્ણ કરવા માટે કરવામાં આવેલી ખંતપૂર્વકની મહેનત. વિદ્યાર્થી જીવનમાં સ્વાધ્યાયનું ખૂબ જ મહત્વ છે.

સ્વાધ્યાય દ્વારા વ્યક્તિ પરિપૂર્ણ બને છે.

કૃતજ્ઞતા -:

સુત્ર :समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणीधनात्

પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાંમાનવમૂલ્યોનોમહીમા દર્શાવતા એક બાબત એ પણ જોવા મળે છે જે છે. ઈશ્વર પ્રણિધાન. પ્રણિધાનનો અર્થ " ધારણ કરવું, સ્થાપિત કરવું." એટલે કે ઈશ્વરને હૃદયમાં ધારણ કરવા. શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે : "ईश्वर: सर्व भूतानां हृदेशेऽर्जुन तिष्ठति।" અર્થાત્: હે અર્જુન! ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં નિવાસ કરી રહ્યો છે." અહીં ઈશ્વર પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતાની ભાવના સાથે દરેકના હૃદયમાં રામ વસ્યા છે તેવી ભાવના કેળવી મનુષ્ય સમાનતાનું મૂલ્ય કેળવે. તે જે કાર્ય કરે છે તેના માટે ઇશ્વર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે, સહિષ્ણતા રાખે અને સહઅસ્તિત્વનામૂલ્યો અપનાવે.

સમાપન

પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાં કુલ 195 સુત્રો અને 4 પાદ છે. યોગશાસ્ત્ર દ્વારા સત્ય, અહિંસા, સહકાર, સહઅસ્તિત્વ અને સંતોષ, જેવા મૂલ્યો માનવ સમાજ માટે અમૂલ્ય ભેટ છે. પલંજલિ યોગશાસ્ત્ર સ્વસ્થ જીવન જીવવા માટે મૂલ્ય રૂપી જડીબુટ્ટી આપે છે. સાધનપાદમાંનીયમિત અભ્યાસ, આધ્યાત્મિકતા, અસ્તેય, અપરિગ્રહ જેવા મૂલ્યોનો ચારિત્ર્ય ઘડતર માટે પ્રેરણા આપે છે. યોગશાસ્ત્ર માત્ર આસનો કરવા સુધી મર્યાદિત નથી રહેતા તે વ્યક્તિના આંતરિક જીવનમાં પરિવર્તન લાવે છે. તે શાશ્વત તત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે ભૌતિક (અશાશ્વત) વસ્તુનો ત્યાગ કરવા શીખવે છે. આવા જીવનમૂલ્યોનું જતન કરી શકે તેવા મૂલ્યનિષ્ઠશિક્ષણનું નિર્માણ કરવું એ આપણા સૌનું દાયિત્વ તો છે જ પણ આપણા જીવનનું સાફલ્ય પણ એમાં જ છે.

સંદર્ભસુચિ

ગોયન્દકાએચ. (2020). મહર્ષિપતંજલિકૃતયોગ - દર્શન. ગોરખપુર:ગીતાપ્રેસ.
પરમારઅનેસિંહ. (2012). શિક્ષણનાસિદ્ધાંતો.સુરત: ન્યૂપોપ્યુલરપ્રકાશન.
મહેતા, ડી, આર. (2010). સરળયોગશિક્ષા.સુરત: શ્રીહરિહરપુસ્તકાલય.
યોગેશ્વર. (2007). મહર્ષિપતંજલિકૃતયોગસૂત્રો.www. swargarohan.org
યોગેશ્વર. (2008). યોગદર્શન. www. swargarohan.org
રાવલ, એન, વિ. (2011). કેળવણીનીતાત્ત્વિકઅનેસમાજશાસ્ત્રીયઆધારશિલાઓ.
અમદાવાદ: નીરવપ્રકાશન.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

ઇસ્લામ ધર્મમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો

પ્રા.પરવીનબાનું કે.અનસારી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

મુનશી મહિલા બી.એડ.કોલેજ, ભરૂચ (ગુજરાત)

સારાંશ

વિશ્વમાં અનેક ધર્મો અસ્તિત્વ ધરાવે છે.આ વિવિધ ધર્મો માણસ જાતને સારી રીતે જીવન જીવવાનો સંદેશા પાઠવે છે અને જીવન જીવવાની રીત અને માર્ગ દર્શાવે છે.હિંદુ,ઇસ્લામ,જૈન,બુદ્ધ.ખ્રિસ્તી,પારસી.....આ તમામ ધર્મો માંસ જાત માટે આશીર્વાદરૂપ છે.દરેક ધર્મનું પોતાનું આગવું મહત્વ છે અને દરેક ધર્મના આગવા પોતીકા મૂલ્યો છે.પ્રસ્તુત પેપરમાં પ્રસ્તુતકર્તાએ ઇસ્લામ ધર્મમાંથી નિષ્પન્ન થતા મૂલ્યો રજૂ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.ઇસ્લામ ધર્મ પણ અન્ય તમામ ધર્મોની જેમ શાંતિ અને ભાઈચારાથી જીવવાનો સંદેશો આપે છે.ઇસ્લામ ધર્મમાંથી પણ સમગ્ર માનવજાત માટે ઉપયોગી મૂલ્યો પ્રાપ્ત થઇ રહે છે.જેમ કે,શ્રદ્ધા,નિયમિતતા ,પ્રેમ,સ્વચ્છતા,ન્યાય.પ્રામાણિકતા....વગેરે.પ્રસ્તુત પેપરમાં આ મૂલ્યોની થોડી વિગતે રજૂઆત કરવામાં આવી છે.જો આપણે સૌ આવા માનવીય મૂલ્યોને ખરા અર્થમાં સમજી શકીએ અને એને જીવનમાં ઉતારીએ તો આ પૃથ્વી સાચા અર્થમાં સ્વર્ગ બની રહેશે.

ચાવીરૂપશબ્દો : ધર્મ,ઇસ્લામ,મૂલ્યો

પ્રસ્તાવના

મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ-બંગાળમાં મહાત્મા ગાંધી પાસે કોઈકે સંદેશો માંગ્યો ત્યારે ઉપરોક્ત જવાબ આપનાર ગાંધીજીનું જીવન મૂલ્યોને વરેલું હતું. સત્ય, અહિંસા, કરુણા,પ્રેમ, ન્યાય, સ્વશિસ્ત, સ્વચ્છતા વગેરે ગુણો એ ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વને વિશેષ વ્યક્તિત્વ બનાવ્યું. કોઈપણ વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ તેના આચાર -વિચાર દ્વારા નક્કી થતું હોય છે અને વ્યક્તિના વિચારો અને વર્તન વ્યવહારો એ ચોક્કસ પ્રકારના મૂલ્યોના આધારે ઘડાતા હોય છે. મૂલ્યો એટલે ગુણોનો સમુચ્ચ કે જે જીવનને સાર્થકતા ની દિશામાં ગતિ કરાવી શકે.ચોક્કસ મૂલ્ય વિના વ્યક્તિનું જીવન દિશાવિહિન વાહન જેવું છે. જે રીતે હોકાયંત્ર દિશા સૂચનનું કાર્ય કરે છે. એ જ રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિના જીવનમાં મૂલ્ય એક હોકાયંત્ર તરીકેની ગરજ સારે છે. મૂલ્યો વિનાનું જીવન દિશાવિહિન હોડી જેવું સાબિત પુરવાર થાય છે. જીવનમાં મૂલ્યોનો અભાવ વ્યક્તિના જીવનની પડતીનું કારણ બને છે. એના ઐતિહાસિક પુરાવો પણ જોવા મળે છે. હિટલર પોતાના સરમુખત્યારશાહી અને અન્યાયી વર્તનના કારણે અધોગતિ પામ્યો તો મુઘલ વંશનો બીજો શાસક હુમાયુ પણ મૂલ્યો વિહોણા ભોગવિલાસી જીવનને કારણે અસફળ થયો. સમ્રાટ અશોકે કલિંગ કલિંગના યુદ્ધની ભયાનકતા બાદ ફરી હિંસાના માર્ગના પણ ન ચાલવાનું નક્કી કર્યું અને એ અહિંસાના માર્ગે ચાલ્યો, બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો અને માનવતા અને પશુ પક્ષીની પણ સેવાર્થે કલ્યાણ કાર્યો કર્યા. આમ,અશોક બોદ્ધ ધર્મના મૂલ્યો આધારિત જીવન જીવવાનું શરૂ કર્યું.તો નેપોલિયનનું નામ તેની ઈમાનદારી માટે વિશ્વવિખ્યાત છે. વાલિયો લૂંટારો વાલિયામાંથી વાલ્મીકિ બન્યો એ પણ બૌદ્ધસાધુ દ્વારા અપાયેલ અહિંસાના મૂલ્ય અંગે આપાયેલા ઉપદેશનું પરિણામ હતું. ગાંધીજીએ અહિંસાના માર્ગે દેશને આઝાદી અપાવી એમનું જીવન સત્ય, અહિંસા કરુણા, પ્રેમ રૂપી મૂલ્યોને વળેલું હતું.એમના જીવન મૂલ્યોએ એમના જીવનને વિશિષ્ટતા પ્રદાન કરી.. આપણે જાણીએ છીએ કે ગાંધીજી ધર્મ પ્રિય વ્યક્તિ હતા,સમ્રાટ અશોક અને વાલ્મિકી ધર્મની રાહ ચાલ્યા,સ્વામી વિવેકાનંદ,મહર્ષિ અરવિંદ,રવીન્દ્રનાથ ટાગોર,સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ....વગેરે જીવન ઉદ્ધારક બનાવતા મૂલ્યો આધારિત આચરણ દ્વારા સમાજ,દેશ અને દુનિયા માટે પ્રેરણારૂપ બન્યા.

ધર્મ આધારિત મૂલ્યો પ્રમાણે જીવન જીવ્યા. એ દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ધર્મ એક વ્યક્તિને જીવન જીવવાના માર્ગો,સિદ્ધાંતો પૂરા પાડે છે એવું કહી શકાય.અને આ માર્ગો કે સિદ્ધાંતો એટલે જ મૂલ્યો. મેકમિલન જોડણીકોષ મુજબ મૂલ્ય એટલે" વર્તનને પ્રભાવિત કરતા સિદ્ધાંતો અને માન્યતાઓ".તો કાકા સાહેબ કાલેલકરના શબ્દોમાં "મૂલ્ય એટલે જીવનરીતિમાં વણાયેલો વિવેક"

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મૂલ્ય એ વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ નક્કી કરે છે,વ્યક્તિત્વને પોતાની જાત માટે તથા સમાજને ઉપયોગી બનાવે છે. આમ, મૂલ્ય એટલે ગુણોનો સમુચ્ચય કે જે વ્યક્તિના જીવનને વ્યવસ્થિત બનાવે છે, મૂલ્યો વ્યક્તિને મહાનતા પ્રદાન કરી શકે છે તો એ જ મૂલ્યોના અભાવ વ્યક્તિના જીવનને અધોગતિની ખાય માં પણ ધકેલી શકે છે. વ્યક્તિ પોતાના જીવનના મૂલ્યો કુટુંબ,સમાજ, શિક્ષણ અને ધર્મ માંથી પ્રાપ્ત કરે છે અને કુટુંબ,સમાજ અને શિક્ષણ માટે પણ મૂલ્યોનું મૂળસ્રોત ધર્મ છે.

ધર્મો અને મૂલ્યો

જીવનમાં મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવામાં ધર્મની વિશેષ ભૂમિકા રહેલી છે.સામાન્ય રીતે એવું જણાઈ આવે છે કે જો કોઈ બાબતને ધર્મ સાથે જોડી દેવામાં આવે તો લોકો તેનું શ્રદ્ધાપૂર્વક પાલન કરે છે. વિશ્વમાં અનેક ધર્મો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. દરેક ધર્મને તેના પોતિકા મૂલ્ય હોય છે.જુદા-જુદા ધર્મનો સાર તથા તેમના મૂલ્યો લગભગ એકસરખા હોય છે. દરેક ધર્મ,પ્રેમ, કરુણા અને અહિંસા વગેરે જેવા અનેક મૂલ્યનું સૂચન કરે છે. દરેક ધર્મનું જો કોઈ પાયાનું મૂલ્ય હોય તો તે પ્રેમ, અનુકંપા, માનવતા છે.કે જેના પાયા પર અન્ય મૂલ્યો, ગુણો કે સિદ્ધાંતો નિર્ભર છે. આમ, દરેક ધર્મ મૂલ્યયુક્ત આચરણના સૂચન દ્વારા વ્યક્તિને સારું જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે. ધર્મના નામે સમાજ,દેશ,દુનિયામાં જે પ્રશ્નો ઊભાથાય છે. એ ધર્મને લઈને થતી ગેરસમજ નું પરિણામ છે. વાસ્તવમાં એવું નથી ધર્મોતો શાંતિનો માર્ગ સૂચવે છે. ઇસ્લામ ધર્મને લઈને પણ પ્રવર્તમાન સમયમાં જે પ્રશ્નો ઊભાથયાછે. એ ધર્મના જુદા જુદાશબ્દોના ખોટા અર્થઘટનને કારણે થાય છે. વાસ્તવમાં તો અન્ય દરેક ધર્મની જેમ ઇસ્લામ પણ પ્રેમ, કરુણા, શાંતિ, માનવતા જેવા અનેક મૂલ્યોનો ખજાનો છે.

ઇસ્લામ ધર્મમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો

ઇસ્લામ એક એકેશ્વરવાદી ધર્મ છે. એ મુજબ એક માત્ર ઈશ્વર અલ્લાહ છે અને હઝરત મુહમ્મદ એના દૂત,પયગંબર (સંદેશવાહક) છે. ઇસ્લામનો અર્થ એ થાય કે અલ્લાહને સમર્પિત થઈ એનું સંપૂર્ણ રીતે આજ્ઞાપાલન કરવું અને ઈમાનનો અર્થ થાય છે કે પોતાના સર્જનહાર, માલિકમાં શ્રદ્ધા રાખી તેનો એકરાર કરવો. ઈમાનનો અર્થ છે અલ્લાહને તેના સર્વ ગુણો,પૂર્ણતા, વિશેષતા અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા સહિત સ્વીકારવું અને એના આદેશાનુસાર જીવન વિતાવવાનો નિર્ધાર કરી સ્વયંને એના આધીન કરવું એ ઇસ્લામ. એક બીજી રીતે ઇસ્લામનો અર્થ છે,આજ્ઞાપાલન અને સમર્પણ અને ઈમાન એટલે શ્રદ્ધા, આસ્થા અને એકરાર.

ઇસ્લામધર્મ સંદેશ

ઇસ્લામ ધર્મ અનેક માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો કે મૂલ્યોથી ભરપૂરછે જે પૈકી કેટલાક મૂલ્યોના નામનિર્દેશ અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

(1શ્રદ્ધા	(2અહિંસા	(3સત્ય	(4નિયમિતતા	(5પ્રેમ	(6કરુણા
(7સ્વચ્છતા	(8સહિષ્ણુતા	(9મદદની ભાવના	(10ન્યાય	(11સમય પાલન	
(12 સાદું જીવન	(13સત્કાર્યો	(14જુલ્મ કે અત્યાચાર ન કરવું		(15પ્રમાણસર ખર્ચ	
(16કંજૂસી ના કરવી	(17પ્રમાણિકતા	(18વૈજ્ઞાનિકતા	(19સત્કાર્યો	(20અપમાન ન કરવું	
(21અદાવત વેર ન રાખવો/	(22એબ છુપાવવા		(23અહિંસા	(24અભિમાન ન કરવું	

(25જૂઠું ના બોલવું

હવે પછી કેટલાક મૂલ્યો થોડા વિગતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે

1. શ્રદ્ધા

ઇસ્લામ ધર્મનો ઈમાન શબ્દ શ્રદ્ધાનું પ્રતીક છે. પૂર્ણત: ઈમાનનો અર્થ જ એ છે કે એક અને માત્ર એક અલ્લાહને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા સહિત સ્વીકારવું. ઈમાન એટલે જ શ્રદ્ધા, આસ્થા.

2. નિયમિતતા.

ઇસ્લામ ધર્મના મુખ્ય પાંચ સ્તંભ ઈમાન, નમાજ, રોજા, ઝકાત અને હજમાનું એક નમાઝ એ જીવનમાં નિયમિતતાનું મૂલ્ય સૂચવે છે. ઇસ્લામ ધર્મમાં દિવસમાં પાંચ વખતે અદા કરવામાં આવતી નમાઝ જીવનને નિયમિત અને વ્યવસ્થિત બનાવે છે.

3. પ્રેમ

અલ્લાહ અને માનવતા પ્રત્યેનો પ્રેમ ઇસ્લામ ધર્મનું એક પાયાનું મૂલ્ય છે. વાસ્તવમાં તો પ્રેમરૂપી મૂલ્ય એ અન્ય મૂલ્ય જેમ કે મદદગાર હોવું, અનુકંપા, કરુણા, દયા વગેરેનો આધાર છે. જો પ્રેમરુપી મૂલ્ય ન હોય તો વ્યક્તિ અન્ય કોઇ વ્યકિત સાથે માનવતાપૂર્ણ વ્યવહાર કરી શકે નહિ અને અન્ય મૂલ્યોનું પણ આચરણ શક્ય બની શકે નહિ.

4. કરુણા

અન્ય માનવ કે પશુપક્ષીઓ પ્રત્યે અનુકંપા વ્યકિતનું જીવન બદલી શકે છે.મહંમદ પયગંબર સાહેબના ઘણા જીવનપ્રસંગોમાં કરુણાના દર્શન થાય છે. કુરાન શરીફની એક આયતમાં લખ્યું છે કે કમજોર અને અનાથ સાથે હંમેશા ન્યાય કરવો જોઇએ.

5. સ્વચ્છતા

ઇસ્લામ ધર્મમાં સ્વચ્છતા વિશે કહેવાય છે કે સ્વચ્છતા એ અડધું ઈમાન છે. કુરાન શરીફની સુરહ અલ – મુદસ્સીરની આયાત નં-4 માં લખ્યું છે કે “ગંદકી સે બચો.”

6. સહિષ્ણુતા અને સહાનુભુતિ

દયાના મૂલ્યોનો નિર્દેશ કરતા આ મૂલ્યો ઇસ્લામ ધર્મના એવા મૂલ્યો છે કે જે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને માનવતા પ્રદાન કરે છે. હઝરત મોહમ્મદ પેગંબર (સ.અ.વ.) ના ઘણા જીવન પ્રસંગો આ મૂલ્યોનું દર્શન કરાવે છે.

7. સત્ય

ઇસ્લામના પવિત્ર ધર્મગ્રંથની સૂરહ અલ તોબાની 119 નંબરની આયાતમાં દર્શાવ્યું છે કે ‘ આપકે લિયે યહ બહેતર હૈ કી હંમેશા સચ્ચે લોગોકે સાથ રહે.’

8. માનવતા

કુરાન શરીફની સુરત ઈબ્રાહીમની 31 નંબરની આયાતમાં આ સંદર્ભે નિર્દેશ છે કે ગરીબો કે લિયે હંમેશા મદદગાર બનો. સૂરહ અલ એરાફની 46 નંબરની આયાત છે – જમીન પર ફસાદ મત ફેલાઓ .હજરત મોહમ્મદ સાહેબ(સ. અ.વ.) ના જીવન સંદેશાઓ માનવતાને પ્રેરિત કરનારા છે.

9. ન્યાય

ઇસ્લામ ધર્મના પાંચ આધાર સ્તંભોમાંથી એક સદકો અને જકાત એ સામાજિક ન્યાય પર આધારિત છે. કુરાન શરીફની સુરહ – અલ -નૂર ની 22મી આયત માં કહ્યું છે કે અગર તુમ હો તો જરૂર ગરીબો કી મદદ કરો. ઇસ્લામમાં ન્યાય પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એવું કહેવાયું છે કે ન્યાય કરનાર વ્યક્તિ અલ્લાહને ખૂબ જ પ્રિય હોય છે. ‘હંમેશા ઇન્સાફ કરો’. આ સિવાય પણ ઘણી આયાતોમાં ઇન્સાફ કે ન્યાય મૂલ્યોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

10. સમય પાલન

સુરહકહફની 23 નંબરની આયાતમાં લખ્યું છે કે અપને કામ કો યહ કહ કર મત ટાલોકી કલ કર લેંગે.

11. સાદું જીવન

હઝરત મોહમ્મદ પયગંબરનું જીવન સાદગીનું બે મિસાલ ઉદાહરણ છે. તેમણે પોતાને સાદગીભર્યું જીવન વિતાવ્યું અને સંદેશ આપ્યો આ કુરાન શરીફમાં સુરહ તાહાની 131 નંબરની આયાતમાં દર્શાવી છે કે 'અપની ખ્વાહિશાત ઔર જરૂરતો કો હદ સે જ્યાદા મત બઢાઓ'.

12. ખર્ચ

કુરાન શરીફની સુરહ તલાક ની .મી માં ખર્ચ વિશે કહ્યું છે કે અપને આમદની કે મુતાબિક ખર્ચ કરો 7 ઉપરાંત ઇસ્લામમાં ફુઝુલ ખર્ચને એક ગુનાહ માનવામાં આવે છે.

13. કંજૂસી

જયારે સુરહઅલહશરની આયાત નંબર માં દર્શાવ્યું છે કે 9'કંજૂસી મત કરો'.

.14 પ્રામાણિકતા

કુરાન શરીફની સૂરહ અલ તતફીફની આયત નં 1-માં લખ્યું છે કે જો લોગ કમ તોલતે હૈ વો સમાજ કે ગુનાહગાર હોતે હૈ, જ્યારે સૂરહ અલ રહમાનની .નંબરની આયતમાં લખ્યું છે કે કમ મત તોલો 9 ઇસ્લામ ધર્મમાં પોતાનું દરેક કાર્ય પ્રામાણિકતાથી કરવાનું સૂચન છે.

.15 સત્કાર્યો

ઇસ્લામમાં કયામતના દિવસની વાત કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવીને સત્કાર્યો તરફ દોરવાનો છે.

.16 વૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય

ઇસ્લામના સારા આચરણની દરેક બાબતોમાં વૈજ્ઞાનિકતા છુપાયેલી છેરોજાની ,રીત એવી નમાઝ ઈબાદતની . પાછળ ચોક્કસ વૈજ્ઞાનિક કારણ છે .તો મિસ્વાક ,(એક પ્રકારનું દાતણ)વઝૂ વગેરે બાબત વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ અત્યંત ઉપયોગી છે .ઉપરાંત, કુરાન શરીફમાં દિવસ .રાત પૃથ્વીનું સર્જન જીવન સૃષ્ટિ જેવી અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ છે ,કુરાન શરીફમાં વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનો ઠેર.ઠેર ઉલ્લેખ જોવા મળે છે -

.17 અપમાન

ઇસ્લામ ધર્મ વ્યક્તિને દુઃખ લાગે એવું કોઈ પણ કૃત્ય કરવા પ્રેરતો નથી.

.18 અદાવતદુશ્મની /

હજરત મહંમદ સાહેબે જણાવ્યું છે કે જિબ્રઈલ નામના ફરિશ્તા કહેતા કે દુશ્મની કરવાથી ખાસ પરહેજ કરવી.

.19 એબ

એબ અર્થાત દુર્ગુણ.બુરાઈ ધરતી પર એવો કોઈ માનવી નથી જેનામાં કોઈ ખરાબી કે દુર્ગુણ ન હોય , પરંતુ માનવીની આવી ભૂલો કે દુર્ગુણ કે એબોને ઉઘાડા પાડી સમાજ કે કુટુંબમાં એ માનવીને અપમાનિત કરવો એ ઇસ્લામમાં ગુનો છે.

.20 અહિંસા

ઇસ્લામમાં માંસાહાર તેની સંસ્કૃતિના એક ભાગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે પણ તેનો અર્થ એ નથી કે ઇસ્લામ ધર્મ માંસાહાર દ્વારા હિંસાને પ્રાધાન્ય આપે છે. ઇસ્લામના પવિત્ર ગ્રંથ કુરાન શરીફમાં અહિંસા અને શાંતિને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવેલ છે. કુરાન શરીફની સુરા હુદની આયાત નંબર 85 માં લખ્યું છે કે 'જમીન પર ફસાદ ન ફેલાઓ'.

21. અભિમાન

કુરાન શરીફની સુરહ બની ઇસરાઇલ ની નંબરની આયાતમાં દર્શાવ્યું છે કે 37'મગરૂર હોકર મત ચાલો'સુરહ , ઘમંડી મત બનો -નંબર ની આયત છે 76 અલ કસસ ની'

22. ઝુઠ

કુરાન શરીફની 31મી આયાત છે.ઝુઠ સે દૂર રહો -

23. મદદગાર હોવું

કુરાન શરીફની સુરહ ઈબ્રાહીમની નંબરની આયાત 31છે-' ગરીબો કે લિયે હંમેશા મદદગાર બનો 'સુરહ બકરાની નંબરની આયાત છે 265" દુસરોં કી મદદ કરને મેં ખુશી મહેસુસ કરો."

24. અમાનત

કુરાન શરીફની સુરહ અલ નિસાની નંબરની આયાતમાં લખ્યું છે કે 48' અગર હમારે પાસ કિસીકી અનામત રાખી હે તો ઉસકો બિલકુલ ઉસી શકલ મેં વાપસ કરના ચાહિયે.

25 . જુલ્મ ન કરો

સુરત અલ કફની નંબરની આયત છે 87–' જાલીમ હરગીઝ મત બનો '

26. ભલાઈ

સુરત હામીમ સજદા ની નંબરની આયાત છે કે 34' બુરાઈ કા બદલા નેકી સે દો ઓર ઇસ તરહ અપને દુશ્મન કો અપના દોસ્ત બના લો.

આ ઉપરાંત હઝરત મોહમ્મદ પેગંબર (વ .અ .સ)નાં ઉપરોક્ત દર્શાવેલ ઘણાં મૂલ્યવાન સંદેશા સિવાય કેટલાક આ પ્રમાણે છે:

.1 ઈમાન તમારી રક્ષા કરે છે.

.2 સૌથી મોટો ગુણ પ્રેમનો છે.

.3 ધર્મ એટલે બોધ અને ભલાઈ.

.4 બુરાઈનો ત્યાગ મોટામાં મોટું બલિદાન છે.

.5 પ્રેમથી વર્તનાર જ્ઞાની છે.

.6 બુરાઈથી દૂર રહે એ પણ એક સત્કાર્ય છે.

.7 તમારામાંથી સૌથી ભલો એ છે જે તેના સ્વજનો સાથે ભલો છે.

સમાપન

આમ, માનવમૂલ્યો પર સ્થાપિત ઇસ્લામ ધર્મ મૂળભૂત તત્વજ્ઞાનના અનેક મૂલ્યો ધરાવે છે મહંમદ પયગંબર સાહેબના ઉપદેશોઇસ્લામના પવિત્ર ધર્મગ્રંથોમાંથી નિષ્પન્ન થતા ઘણા બધા મૂલ્યોમા ,ંથી કેટલાક મૂલ્યોની ચર્ચા એ બાબતનું સૂચન કરે છે કે ઇસ્લામ ધર્મના મૂલ્યો માનવ જીવનને અર્થપૂર્ણ અને અન્યને ઉપયોગી બનાવે છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. અમદાવાદ ,ગૂર્જર ગ્રંથ રતન કાર્યાલય ,મૂલ્યનિષ્ઠ મજહબ ઈસ્લામ .(૨૦૦૪).મહેબૂબ,દેસાઈ.

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં મૂલ્યોની જરૂરિયાત

સંજય સી. પટેલ
ઇ. ચા. આચાર્ય
શ્રી સરદાર પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, નવસારી.

ડૉ.નયનાબેન બી. ચૌહાણ
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
ભગવાન મહાવીર યુનિવર્સિટી, સુરત

સારાંશ

નવી શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ની જાહેરાત થઈ અને આવનારા સમયમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે મહત્વના ફેરફારો થવાં જઈ રહ્યાં છે. પરિવર્તનના સમયગાળામાં કોઈ એક જગ્યાએ સ્થિર રહેવું શક્ય જ નથી. પરિવર્તન આપણને પસંદ પડે કે ન પડે તેનો સ્વીકાર કર્યા વગર છુટકો જ નથી. વિજ્ઞાન અને ટક્નોલોજીના આ યુગે નવી નવી શોધો દ્વારા સમગ્ર દુનિયાને હાથની મુઠ્ઠીમાં લાવી દીધી છે. છેલ્લા સમાચાર મુજબ આ ટેકનોલોજીમાં સામેલ થઈ રહેલ ***AI (Artificial intelligence)*** *એ સમગ્ર દુનિયામાં મોટી ક્રાંતિ લાવી દીધી છે. બધું જરૂરી હોય પરંતુ દુનિયાના મહાન તત્વચિંતકો, કેળવણીકારો તેમજ વૈજ્ઞાનિકોએ એક વાત ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો છે તે એ કે દુનિયાનાં કોઈ પણ જગ્યાએ વસવાટ કરતો છેવાડાનો માનવ જો પોતાનું બે ટંકનું ખાવાનું મેળવવા સક્ષમ ન હોય તો આપણી આ બધીજ પ્રગતિ નકામી છે.*

ઉપરોક્ત વાતો વર્તમાન સમયમાં અક્ષરઃ સાચી માલમ પડે છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી એ ભલે ખૂબ પ્રગતિ કરી હોય પરંતુ કેટલીક આંકડાકીય માહિતી આપણને જણાવે છે કે પૃથ્વી પરનાં ઘણાં લોકો હજી બે ટંકનું ભોજન પણ મેળવી શકતાં નથી. જો આ બાબત સાચી હોય તો સમગ્ર માનવ જાતે આ બાબતે ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવાનો સમય થઈ ગયો છે. એક તરફ અન્નનો બગાડ અને બીજી તરફ ભૂખમરો ? શું આપણે આ સ્થિતિને વિકાસ કહીશું ? આ બધાની સાથે દરરોજના વર્તમાનપત્રોમાં જોવા મળતાં સમાચારોમાં ભ્રષ્ટાચાર, ચોરી, પર્યાવરણની સમસ્યા, હત્યા, બળાત્કાર, અકસ્માતો, ગંદકી, આર્થિક અસમાનતા વગેરે બાબતોમાં પણ જો ક્રમશઃ ઘટાડો ન થતો હોય તો આ બધાના મૂળ સુધી પહોંચવાની જરૂરિયાત છે. ગંભીરતાથી વિચારતાં એવું માલમ થાય છે કે આપણે સૌએ શિક્ષણના માળખામાં ધરખમ સુધારાઓ કરવાની જરૂરિયાત છે. શિક્ષણમાં માત્ર પુસ્તકીયું જ્ઞાન નહીં પરંતુ ખરેખર જીવન કેવું હોવું જોઈએ એ અંગેનું જ્ઞાન પણ મળે તે જરૂરી છે. બાળકને ડિગ્રીની સાથે સારો તેમજ સાચો માણસ બનાવવો પડશે. આ માટે શિક્ષણમાં મૂલ્યશિક્ષણનો સમાવેશ અનિવાર્યપણે કરવાની જરૂર છે. મૂલ્યનું શિક્ષણ જ માણસને મૂલ્યવાન બનાવશે.

મૂલ્યશિક્ષણ એટલે શું?

સમાજમાં નજર કરશો તો દરેક જગ્યાએ મૂલ્યનો હ્રાશ થયેલ જોવા મળે છે. ડોક્ટર સારો પણ ફી વધારે, શિક્ષક સારો પણ માત્ર ટ્યુશન ક્લાસમાં, દરેક જગ્યાએ માત્ર પૈસાની બોલબાલા છે, તેથી મૂલ્ય શીખવવાની જરૂર જણાય છે. વાસ્તવમાં તો મૂલ્ય શીખવી શકાતાં નથી. કારણકે તે આચરણનો વિષય છે. તેથી મૂલ્ય શિક્ષણ પુસ્તકો દ્વારા ન આપતાં આચરણ દ્વારા અપાય તે જરૂરી છે. માણસને હવે ખરેખર મનુષ્ય બનાવવાની જરૂર છે. જો દરેક માણસ મનુષ્ય બની જાય તો મારા મતે ઉપરોક્ત તમામ સમસ્યાનો ઉકેલ તાત્કાલિક મળી જશે. આ બધું કરવાં માટે બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ દરમ્યાન જ મૂલ્યોનું આરોપણ તેનાં જીવનમાં થાય તેવું શિક્ષણ આપવું પડશે. મૂલ્યોની જરૂરિયાત ભૂતકાળ કરતાં વર્તમાન સમયમાં ખૂબ જરૂરી જણાય છે. હવે તેની સામે આંખ આડા કાન કરવા સમગ્ર માનવજાતને પરવડે તેવું નથી. નીચેનાં કેટલાંક મૂલ્યો જેના ઉપર આપણે ખૂબ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે તેની જાણકારી મેળવીએ.

૧. સનાતન કે સાશ્વત મૂલ્યો:

આવા મૂલ્યો ઉપર કાળની કોઈ અસર થતી નથી. જેવા છે તેવા જ રહે તેવા મૂલ્યો સત્ય, દયા, પ્રેમ, કરુણા, વાત્સલ્ય, અહિંસા, શાંતિ, સાદગી વગેરે. ઉપરોક્ત મૂલ્યોનું આચરણ પીડાદાયક હોય છે પણ તેના પરિણામો ખૂબ જ પ્રભાવી હોય છે.

તેથી આવા મૂલ્યો બાળકમાં બાળપણથી જ આવે તે જરૂરી છે.

૨. વ્યક્તિગત મૂલ્યો:

દરેક વ્યક્તિ પોતાની મહેનતથી રોજી રોટી મેળવે છે. આળસ પ્રમાદનો ત્યાગ કરે, દરેક બાબતે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિબિંદુ રાખે, સ્વ-શિસ્ત, સખત મહેનત, ઇન્દ્રિયો પર કાબુ રાખે, સહનશક્તિ, સંવેદનશીલતા, આત્મવિશ્વાસ તેમજ ચારિત્રવાન બનવું આ વ્યક્તિગત મૂલ્યો પણ બાળકોમાં હોવા જરૂરી છે. જે તેના આવનારા ભવિષ્યને ખૂબ જ મૂલ્યવાન બનાવશે.

3. સામાજિક મૂલ્યો:

આમાં જાહેર મિલકતોની જાળવણી, સ્ત્રીઓનું સન્માન, સમાજ સેવા જેવાં મહત્વનાં મૂલ્યો આવેલા છે. સાથે-સાથે બંધુત્વ, કરુણા, ક્ષમા, પારિવારિક ભાવના પણ બાળકોમાં આવે તો સમાજનું એક અભિન્ન અંગ તરીકે બાળક સમાજમાં રહીને મહેકી ઉઠશે.

૪. સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો:

આ મૂલ્યોમાં સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય જેવી બાબતો સમાયેલી છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સર્વધર્મ સમભાવ, સાંસ્કૃતિક વારસાની જાળવણી, આર્જવ (સાદું જીવન) અવૈર જેવી બાબતોને ગંભીર ગણી જીવનમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનો સમાવેશ પ્રાથમિક શિક્ષણથી કરવાની જરૂર છે.

૫. આર્થિક મૂલ્યો:

આ ઉત્પાદકીય મૂલ્ય છે. વ્યક્તિ પોતે પરિશ્રમ કરી અર્થોપાર્જન કરે છે. પ્રામાણિકપણે, સ્વપરિશ્રમે જીવનમાં પ્રગતિ કરે છે. મહેનતની સાચી કમાણી જ મૂલ્યવાન છે. અહીં લાલચનો ત્યાગ કરવાનું જણાવેલ છે. આપણા થકી કોઈપણ વ્યક્તિને નુકસાન ન થાય એવી શુદ્ધ ભાવના આ મૂલ્યો દ્વારા શીખવવું અત્યંત આવશ્યક છે.

૬. રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો:

૧૯૮૬ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં "રાષ્ટ્રીય પંચશીલ"ના નામે પાંચ રાષ્ટ્રીય મુલ્યો સૂચવ્યા છે. જેમાં સ્વચ્છતા, સત્ય પારાયણતા, સખત પરિશ્રમ, સમાનતા અને સહકારનું મહત્વ જીવનમાં ખૂબ મહત્વનું છે. તેમજ વતનપ્રેમ, લોકશાહીની જાળવણી, વસ્તી નિયંત્રણ, નિરક્ષરતા નિવારણ જેવી બાબતો પ્રત્યે બાળકોને અંત્યંત સંવેદનશીલ બનાવવાની જરૂર છે. જેથી ભવિષ્ય માટે એક ઉત્તમ નાગરિક બની શકે.

૭. નૈતિક મૂલ્યો:

આ મૂલ્યો સ્વચ્છતાના મૂલ્યોથી ઉભરાતા મૂલ્યો છે. જેમાં પ્રામાણિકતા, માનવતા, નૈતિક હિંમત વગેરે દ્વારા પોતાના હકનું મેળવવાની સમજ આપી છે. તેમજ સાથે તમામની લાગણીનો સ્વીકાર, વ્યવહારમાં નિયમિતતા અને ખેલદિલી દ્વારા નૈતિક મૂલ્યોનું જીવનમાં આરોપણ કરવું પડશે.

૮. આધ્યાત્મિક મૂલ્યો:

આધ્યાત્મનો સંબંધ આત્મા સાથે છે. આત્મા એ સમગ્ર જ્ઞાનનો આધાર છે. તેથી આત્માને મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ઇન્દ્રિયોથી પર માની આત્માની ઉન્નતિ માટે મૂલ્યો મહત્વના છે, એ સમજ બાળકને આપવી પડશે. પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ, પ્રકૃતિ પ્રત્યે લગાવ તેમજ ધર્મ હોય પરંતુ ધર્માંધતા ન હોય તે ખૂબ જરૂરી છે.

૯. આંતરરાષ્ટ્રીય મૂલ્યો:

"સમગ્ર વિશ્વ એક કુટુંબ છે" આ વાક્યને પ્રસ્થાપિત કરવા માટે વિશ્વ બંધુત્વની ભાવના સમગ્ર દુનિયાના લોકોમાં જાગ્રત થાય તેમજ પરસ્પર સહકાર વગર કોઈનો પણ ઉદ્ધાર થવાનો નથી. સાથે આપણે સૌ પૃથ્વીના પ્રવાસી છીએ, માલિક નહીં એ સમજ સાથે જીવનયાત્રાનો આનંદ લેતા બાળકોને કરવા પડશે.

ઉપરોક્ત જણાવેલ મૂલ્યો દુનિયાના દરેક બાળકોમાં હોવા જરૂરી છે. મૂલ્ય વગરનું જીવન માણસને પશુ બનાવી દેશે. સમાજમાં રોજબરોજ બનતી ઘટનાઓ માણસને માણસ કરતા પશુ તરફ દોરી જતી હોય એવું અનુભવાય છે. બાળક કુમળા છોડ જેવું છે તેને આપણે જેમ વાળીએ તેમ વળશે. જો યોગ્ય માવજત કરવામાં આવશે તો આપણે બાળકોમાં સારા અને સાચાં મૂલ્યોનું આરોપણ કરવામાં સફળ થઈશું તો પૃથ્વી ખરેખર સ્વર્ગ જેવી બની જશે. પૃથ્વી ઉપરનો દરેક માનવી પોતાની જવાબદારી સમજે, સ્વીકારે અને તેનું આચરણ કરે તો ચોક્કસ આપણે સફળતા પ્રાપ્ત કરીશું.

"મૂલ્ય વગરનું જીવન જીવન નથી, આપણે સૌ મૂલ્યવાન બનીએ" એવી પ્રાર્થના સાથે સૌને વંદન.

"જ્ઞાન વિજ્ઞાન ની બધી વાતો નિષ્ફળ જશે, જો તમે મૂલ્યોની અવગણના કરશો તો...."

Peer Reviewed Refereed Journal ISSN : 2278 – 5639
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

માનવ જીવનના મૂળભૂત મૂલ્યો

અમિતકુમાર એસ. યાદવ
રિસર્ચ સ્કોલર
વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત

ડૉ. પત્રલેખા એ. બારડ
આચાર્યા
વિવેકાનંદ કૉલેજ ફોર બી.એડ્., સુરત

સારાંશ

દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં મૂલ્યો હોય છે.મૂલ્યો એ સારનું પ્રતિબિંબ છે, જેનું ચાલક બળ છે. માનવ મૂલ્યો એક સ્થિર માળખું હોવા છતાં, તેઓ બાહ્ય સંજોગો અને આંતરિક અનુભવોના પ્રભાવ હેઠળ બદલાતા રહે છે. મૂળભૂત મહત્વ તે મૂલ્યો છે જે બાળપણમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે.દરેક વ્યક્તિ વ્યક્તિગત હોવા છતાં, ત્યાં એવા મૂલ્યો છે જે બધા લોકોને એક કરે છે:તેને સ્વાર્થ સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી. આવો પ્રેમ જીવનમાં સુખ અને સ્વ-સુધારણા પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે.જીવન મૂલ્યો એ એક જટિલ માળખું છે જે સિદ્ધિની રચના અને પદ્ધતિમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. પરિણામે, વ્યક્તિ અપ્રિય પરિસ્થિતિઓ અને સંભવિત નિષ્ફળતાઓની આગાહી કરે છે.કેટલાક મૂલ્યો કે જે વ્યક્તિ માટે એક સાથે મહત્વપૂર્ણ છે તે સંઘર્ષ કરી શકે છે. સંકલિત સૂચિ જોયા પછી, નક્કી કરો કે શું એકસાથે બંધબેસતું નથી. આ તે છે જે સર્જનાત્મકતાનું કારણ બને છે, જે પોતાની સાથે અસંગત છે. સંતુલન અને અન્ય લોકોના જીવન પર આપણા મૂલ્યોની અસર વિશે યાદ રાખવું મહત્વપૂર્ણ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: માનવ જીવનના મૂળભૂત મૂલ્યો,મૂલ્યોની રચના, મૂલ્યોની શ્રેણીઓ

પ્રસ્તાવના

દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં મૂલ્યો હોય છે. તેઓ બાળપણમાં રચાય છે, અને પુખ્તાવસ્થામાં તેઓ લોકોની ક્રિયાઓ, તેમના નિર્ણયો અને વ્યક્તિગત પસંદગીઓને પ્રભાવિત કરે છે. મૂલ્યો એ સારનું પ્રતિબિંબ છે, જેનું ચાલક બળ છે **વિશ્વ દૃષ્ટિ અને વ્યક્તિત્વની રચનાને અસર કરે છે.** જીવનના મૂલ્યો બરાબર શું છે અને તેને તમારા માટે કેવી રીતે પસંદ કરવું?

જીવન મૂલ્યો ક્યાંથી આવે છે?

માનવ મૂલ્યો એક સ્થિર માળખું હોવા છતાં, તેઓ બાહ્ય સંજોગો અને આંતરિક અનુભવોના પ્રભાવ હેઠળ બદલાતા રહે છે. **મૂળભૂત મહત્વ તે મૂલ્યો છે જે બાળપણમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે.**જો કે, તેઓ તરત જ દેખાતા નથી, તેઓ જીવન દરમિયાન રચાય છે. વ્યક્તિ જેટલી મોટી થાય છે, વધુ સ્થિર મૂલ્યો તેને અલગ પાડે છે. કેટલાક માટે, પૈસા, પ્રસિદ્ધિ, સત્તા અને લક્ઝરી વસ્તુઓ જીવનમાં આવશ્યક છે. અન્ય લોકો આધ્યાત્મિક સ્વ-સુધારણા, સર્જનાત્મક વિકાસ, આરોગ્ય, કુટુંબ અને બાળકોને મહત્વપૂર્ણ માને છે.

માનવ જીવનના મૂળભૂત મૂલ્યો

દરેક વ્યક્તિ વ્યક્તિગત હોવા છતાં, ત્યાં એવા મૂલ્યો છે જે બધા લોકોને એક કરે છે:તેને સ્વાર્થ સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી. આવો પ્રેમ જીવનમાં સુખ અને સ્વ-સુધારણા પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે.**નજીક.** આ મૂલ્યનું અભિવ્યક્તિ દરેક વ્યક્તિના આદર, તેના અભિપ્રાય અને જીવનમાં સ્થાનમાં રહેલું છે.**કુટુંબ.** - મોટાભાગના લોકો માટે ઉચ્ચતમ મૂલ્ય.**પતિ કે પત્ની.** કોઈ પ્રિય વ્યક્તિ સાથે ભાવનાત્મક, આધ્યાત્મિક અને શારીરિક આત્મીયતા કેટલાક માટે પ્રથમ આવે છે.**બાળકો માટે પ્રેમ.માતૃભૂમિ.** વ્યક્તિ જ્યાં જન્મ્યો હતો તે સ્થાન જીવન પ્રત્યેની માનસિકતા અને વલણને અસર કરે છે.**કામ.** એવા લોકો છે કે જેઓ પ્રવૃત્તિઓમાં વિસર્જન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેઓ સામાન્ય સારા હાંસલ કરવા માટે કામ પર કોઈપણ સોંપણી લેવા માટે તૈયાર છે.**મિત્રો.** અને તેમાં સ્વ-અભિવ્યક્તિનું કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે ઓછું મહત્વ

નથી.**આરામ કરો**. જીવનનું આ ક્ષેત્ર વ્યક્તિને તેની લાગણીઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા, આરામ કરવા અને અનંત ખળભળાટમાંથી મુક્ત થવા દે છે.**જાહેર મિશન-** પ્રવૃત્તિ. પરોપકારીઓ મુખ્યત્વે સમાજના ભલા માટે કંઈક કરવા માગે છે. તમારી જરૂરિયાતો અને ઇચ્છાઓને સંતોષવી એ પહેલાથી જ બીજા સ્થાને છે.

શક્ય માનવ જીવન મૂલ્યોની સૂચિ

મૂળભૂત જીવન મૂલ્યો ઉપરાંત, દરેક વ્યક્તિમાં વ્યક્તિગત, ક્યારેક અસાધારણ મૂલ્યો હોઈ શકે છે. નીચે શક્ય માનવ મૂલ્યોની માત્ર આંશિક સૂચિ છે, કારણ કે તે અનિશ્ચિત સમય માટે ચાલુ રાખી શકાય છે.

આશાવાદ. "નિરાશાવાદી દરેક તક પર મુશ્કેલીઓ જુએ છે; આશાવાદી દરેક મુશ્કેલીમાં તકો જુએ છે. આવા પાત્ર લક્ષણને નિઃશંકપણે મૂલ્ય ગણી શકાય અને તમારા જીવનમાં આશાવાદની હાજરીથી આનંદ થાય છે: તેની સાથે, જીવન વધુ તેજસ્વી અને સંપૂર્ણ બને છે.

ધીરજ. "ધીરજ અને થોડો પ્રયત્ન". ધીરજની હાજરી, ખાસ કરીને આધુનિક પેઢીમાં, ચોક્કસપણે તેના મૂલ્ય તરીકે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. માત્ર ધીરજ સાથે તમે કરી શકો છો. આ તમારા અંગત લાભો વિશે છે. પરંતુ તમારા મિત્રો અને ભાગીદારો ચોક્કસપણે આ ગુણવત્તાની પ્રશંસા કરશે.

પ્રમાણિકતા. "પ્રમાણિકતા એ સૌથી કિંમતી વસ્તુ છે." ફક્ત અન્ય લોકો સાથે જ નહીં, પણ તમારી જાત સાથે પણ પ્રમાણિક બનવું મહત્વપૂર્ણ છે. જો તમારા માટે આ મૂલ્ય મૂળભૂત મૂલ્યો સાથે સમાન છે, તો તમે કદાચ સુખી વ્યક્તિ છો: વિરોધાભાસી રીતે, પરંતુ પ્રમાણિક લોકોનું જીવન જૂઠું બોલવાનું પસંદ કરતા લોકો કરતાં વધુ સરળ હોય છે.

શિસ્ત. "આનંદ પહેલાં વ્યવસાય". મોટાભાગના લોકો આ મૂલ્ય વિશે અત્યંત શંકાસ્પદ છે, કારણ કે શિસ્ત, તેમના મતે, પ્રતિબંધો સમાન છે, સ્વતંત્રતાનો અભાવ છે. અને ફક્ત વર્ષોથી, ઘણા લોકો નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે જો તમે શિસ્તબદ્ધ વ્યક્તિ છો, તો તેનો અર્થ એ નથી કે તમે કોઈક રીતે તમારી જાતને મર્યાદિત કરો છો, તેના બદલે તમે આ પાત્ર લક્ષણની મદદથી સ્વતંત્રતા અને સુખનો માર્ગ શોધો છો.

જીવન મૂલ્યના ઉદાહરણો

પ્રશ્ન પૂછતા: "મારા માટે શું મૂલ્યવાન છે?", ઘણા લોકો પોતાને મૃત અંતમાં શોધે છે. જો કે, તમારી જાતને એક અસ્પષ્ટ જવાબ આપવો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે જેથી જ્યારે તમારા માટે નવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય, ત્યારે તમારા મૂલ્યો પ્રત્યે સાચા બનો.

જીવન મૂલ્યો અન્યના મંતવ્યો અને વ્યક્તિ તરીકે તમારી ઓળખ સાથે સંબંધિત નથી, તમે જે ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કરી છે તેના માટે આભાર.

ક્રિયાઓનો નીચેનો ક્રમ તમારા મૂલ્યો નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે:

તમારા પોતાના પર રહો. જીવનમાં તમારા માટે શું મહત્વનું છે અને ગૌણ મહત્વ શું છે તે સમજવા માટે, બાહ્ય પ્રભાવની જગ્યાને સાફ કરવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. બાહ્ય પરિબળોના પ્રભાવ વિના, સંપૂર્ણ એકાંતમાં તમારા વ્યક્તિત્વના અભ્યાસમાં વ્યસ્ત રહો.

તમારા જીવનની મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓને યાદ કરો. તે માત્ર સકારાત્મક પરિસ્થિતિઓ જ હોવું જરૂરી નથી, નકારાત્મક પર પણ પ્રતિબિંબિત કરો. કાગળના ટુકડા પર મુખ્ય અનુભવો લખો, તમે શું પ્રભાવિત કર્યું અને તમને શું પરેશાન કર્યું તે વિશે વિચારો અને જેના વિના તમે તમારા જીવનની કલ્પના કરી શકતા નથી.

માનવ મૂલ્યોનું અન્વેષણ કરોકારણ કે વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો અને મંતવ્યો તેમની પાસેથી અનુસરે છે. પરિણામી સૂચિ અને રોજિંદા જીવન વચ્ચેના સંબંધનો ટ્રેક રાખો. સૂચિબદ્ધ કેટલીક વસ્તુઓ માત્ર એક ઇચ્છા છે, જીવનમાં

સ્થાપિત મૂલ્ય નથી.

તમારી જાતને જુઓ. ઓછામાં ઓછો એક દિવસ અલગ રાખો જેમાં તમે તમારી જાતને, વર્તન, પસંદગીઓ અને ક્રિયાઓ માટેના હેતુઓનું અન્વેષણ કરશો.

જો મૂલ્યોની સૂચિ ખૂબ લાંબી છે, તો તેને ટૂંકી કરવી પડશે.. ત્યાં 3 મહત્તમ 4 મૂલ્યો હોવા જોઈએ. બાકી માત્ર ઉમેરાઓ અને જીવનમાં પરિણામી નિર્ણયો છે.

નિષ્કર્ષ

કેટલાક મૂલ્યો કે જે વ્યક્તિ માટે એક સાથે મહત્વપૂર્ણ છે તે સંઘર્ષ કરી શકે છે. સંકલિત સૂચિ જોયા પછી, નક્કી કરો કે શું એકસાથે બંધબેસતું નથી. આ તે છે જે સર્જનાત્મકતાનું કારણ બને છે, જે પોતાની સાથે અસંગત છે. સંતુલન અને અન્ય લોકોના જીવન પર આપણા મૂલ્યોની અસર વિશે યાદ રાખવું મહત્વપૂર્ણ છે.

મૂલ્યો, માપદંડો અને તેમની વૃદ્ધિ માટેનો આધાર

એવું વિચારી શકાય નહીં કે જીવન મૂલ્યો જીવનમાં હંમેશા સૌથી મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ખરેખર થોડા લોકો તેમને અનુસરે છે. વાર્તાલાપમાં મૂલ્યોની ચર્ચા કરવામાં આવે છે, પરંતુ દરેક સેકન્ડે તમારા મૂલ્યોને સમજવા માટે જીવવું સરળ નથી, દરેક વ્યક્તિ આ કરી શકતું નથી.

શારીરિક દૃષ્ટિકોણથી, વ્યક્તિ તેની જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે અસ્તિત્વમાં છે, તેની આદતો દ્વારા માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે અને જ્યારે તેને સંતુષ્ટ ન કરતી ઘટનાઓનો સામનો કરવામાં આવે ત્યારે લાગણીઓ દર્શાવે છે.

સાચા આંતરિક મૂલ્યો માટે માપદંડ:

- તેઓ માણસને પ્રિય છે, તે તેમના માટે ઊભા રહેવા તૈયાર છે.
- તેમની પસંદગીમાં જાગૃતિ હોવી જોઈએ, કારણ કે વ્યક્તિએ તેમને રીમાઇન્ડર વિના અવલોકન કરવું જોઈએ.
- મૂલ્યોની સકારાત્મકતા વ્યક્તિમાં ગૌરવનું કારણ બને છે.

મહત્વનો મુદ્દો સમજણનો છે. તમારા મૃત્યુશય્યા પર જીવન બદલવું અશક્ય છે, તેથી સમય હોય ત્યાં સુધી તમારા જીવનના નિયમોની રુચિ અને આવશ્યકતા વિશે જાગૃત રહો. જો તમે ખાતરીપૂર્વક જાણો છો કે તમને શું જોઈએ છે અને સૌથી વધુ મૂલ્યવાન છે, તો તમારા જીવનના દરેક દિવસને તેનાથી ભરો.

મૂલ્યોની રચના

દરેક વ્યક્તિના પોતાના આંતરિક નિયમોનો પોતાનો અનન્ય સમૂહ હોય છે. સામાન્ય રીતે જીવન મૂલ્યોની રચના બાર વર્ષની શરૂઆત પહેલાં થાય છે. અમે માતાપિતા, શાળા અને શિક્ષકો, આસપાસની સંસ્કૃતિ વગેરેથી પ્રભાવિત છીએ. તેમની જાગૃતિ અને સંપૂર્ણ સ્વીકૃતિ પછી મૂલ્યોની રચના થઈ શકે છે. સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વે જીવન મૂલ્યોનો આદેશ આપ્યો છે. તેણી સમજે છે કે સૌથી મહત્વપૂર્ણ શું છે અને તે પ્રથમ આવે છે, અને જે નીચે મૂકવામાં આવે છે અથવા અન્ય હેતુઓ માટે સેવા આપે છે. મૂલ્યોની સૂચિમાં સંયોગ લોકો વચ્ચેના સંબંધોના સુધારણામાં ફાળો આપે છે, અને નોંધપાત્ર વિચલનો સંઘર્ષને જન્મ આપે છે. જીવન મૂલ્યો બાળપણમાં ઉદ્ભવે છે, જે આપણી આસપાસના વાતાવરણને આભારી છે. નવા મૂલ્યોની કુદરતી રચના વ્યક્તિને જીવનની અન્ય પરિસ્થિતિઓમાં સામેલ કરીને થઈ શકે છે, જ્યાં તેના માટે મૂલ્યોના નવા બ્લોકની ગંભીરતાપૂર્વક જરૂર છે.

મૂલ્યોની શ્રેણીઓ

મૂળભૂત જીવન મૂલ્યો વિશે બીજું શું જાણીતું છે? શું તેઓ ગણી શકાય? જીવન મૂલ્યોની સંપૂર્ણ સૂચિ વ્યાપક છે, પરંતુ બધું વર્ગીકરણને આધીન છે. સિન્ટોન અભિગમ સામાન્ય વ્યક્તિના મૂળભૂત જીવન મૂલ્યોને ત્રણ વર્તુળોમાં જૂથબદ્ધ

કરે છે:

- કામ, ધંધો, ધંધો સંબંધિત.
- સંબંધો અને અંગત જીવન સાથે સંબંધિત.
- પોતાના વિકાસ માટે જવાબદાર છે.

આ ભાગોને વધુ વિગતવાર ધ્યાનમાં લઈ શકાય છે.

આનંદ

મનોરંજન અને આરામ, પ્રેમ, ઉત્કટ. આ આનંદ અને અલગતા, આનંદ અને સંપૂર્ણ જીવન છે. સપનાના દેશની તમારી સંભવિત સફર, જ્યાં તમને સમુદ્ર અને રેતી, ઉદાહરણ તરીકે, અથવા પર્વતો અને બરફ મળશે. જ્યારે બધું દાવ પર હોય, પોકર અથવા શરત હોય ત્યારે રૂલેટ રમવું. કોફી હાઉસમાં રોમેન્ટિક હૂંફાળું મીટિંગ્સ, નજીકના કોઈ પ્રિય વ્યક્તિ સાથે સંધિકાળમાં થાય છે.

સંબંધો

બાળકો, કુટુંબ, સામાન્ય સમજ. પ્રેમાળ યુગલનો લાંબો, સ્થિર સંબંધ. પિતા અને બાળકો, શાશ્વત મિત્રતા અને પ્રિયજનોનો પ્રશ્ન. આ શ્રેણીમાં સામાન્ય રીતે અન્ય લોકો સાથેના સંબંધોનું મૂલ્ય સામેલ છે. વધુમાં, પ્રેમ અહીં હાજર છે, પરંતુ તે જુસ્સાદાર નહીં, પરંતુ કાળજી લેનાર, પ્રેમાળ અને આદરપૂર્ણ પાત્ર ધરાવે છે.

સ્થિરતા

આરામ, પૈસા, ઘર. આ જૂથ સ્થિર જીવન અને વ્યવસ્થાની ચિંતા કરે છે. તે એક જ સમયે બે ખ્યાલોથી સંબંધિત છે. "આરામ, પૈસા, ઘર" કુટુંબ માટે જરૂરી છે, અને સારા આરામને પણ ટેકો આપે છે. બીજું, નાણાકીય પ્રશ્ન "કામ, વ્યવસાય, વ્યવસાય" શ્રેણીને અસર કરે છે.

હેતુ

પોતાના પ્રોજેક્ટ્સ અને બાબતો. તમે તમારો દિવસ શેના પર વિતાવો છો? તમે કામ પર શું કરો છો? તમે ઊંઘી જાઓ તે પહેલાં તમારા મગજમાં શું છે? આ શ્રેણીમાં તમારા વિચારો, યોજનાઓ અને કાર્ય, તમારા વિકાસ સાથે સંબંધિત બધું છે. કિશોરને વીડિયો અને ફોટોગ્રાફીનો શોખ છે. તેણે કાળજીપૂર્વક શ્રેષ્ઠ શોટ્સની શોધ કરી. દસ વર્ષ પછી, માણસે અવિશ્વસનીય સફળતા હાંસલ કરી અને વીડિયો શૂટ કર્યો. તેનું આગામી પગલું દિગ્દર્શન છે.

સ્થિતિ

સત્તા, કારકિર્દી, સ્થિતિ. સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવવાની તરસ, નવા પ્રભાવો અને ખુલ્લા દરવાજા. ઉદ્યોગપતિ તેમની પ્રતિષ્ઠા પર ભાર મૂકતા વધુ અને વધુ મોંઘી કાર મેળવે છે. મોડેલ ફક્ત બ્રાન્ડેડ સ્ટોર્સમાં જ ખરીદી કરે છે. તેઓ સમાજમાં તેમનું સ્થાન દર્શાવે છે, કારણ કે તેને હાંસલ કરવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે.

શિક્ષણ

કામ પર વ્યાવસાયિક વિકાસ, સ્વ-શિક્ષણ. શિક્ષણના યોગ્ય સ્તર અને જરૂરી અનુભવ વિના તેમના વ્યાવસાયિક કાર્યોની પરિપૂર્ણતા જટિલ છે. આ કારણોસર, લાયકાત "કામ, વ્યવસાય, વ્યવસાય" શ્રેણીને આવરી લે છે. શિક્ષણમાં સુધારો અને કૌશલ્યમાં સુધારો કરવાથી વ્યક્તિનો વ્યક્તિ તરીકે વિકાસ થાય છે.

આત્મવિકાસ

મનોવૈજ્ઞાનિક અને સામાજિક કુશળતાનો વિકાસ, વ્યક્તિગત વૃદ્ધિ. વ્યક્તિગત લાક્ષણિકતાઓના વિકાસની શ્રેણી. વ્યક્તિગત વૃદ્ધિ સભાન નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય છે, પ્રિયજનો અને અન્ય લોકો તરફ ધ્યાન વધે છે. સામાજિક કૌશલ્યોનો

અર્થ સમાજમાં વર્તન કરવાની ક્ષમતા, વિવિધ લોકો સાથે સામાન્ય ભાષા શોધવાની ક્ષમતા છે. મનોવૈજ્ઞાનિક કૌશલ્યો - તમારા ડર સાથે વ્યવહાર કરવો, લાગણીઓને નિયંત્રિત કરવી, વિચારોની સ્પષ્ટતા. જ્યારે વ્યક્તિ તેની લાગણીઓના અભિવ્યક્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે, અન્ય લોકો પ્રત્યે સચેત હોય છે ત્યારે લોકો તરત જ તેની બાજુમાં દેખાય છે.

શરીરવિજ્ઞાન

આરોગ્ય, સુંદરતા, સુમેળમાં વિકાસ. પાતળીપણું, દેખાવની સંભાળ, સારો શારીરિક આકાર, નૃત્ય કરવાની ક્ષમતા અને ગ્રેસ - આ બધા શારીરિક જીવન મૂલ્યો છે જે બે શ્રેણીઓની સરહદ પર સ્થિત છે. શરીરનો વિકાસ અને વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્ય પર ધ્યાન આપવું એ વ્યક્તિત્વના વિકાસ તરફ દોરી જાય છે, તેથી તે સ્વ-વિકાસની શ્રેણી સાથે સંપર્કમાં છે. આ મૂલ્યો એકસાથે વિજાતીય સાથેના સંબંધોને અસર કરે છે, તેથી શ્રેણી "સંબંધો અને વ્યક્તિગત જીવન" સમાંતર વિકાસ પામે છે.

આધ્યાત્મિકતા

ધ્યેયોની અનુભૂતિ, આસપાસના વિશ્વ અને જીવન સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન, આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ. જો તમે ફક્ત તમારા અને તમારી જરૂરિયાતો માટે જ જીવો તો ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે છાપ છોડવી તમારા માટે મુશ્કેલ છે. તમારે તમારા હેતુઓ, આધ્યાત્મિક આકાંક્ષાઓના વિકાસ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. જીવનના લક્ષ્યો અને મૂલ્યો આધ્યાત્મિક પ્રથાઓ, વિશિષ્ટતા અને અલૌકિક વિશેની કાલ્પનિક ખરીદી દ્વારા રચાતા નથી.

તો, ચાલો સરવાળો કરીએ. દરરોજ આપણને અમુક સમસ્યાઓ હલ કરવાની જરૂરિયાતનો સામનો કરવો પડે છે, આપણે એવા સંજોગો સાથે સંઘર્ષ કરીએ છીએ જે આપણને પ્રતિકૂળ અસર કરે છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં તમારા પોતાના મૂલ્યોના આધારે નિર્ણય લેવો મહત્વપૂર્ણ છે. જો આંતરિક નિયમોનું પાલન કરવામાં આવે તો જ આત્મસન્માન ઉત્પન્ન થાય છે. માનવ જીવન મૂલ્યો તેને શાંતિ અને સ્થિરતા આપે છે.

મૂલ્યોની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ

આ ખ્યાલની સૌથી સરળ વ્યાખ્યા એ નિવેદન છે કે મૂલ્યો એ તમામ વસ્તુઓ અને ઘટનાઓ છે જે માનવ જરૂરિયાતોને સંતોષી શકે છે. તેઓ ભૌતિક હોઈ શકે છે, એટલે કે, મૂર્ત, અથવા તેઓ અમૂર્ત હોઈ શકે છે, જેમ કે પ્રેમ, સુખ, વગેરે. માર્ગ દ્વારા, ચોક્કસ વ્યક્તિ અથવા જૂથમાં સહજ મૂલ્યોની સંપૂર્ણતા કહેવામાં આવે છે તેના વિના, કોઈપણ સંસ્કૃતિ અર્થહીન બનો. અને અહીં મૂલ્યની બીજી વ્યાખ્યા છે: તે વાસ્તવિકતાના ઘટકોની વિવિધતાનું ઉદ્દેશ્ય મહત્વ છે, જે લોકોની રુચિઓ અને જરૂરિયાતો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે તે વ્યક્તિ માટે જરૂરી છે.

મૂલ્યોની પરિવર્તનક્ષમતા

આ ફિલોસોફિકલ કેટેગરીમાં સામાજિક પ્રકૃતિ છે, કારણ કે તે વ્યવહારની પ્રક્રિયામાં રચાય છે. પરિણામે, મૂલ્યો સમય સાથે બદલાતા રહે છે. આ સમાજ માટે જે મહત્ત્વપૂર્ણ હતું તે ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે કદાચ નહીં હોય. અને આપણે આ આપણા પોતાના અનુભવથી જોઈએ છીએ. જો આપણે ભૂતકાળમાં નજર કરીએ, તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણા માતાપિતા અને આપણી પેઢીઓના મૂલ્યો એકબીજાથી ઘણી રીતે અલગ છે.

મૂલ્યોના મુખ્ય પ્રકાર

ઉપર નોંધ્યું છે તેમ, મૂલ્યોના મુખ્ય પ્રકારો ભૌતિક (જીવનમાં યોગદાન) અને આધ્યાત્મિક છે. બાદમાં વ્યક્તિને નૈતિક સંતોષ આપે છે. ભૌતિક મૂલ્યોના મુખ્ય પ્રકારો સૌથી સરળ માલ અને ઉચ્ચ ઓર્ડરનો માલ છે. જો કે, તે બંને સમાજના જીવનમાં ફાળો આપે છે, તેમજ તેના સભ્યોના જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરે છે. અને લોકોને તેમના વિશ્વ દૃષ્ટિકોણ, તેમજ વિશ્વ દૃષ્ટિકોણની રચના અને વધુ વિકાસ માટે આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની જરૂર છે. તેઓ વ્યક્તિના

આધ્યાત્મિક સંવર્ધનમાં ફાળો આપે છે.

સમાજમાં મૂલ્યોની ભૂમિકા

આ શ્રેણી, સમાજ માટે અમુક મહત્વ હોવા ઉપરાંત, ચોક્કસ ભૂમિકા પણ ભજવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, વ્યક્તિ દ્વારા વિવિધ મૂલ્યોનો વિકાસ સામાજિક અનુભવના સંપાદનમાં ફાળો આપે છે, જેના પરિણામે તે સંસ્કૃતિમાં જોડાય છે, અને આ બદલામાં, તેના વ્યક્તિત્વની રચનાને અસર કરે છે. સમાજમાં મૂલ્યોની બીજી મહત્વની ભૂમિકા એ છે કે વ્યક્તિ જૂની, પહેલેથી જ અસ્તિત્વમાં રહેલી વસ્તુઓને જાળવી રાખીને નવી વસ્તુઓ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

વર્ગીકરણ

ત્યાં ઘણા વર્ગીકરણ છે. ઉદાહરણ તરીકે, તે મુજબ, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને અલગ પાડવામાં આવે છે. પરંતુ તેમના મહત્વ મુજબ, બાદમાં ખોટા અને સાચા છે. વર્ગીકરણ પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રો દ્વારા, તેમના વાહકના આધારે અને ક્રિયાના સમય દ્વારા પણ હાથ ધરવામાં આવે છે. પ્રથમ મુજબ, આર્થિક, ધાર્મિક અને સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યોને અલગ પાડવામાં આવે છે, બીજું - સાર્વત્રિક, જૂથ અને વ્યક્તિત્વ મૂલ્યો, અને ત્રીજું - શાશ્વત, લાંબા ગાળાના, ટૂંકા ગાળાના અને ક્ષણિક. સૈદ્ધાંતિક રીતે, અન્ય વર્ગીકરણો છે, પરંતુ તે ખૂબ સાંકડી છે.

ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો

પ્રથમ વિશે, અમે પહેલેથી જ ઉપર કહેવાનું વ્યવસ્થાપિત કર્યું છે, તેમની સાથે બધું સ્પષ્ટ છે. આ બધી ભૌતિક વસ્તુઓ છે જે આપણી આસપાસ છે જે આપણું જીવન શક્ય બનાવે છે. આધ્યાત્મિક માટે, તેઓ લોકોની આંતરિક દુનિયાના ઘટકો છે. અને અહીં પ્રારંભિક શ્રેણીઓ સારી અને અનિષ્ટ છે. પ્રથમ સુખમાં ફાળો આપે છે, અને બીજું - દરેક વસ્તુ જે વિનાશ તરફ દોરી જાય છે અને અસંતોષ અને અસંતોષનું કારણ છે. આધ્યાત્મિક - આ સાચા મૂલ્યો છે. જો કે, આમ કરવા માટે, તેઓ મહત્વ સાથે સુસંગત હોવા જોઈએ.

ધાર્મિક અને સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યો

ધર્મ ઈશ્વરમાં બિનશરતી વિશ્વાસ પર આધારિત છે, અને તેને કોઈ પુરાવાની જરૂર નથી. આ ક્ષેત્રના મૂલ્યો વિશ્વાસીઓના જીવનની માર્ગદર્શિકા છે, જે સામાન્ય રીતે તેમની ક્રિયાઓ અને વર્તનના ધોરણો અને હેતુઓ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યો એ જ છે જે વ્યક્તિને આનંદ આપે છે. તેઓ સીધા "સૌંદર્ય" ની વિભાવના સાથે સંબંધિત છે. તેઓ સર્જનાત્મકતા સાથે, કલા સાથે સંકળાયેલા છે.

વ્યક્તિગત મૂલ્યો

દરેક વ્યક્તિની પોતાની વ્યક્તિગત અભિગમ હોય છે. અને તેઓ વ્યક્તિથી વ્યક્તિમાં અલગ હોઈ શકે છે. એકની નજરમાં જે મહત્વનું છે તે બીજા માટે મૂલ્યવાન ન હોઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે, શાસ્ત્રીય સંગીત, જે આ શૈલીના પ્રેમીઓને આનંદની સ્થિતિમાં લાવે છે, તે કોઈને કંટાળાજનક અને રસહીન લાગે છે. વ્યક્તિગત મૂલ્યો ઉછેર, શિક્ષણ, સામાજિક વર્તુળ, પર્યાવરણ વગેરે જેવા પરિબળોથી ખૂબ પ્રભાવિત થાય છે.

વ્યક્તિગત મૂલ્યોમાં નીચેના પ્રકારનાં મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે:

- તે જે માનવ જીવનના અર્થના ઘટકો છે;
- માન્યતાઓ કે જે ઇચ્છિત વર્તન અથવા કંઈક પૂર્ણ કરવા સાથે સંબંધિત છે;
- વ્યક્તિના દરેક વ્યક્તિ માટે શું મહત્વનું છે અને તે તેની મિલકત શું માને છે.

મૂલ્યો વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે એક નવો અભિગમ

મૂલ્યો મંતવ્યો છે. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો એવું માને છે. તેમના મતે, આ પક્ષપાતી અને ઠંડા વિચારો છે. પરંતુ જ્યારે તેઓ સક્રિય થવાનું શરૂ કરે છે, ત્યારે તેઓ લાગણીઓ સાથે ભળી જાય છે, જ્યારે ચોક્કસ રંગ મેળવે છે. અન્ય લોકો માને છે કે મુખ્ય મૂલ્યો એ લક્ષ્યો છે જેના માટે લોકો પ્રયત્ન કરે છે - સમાનતા, સ્વતંત્રતા, સુખાકારી. તે વર્તનની એક રીત પણ છે જે આ લક્ષ્યોની સિદ્ધિમાં ફાળો આપે છે: દયા, સહાનુભૂતિ, પ્રામાણિકતા, વગેરે. સમાન સિદ્ધાંત અનુસાર, સાચા મૂલ્યોએ અમુક પ્રકારના ધોરણો તરીકે કામ કરવું જોઈએ જે લોકોના મૂલ્યાંકન અથવા પસંદગીને માર્ગદર્શન આપે છે, ક્રિયાઓ અને ઘટનાઓ.

મુખ્ય વસ્તુ વિશે સંક્ષિપ્તમાં: ખ્યાલો અને પ્રકારો

જીવન મૂલ્યો શું છે અને તે સામાન્ય રીતે શું છે તેમાં રસ હોવાથી, કોઈએ ભૂલવું જોઈએ નહીં કે આ ખ્યાલ જટિલ છે. એક નિયમ તરીકે, પરિપક્વ વ્યક્તિની રચાયેલી મૂલ્ય પ્રણાલીમાં ત્રણ મુખ્ય "ઘટકો" હોય છે. અને આ:

- સાર્વત્રિક માનવ મૂલ્યો, માનવ મનમાં અસ્તિત્વમાં રહેલા ખ્યાલોને કારણે શું મહત્વનું હોઈ શકે છે અને શું ધ્યાન લાયક નથી (ગૌણ).
- સાંસ્કૃતિક, "સારું" શું છે અને "ખરાબ" શું છે, તેમજ સાંસ્કૃતિક વિકાસની લાક્ષણિકતાઓ અને શિક્ષણના વાતાવરણ વિશે સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત ધોરણોના આધારે રચાયેલ છે.
- વ્યક્તિગત (અથવા વ્યક્તિગત) મૂલ્યો એ વિશ્વ દૃષ્ટિની વ્યક્તિગત લાક્ષણિકતાઓ છે, જે દરેક વ્યક્તિગત વ્યક્તિ માટે સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્તિલક્ષી છે.

સંદર્ભ (References)

1. Kesberg R, Keller J. The Relation Between Human Values and Perceived Situation Characteristics in Everyday Life. *Frontiers in Psychology*. 2018; 9:1676. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01676

2. Teerakapibal S. Human Values and Life Satisfaction: Moderating Effects of Culture and Age. *Journal of Global Marketing*. 2020; 33(3):177–192. doi: 10.1080/08911762.2019.1683668

3. Schwartz SH. Toward refining the theory of basic human values. In: Salzborn S., Davidov E., Reinecke J. (eds) *Methods, Theories, and Empirical Applications in the Social Sciences*. 39–46, 2012. doi: 10.1007/978-3-531-18898-0_6

4. Rohan Meg J. A rose by any name? the values construct. *Personality and Social Psychology Review*. 2000; 4(3): 255–277. doi: 10.1207/S15327957PSPR0403_4

વૈદિક સાહિત્યમાં ષડ્વેદાંગસૂત્રોમાં સમાવિષ્ટ વિવિધ સંસ્કારો દ્વારા મૂલ્યશિક્ષણ

ડૉ. વૈશાલી બી. દેસાઇ
આસિ. પ્રોફેસર
આર. કે. દેસાઇ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, વાપી.

સારાંશ:

ભારતમૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવાની બાબતમાં સમગ્ર જગતનો ગુરુ રહ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મૂલ્યપ્રસ્થાપનના બીજ અતિ પ્રાચીનકાળમાં જ રોપાયેલા જોવા મળે છે. જેનુ મુખ્ય લક્ષ્ય જ માનવીના જીવનમાં માનવતાવાદનો વિકાસ તેમજમાનવીય મૂલ્યો છે. જેમાં નૈતિક મૂલ્યો, આધ્યાત્મિક મૂલ્યો, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના નિર્વહનઅનેવિશ્વ માનવતા વાદની પ્રસ્થાપના માટે તત પ્રેરણાદાય સ્વરૂપની જાણકારી મેળવવા વગર આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાને ક્યારેય જાણી નહીં શકીએ.શિક્ષણક્ષેત્રે પણ ભારતીય સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો પ્રશ્ન ઉઠે છે ત્યારે આપણે અતિત તરફ દ્રષ્ટિપાતકરીએ છીએ. પ્રગતિવાદની દોડમાં આજના સમયમાં પ્રત્યેક દિશામાં નૈતિક,સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યનો જાણે હ્રાસ થઈ રહ્યો છે.એવા સમયે મૂલ્ય શિક્ષણની અનિવાર્યતા ઉભી થઈ છે. જેનાથી માનવને પૂર્ણ માનવ- દિવ્ય માનવ બનાવી શકાય.પ્રાચીન કાળનું સાહિત્ય હિન્દુ સંસ્કૃતિની દીપશિખા છે.ભારતીય વૈદિક સાહિત્યમાં વેદો, વેદાંગો,બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદોછે.જેમાં વૈદિક સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે વેદાંગમાં ચાર પ્રકારના સૂત્રગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.આ સૂત્ર ગ્રંથોમાં સંસ્કારો વિશે વિશિષ્ટ માહિતી મળી આવે છે. જેમાં ખાસ કરીને ગૃહ્યસૂત્રોમાં વિવિધ સંસ્કારોનું વર્ણન જોવા મળે છે.જે મનુષ્ય જીવનને ઘડવામાં મૂલ્યોનું સિંચન કેવી રીતે કરવામાં આવતુંતે સંદર્ભે અહીં વિસ્તૃત માહિતી દર્શાવવામાં આવી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : વૈદિક સાહિત્ય, ષડ્વેદાંગસૂત્રો, મૂલ્ય શિક્ષણ

પ્રસ્તાવના :

આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિની પોતાની આગવી અને નિજી ઓળખ છે સંસ્કૃતિનું વૃક્ષ આજની ધરતીમાં પાંગરે છે. કોઈપણ રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ એટલે રાષ્ટ્રની ધરતીમાં ઊગેલી માન્યતાઓ,પરંપરાઓ, રિવાજો,આચારો, મૂલ્યોનો સમન્વય.ભારતને પોતાની આગવી સાંસ્કૃતિક ઓળખ છે.આ સાંસ્કૃતિક ઓળખ તેની ભાતીગળ સંસ્કૃતિમાં રહેલી છે. આ સંસ્કૃતિમાંએ ભારતીય સમાજને યુગોથી સંચિત કરેલા મૂલ્યો છે. ભારતીયપરંપરામાં આચારના બીજ વિચારમાં વવાય છે .આનાથી સંસ્કારીતાનું પોત ગણાય છે. જેમાં સત્યમ, શિવમ, સુન્દરમ જેવા મૂલ્યોની સતત સાધના થતી રહી છે.આ આપણી ગઈકાલની આગવી ભવ્ય વિજયગાથા છે. જે ચીરકારથી જ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રચાયેલા આધારભૂત ગ્રંથો વેદ,વેદાંગો, પુરાણો – ઉપનિષદો, સ્મૃતિગ્રંથોઅનેભાષ્યોમાંસંચિત મૂલ્ય પ્રસ્થાપનનીસંપદાપ્રાપ્તથાય છે.જેમાં પણ વેદોના અધ્યયનમાં વેદાંગોમાં દર્શાવેલ વિવિધ સૂત્ર ગ્રંથોમાં મૂલ્યોનું સંસ્કરણ વધુ જોવા મળે છે.જેનીવિસ્તૃત ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે.

- **મૂલ્ય શિક્ષાશાસ્ત્રનો આધાર સ્રોત - વૈદિક સાહિત્ય**

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મૂલ્ય શબ્દને નીતિ, રીતિ, નૈતિકતા, સંસ્કાર, આદર્શ, રક્ષણ વગેરે જેવા અર્થમાં ઓળખવામાં આવે છે.સંસ્કૃતમાં ''ની'ધાતુ નો અર્થ છે 'જ્યાં લઈજવું'તથા'રક્ષા કરવી' તેનાથી નીતિ શબ્દ બન્યો છે.જેને મૂલ્યના અર્થમાં વારંવાર વપરાયો છે.જેનો અર્થ છે-

"એવો વ્યવહાર જેને અનુકૂળ થઈને ચાલવાથીસ્વયંમનીઅને બીજાની રક્ષા થઈ શકે.બધાનું સાચું હિત થાય તેવી નૃત્યની શિક્ષા કે જેનાથી સમાજના પ્રત્યે વ્યક્તિનું કલ્યાણ થતું રહે."

વિશ્વના સંવિધાન રૂપ મૂલ્યો, સંસ્કારો, નીતિ, આચરણ, વિચારો વૈદિક સાહિત્યમાં બહુમૂલ્ય રત્નોની જેમ સચવાયેલા જોવા મળે છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં વેદ અર્થાત સંહિતા, બ્રામણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ (વેદાંત)નો સમાવેશ થાય છે. તદ્દુપરાંત વેદના અભ્યાસ માટે આવશ્યક એવા વેદાંગનો પણ સમાવેશ થાય છે. શિક્ષા,કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદઅને જ્યોતિષ આમ છ વેદાંગોમાં કલ્પ વેદાંગ અંતર્ગતગૃહ્યસૂત્ર, શૂલ્યસૂત્ર, ધર્મસૂત્રઅને શ્રોતસૂત્રએમ ચાર પ્રકારના સૂત્રો ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.બાહ્ય સંસ્કારો અર્થાત ગર્ભધાનથી વિવાહ સુધીના સંસ્કારો સ્માર્તઅને ગૃહ્ય સંસ્કાર કહેવાય છે.આથી આ સંસ્કારો વિશે માહિતી ગૃહસૂત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારેયજ્ઞોએ શ્રોત સંસ્કાર હોવાથી શ્રોતસૂત્રનો વિષય બને છે.

- **બ્રહ્મસૂત્રમાં વિવિધ સંસ્કારો વિશે :**

સામાન્યતઃ ગૃહયસૂત્રોમાં મનુષ્ય જીવનના વિવિધ સંસ્કારો નું વર્ણન જોવા મળે છે. સ્મૃતિ ગ્રંથો તથા શાસ્ત્રોમાં૧૬ થી૪૦ સુધીની સંસ્કારોની સંખ્યા જોવા મળે છે. જેમાં પણ સંસ્કારો તરીકે સૌથી વધુ પ્રચલિત સંખ્યા ૧૬ ની છે એ સંખ્યામાં પણ અનેક મતમતાંતરો જોવા મળે છે.આ ૧૬ સંસ્કારો પૈકી ગૃહ્ય સૂત્રમાં યજ્ઞોપવીત(ઉપનયન),વિવાહ, સીમન્તોન્નયન, પુંસવન, જાતકર્મ, નામકરણ, નિષ્કમણ, અન્નપ્રાસન,ચૌલ વગેરેસંસ્કારોમાં રહેલ વિધિનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.તદ્દુપરાંત નિત્યકર્મલોપપ્રાયશ્ચિત,પવિત્ર સંસ્કાર, પ્રોક્ષણીસંસ્કાર, આજ્યસંસ્કાર, હોમપાત્રસંસ્કાર,ગોધનકર્મ, ગૃહનિર્માણ તથા ગૃહપ્રવેશ, ઈશાન બલિ, માસિશ્રાદ્ધવગેરે નિત્યકર્મોક્ત વિધિનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.
પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વિવિધ સંસ્કારો તથા વિવિધ નિત્ય કર્મોની વિધી દર્શાવેલ છે. જે અંતર્ગત વિધિનોક્રમ, વિધિ દરમિયાન વિધિ કરનારના મુખની દિશા,તેનુંપવિત્રીકરણ, યોગ્યતા-અયોગ્યતા, નક્ષત્રવિધિ, કલાવિધી,વિવાહ સંસ્કારમાં વર તથા વધુનાં ગુણો,પાણીગ્રહણ,સપ્તપદી, કન્યાગૃહપ્રવેશ, ઉપનયન સંસ્કારમાં ક્ષુરકર્મ, દંડધારણ, મેખલાધારણ, વગેરેબાબતોનો ઉલ્લેખ કરેલો જોવા મળે છે.

- **વિવિધસંસ્કારોમાંમૂલ્યશિક્ષણ :**

મનુષ્યનાજીવનમાં સંસ્કારનું અનેરૂ મહત્વ દર્શાવ્યું છે. મનુષ્ય જન્મતાની સાથે જ અનેક ગત જન્મના સંસ્કારો,મનોવલણો,ગ્રંથિઓ, લાગણીઓ, ભાવનાઓ વગેરે સાથે લઈને આવે છે. વિવિધ સંસ્કારો મનુષ્યમાં શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક બાબતોને જાગૃત કરે છે. Every Sole is potentially divine.
સ્વામીવિવેકાનંદનાકહેવામુજબ,..
"પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની કાઈને કઈ સારી બાબતોની સાથે લઈને જ આવે છે પરંતુ આવશ્યકતા છે માત્ર તે સારી બાબતને ઉજાગરકરવાની". આ સારી બાબતોને ઉજાગર કરવાનું દૈવીકાર્ય આપની સંસ્કૃતિઓમાં રહેલાવિવિધ સંસ્કારો કરે છે.વિવિધસંસ્કારથી મનુષ્ય સમાજમાં દીપી ઊઠે છે. ૧૬ સંસ્કારોમાં ગર્ભ ધારણથી લઈને સીમન્તોન્નયન સુધીના સંસ્કારો સ્ત્રી પર થાય છે,જાત કર્મ સંસ્કારથી લઈને ઉપનયન સંસ્કાર સુધીના સંસ્કાર દરમિયાન બાળકની વૃદ્ધિ પુખ્ત ન હોવાથી આ સંસ્કારોમાં તેના માતા પિતા તેની સાથે જોડાય છે, જ્યારે ઉપનયન સંસ્કાર બાદ સમાવર્તન સંસ્કાર સુધીના સંસ્કાર આચાર્યની સાથે બટુકની સમજણપૂર્વક ની ભાગીદારીથી થાય છે. વિવાહે પુખ્ત વયનાઅને વિવિધ બુદ્ધિવાળા યુવક-યુવતીના સંસ્કાર છે અને તેમાં વડીલોનો હસ્તક્ષેપ હોતો નથી .બંને પાત્રોની યોગ્યતા અને કુળગોત્ર વગેરે જાણી સંબંધ નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે.

૧. **નિષ્કમણસંસ્કારોમાં રહેલું મૂલ્યશિક્ષણ :**

નિષ્ક્રમણ અર્થાત બહાર લઈ જવું.જન્મ બાદ સૌપ્રથમ વખત સંતાનની ઘરની બહાર કોઈ ઇષ્ટદેવના મંદિરે લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં પ્રભુને સમક્ષ પ્રભુના ચરણોમાં તેનો મસ્તક ઝુકાવી તેનું નાક પ્રભુના ચરણોમાં ઘસવામાં આવે છે. ત્યાં સુધી સંતાનના પિતા સંતાનો ચહેરો જોતા પણ ન હતા. બાળકને અન્ય લોકોના વિવિધ અવાજથી દૂર રાખવામાં

આવે છે. તેનુમુખ્ય કારણ એ છે કે બાળકના મન અને બુદ્ધિ પણ તેની ઘણી મોટી અસર થતી હોય છે. બાળક જેટલું સાંભળે જેટલી તેનીયાદ શક્તિમાં વધારો થાય છે. અને બાળક જેવું વધુ નિરીક્ષણ કરે તેટલી તેની બુદ્ધિશક્તિમાં વધારે થાય છે. બુદ્ધિશક્તિનો વિકાસ થવાથી મનુષ્યની બુદ્ધિમાં નવા નવા વિચારો આવે છે જ્યારે સ્મૃતિ શક્તિનો વિકાસ થવાથી મનુષ્ય ઘણું બધું બહાર રાખી શકે છે. આજના સંદર્ભમાં વિચારો તો ધ્યાનમાં આવશે કે, બાળકના જન્મ પછી તરત જ લોકો બાળકને રમાંડવામાં પહોંચી જાય છે પરંતુ એ તદ્દન અશાસ્ત્રીય બાબત છે બાળકના કાન પર તેની માતા તથા દાદીના સિવાય કોઈના શબ્દ પડવો જોઈએ નહીં. બાળકોની બુદ્ધિશક્તિનો ખૂબ વિકાસ થશે. આજે બાળક પુસ્તક કંઠસ્થ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે પણ નવું પુસ્તક લખી શકતું નથી, નિષ્ક્રમણ સંસ્કારની પાછળ આજ સૌથી મોટું મૂલ્ય શિક્ષણ છૂપાયેલું છે જેની અસર સમાજ દેશના ભવિષ્ય કે વિકાસ સાથે પણ જોડાયેલી ગણી શકાય.

૨. **ઉપનયન સંસ્કારમાં રહેલુ મૂલ્ય શિક્ષણ :**

'ઉપનયન' નો અર્થ પાસે લઈ જવું એવો થાય છે અર્થાત વિદ્યા અને વ્રતની પાસે લઈ જવું જેમાં ઉપનયન સંસ્કાર બાદ સંતાન ગુરુગૃહે જાય છે જેનો હેતુ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનો હોતો નથી પરંતુ ગુરુગૃહે તે માત્ર ગુરુની સેવા કરવાનો જ છે ગુરુ પણ બધા જ પ્રકારના જવાબ આપવા બંધાયેલો નથી સેવા કરતા કરતા શિક્ષણ પણ થતું હતું વિદ્યાની સાથે સાથે વ્રત બંધનો સ્વીકાર થતો આમ સમાવર્તન સંસ્કાર બાદ તેને વેદ, વિદ્યા, વ્રત, સ્નાતક કહેવામાં આવતો હતો. આજના સંદર્ભમાં જોતાં એમાંથી કોઈ જ બાબત આજનો વિદ્યાર્થી પ્રાપ્ત કરતો હોય તેવું જોવા મળતું નથી કારણ કે, આજના સમયમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ અધિકાર બની ગયો છે. તે માત્ર માહિતી જ એકત્રિત કરે છે, ફી ભરીને પદવીય પ્રાપ્ત કરે છે આજના વિદ્યાર્થીઓમાં વિદ્યા વ્રત તથા વિનયનો અભાવ જોવા મળે છે. જે આ સંસ્કારમાંથી મૂળ શિક્ષણની પ્રાપ્તિ આજના સમયમાં ખૂબ જ આવશ્યક પડી છે.

3. **ગુરુ શિષ્ય સંબંધો :-**

વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગુરુને ઊંડા આદરભાવથી જોતા અને હૃદયથી તેમનું સન્માન કરતા તેઓ ગુરુને માતા-પિતા, દેવતા કે રાજા જેવું ઉચ્ચ સ્થાન અને માન આપતા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગુરુ કરતા વહેલા ઊઠવું, મોડા સૂવું, ભિક્ષા પ્રાપ્તમાં મળેલી ભિક્ષા ગુરુને બતાવવી, અગ્નિહોત્રના રાત્રી વિધિનું ધ્યાન રાખવું વગેરે નિયમો પાડતા આમ આ સંસ્કાર દ્વારા વૈદકાલીન ભારત શિક્ષણની પારિવારિક પ્રણાલીમાં વિશ્વાસ ધરાવતું હતું.

૪. અધ્યયન પ્રણાલીમાં મૂલ્ય શિક્ષણ:-

વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગુરુના આશ્રમમાં રહીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા શિક્ષણ પ્રણાલીના મુખ્ય ત્રણ સોપાનો હતા શ્રવણ મનન અથવા ચિંતન નિદિધ્યાસન.

જેમાં સર્વધર્મ સહિષ્ણુતા, ધર્મપ્રતિકોના ભાવ, અહંકાર, શાંતિમય, સહઅસ્તિત્વ જેવા સંસ્કારોનું સિંચન વેદમંત્રો દ્વારા તેમજ આચરણ દ્વારા કરવામાં આવતું હતું.

૫. **પંચમહા યજ્ઞો દ્વારા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યનું જતન:-**

દેવયજ્ઞો,ભૂતયજ્ઞો, પિતૃયજ્ઞો, બ્રહ્મયજ્ઞો અને મનુષ્ય યજ્ઞો, દેવયજ્ઞો એટલે દેવોની પૂજા કરી તેમને પ્રસન્ન રાખવી. ભૂતયજ્ઞો એટલે માનવેતર પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ રાખવો, પરોપકારી કાર્ય કરવા, પિતૃયજ્ઞોમાં મૃત માતા પિતાનું તર્પણ કરવું. બ્રહ્મયજ્ઞો એટલે સત્યપાલન કરવું, અધ્યયન કરવું. મનુષ્ય યજ્ઞો એટલે પ્રેમ, ધ્યેય, અહિંસા, મૈત્રી અને દરેક પ્રત્યે આત્મભાવ રાખવો. આ રીતે દરેક યજ્ઞોમાં મૂલ્યના દર્શન મળેલા જોવા મળે છે.

૬. **વિવાહ સંસ્કારમાં રહેલું મૂલ્ય શિક્ષણ:-**

વિવાહ સંસ્કારમાં સ્ત્રીનો મોટો ફાળો રહ્યો છે. સ્ત્રીનું સમર્પણ ભાવ જો હોઇ નહી તો સંપૂર્ણ વિવાહ ફોગટ છે. પૂરૂષ ક્યારે પણ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પિત કરવા માટે તૈયાર થશે નહી. વિવાહ સંસ્કારમાં માત્ર વર અને કન્યાની ઉંમર જ

જોવામાં આવતી ન હતી. તેમની શારીરિક ઉમરની સાથે સાથે માનસિક પરિપક્વતાનો પણ વિચાર કરવામાં આવતો હતો. તે માટે ઋષિના પ્રમાણપત્રની પણ આવશ્યકતા રહેતી હતી.ગુરૂની અનુમતિ બાદ જ વિવાહ શક્ય બનતા હતા. ગૃહસ્થાશ્રમ પર સંપૂર્ણ સમાજની જવાબદારી હતી. સ્ત્રીઓને આ સંદર્ભે અલગ શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી.

આજના સંદર્ભમાં જોતાં લગ્ન એ માત્ર ભોગ વિલાશનું સાધન માત્ર બની ગયું છે. માનસિક પરિપક્વતાના આભાવે તથા થોડું પણ દુ:ખ આવતા છૂટાછેડા થવાથી બધું જ વ્યર્થ થતું જોવા મળે છે. સ્ત્રી સમોવડી થવાથી પૂરુષો સાથેની માનસિક વિચારસરણીમાં મતભેદો જોવા મળે છે. પહેલા સ્ત્રીઓને આ બાબતે સંસ્કારો લગ્ન પહેલા આગળથી અપાતાં હતા. જે આજે ઇચ્છુક સ્ત્રીઓને આપી શકાતા નથી.

૭. પવિત્રકરણમાં રહેલું મૂલ્ય શિક્ષણ:

કોઈપણ કાર્ય માટે પાવિત્ર્ય અગત્યની બાબત છે. કોઈપણ કાર્ય કોઈપણ સ્થાને કરવામાં આવતું નથી. એકાંત, મનની સ્થિરતા, શારીરિક સ્વાસ્થ્ય તેમજ વાતાવરણની શાંતતા વગેરે બાબત આવશ્યક છે. આમ, વિવાહ સંસ્કાર, ઉપનયન સંસ્કાર, કર્મો માટે સ્થાન, શરીર, મન વગેરે પવિત્ર હોવું આવશ્યક છે. જેની સ્પષ્ટતા પ્રસ્તુત સૂત્ર ગ્રંથોમાં આપવામાં આવી છે.

૮. નિત્યકર્મલોપપ્રાયશ્ચિતમાં રહેલું મૂલ્ય શિક્ષણ :

નિત્યકર્મનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. તેમજ જો તેમાં કઈ ચૂંક થાય તો પ્રાયશ્ચિત પણ કરવામાં આવે છે. તેનો હેતુ વ્યક્તિ ફરીથી એ ભૂલ કરવા માટે અધિકારી બને. મનુષ્ય દૈનિક કાર્યોમાં નિષ્પાપ માંથી જોડાય શકે. પાપની માનસિકતા માણસને વધુ ભૂલો કરવા તરફ દોરી જાય છે. આજે મનુષ્ય પ્રાયશ્ચિત બાબતે એવું સમજે છે કે, તેને ફરીથી ભૂલો કરવાની છૂટ મળી ગઈ. આમ, પ્રાયશ્ચિત વિધિમાં મનનો ફરીથી પાપ કે ભૂલ ન કરવાનો સંકલ્પ જ સૌથી અગત્યની બાબત છે.

સમાપન

આમ, પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં વિવિધ ગ્રંથોમાં સૂચવાયેલા સંસ્કારોમાંથી અપાતું મૂલ્ય શિક્ષણ બાબતે અનેક વિશેષતા સભર નાની નાની બાબતો સમાયેલી છે. જેમાંથી મળતું જ્ઞાન આજના સમયમાં મૂકવાની વધુ આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે. આપણે કળયુગના દ્વારા ઉપર ઊભા રહી સર્વનાશ થતો જોવો નથી એ માટે આવા વેદો, ઉપનિષદો જેવા ગ્રંથોનો સહારો લઈ શ્રેષ્ઠ સમાજ અને શ્રેષ્ઠ દેશ બનાવવા માટેના પ્રયત્નો કરવા રહ્યા. આમ, વિવિધ વિધિઓ અને સંસ્કારોથી જ મનુષ્યનું જીવન ફૂલની માફક સુંદર કરી શકાશે. મૂલ્યના વિકાસ અર્થે આવતી કાલને ઉજળી બનાવવા માટે સાથે મળીને દીવાથી દીવો પ્રગટાવીએ. આમ, કહેવાય છે કે,..

મનુષ્ય જન્મથી સંસ્કારી હોતો નથી, તેને સંસ્કરણની પ્રક્રિયા દ્વારા સુસંસ્કૃત કરવો પડે છે.

સંદર્ભો:

૧. શ્રીમદભગવદગીતા:મૂલ,મજલા, ગીતા પ્રેસ ગોળખપૂર. પ્રથમ સંસ્કરણ, વિ. સમ. ૨૦૫૦

૨. પ્રજાપતિ, આર. કે. (૨૦૧૧). મૂલ્ય શિક્ષણ, કેળવણી અને તત્વજ્ઞાન, ગુર્જર સાહિત્ય ભવન.

3. શુક્લા. એન., આપસ્તમ્બગૃહ્યસૂત્રમાં મૂલ્ય શિક્ષણ. સાહિત્ય સેતુ, A Peer Reviewed e-Journal, issue-1. January-February- 2020.

Website :

https://vidhyayanaejouranal.org/journal/article/130/575

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – IV** **October – 2023**

પંચતંત્રમાં દર્શાવાયેલ માનવમૂલ્યો.

જાગૃતિબહેન એચ. ટંડેલ
પીએચ. ડી. સંશોધક

સારાંશ

પંચતંત્ર એ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલ પ્રાચીન પશુ-પક્ષીઓની કથાઓનો સંગ્રહ છે. પંચતંત્રના લેખક પંડિત વિષ્ણુશર્મા હતા. પંચતંત્ર પાંચ વિભાગોમાં વિભાજીત છે. તેથી, આ ગ્રંથ પંચતંત્ર તરીકે ઓળખાય છે. માનવીના જીવનના વિકાસ માટે શિક્ષણનું અત્યંત મહત્વ રહેલું છે. મનુષ્યની આર્થિક, સામાજિક, માનસિક પરિસ્થિતિ તેના શિક્ષણ પર આધાર રાખે છે, અને આ શિક્ષણમાં જો મૂલ્યો સમાવિષ્ટ નાં હોય તો તે શિક્ષણ અધુરૂ ગણાય. મૂલ્ય વગરનું બાળક જયારે મોટું થાય, ત્યારે તેમના જીવનમાં મોટી ઉમરમાં મૂલ્યોનું સિંચન કરવું એ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવી વાત છે. માટે બાળકોમાં જો મૂલ્યોનું સિંચન કરવું હોય તો તેનો ઉપાય છે, બાળપણથી જ મૂલ્યોનું આરોપણ.તેથી જ પંડિત વિષ્ણુશર્માએ પણ રાજકુમારોમાં બાળપણથી જ મૂલ્યોનું સિંચન કરવા વાર્તાઓનો આશરો લીધો અને મૂલ્ય આરોપિત કર્યા. મૂલ્યો જ માનવીની જીવનરીતિમાં વિવેક લાવવાનું કામ કરે છે. મૂલ્ય દ્વારા વ્યક્તિમાં સાચો ભાવ, ઉત્તમ સંસ્કાર, શ્રેષ્ઠ સ્વભાવ કેળવાય છે. સ્વસ્થ અને સંતુલિત સમાજ રચના માટે મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય પરિબળ છે. માનવીની ઝંખના સુખ શાંતિમય શ્રેષ્ઠ સમાજની રચના છે, આવા તંદુરસ્ત સમાજ રચનાના આધારસ્તંભો શાસ્વત મૂલ્યો છે. આમ, વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્ય પ્રસ્થાપનની માંગ સર્વત્ર ઊઠી છે તેવા સંજોગોમાં શિક્ષકે શૈક્ષણિક કાર્ય દ્વારા મૂલ્ય પરીવર્તનનો આરંભ કરવાના પ્રયત્નો જરૂરી બને છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : પંચતંત્રઅને માનવમૂલ્યો

પ્રસ્તાવના:

પંચતંત્ર એ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલ પ્રાચીન પશુ-પક્ષીઓની કથાઓનો સંગ્રહ છે. પંચતંત્રના લેખક પંડિત વિષ્ણુશર્મા હતા. પંચતંત્ર પાંચ વિભાગોમાં વિભાજીત છે. તેથી, આ ગ્રંથ પંચતંત્ર તરીકે ઓળખાય છે. પંચતંત્રની રચના વિષ્ણુશર્મા નામના પંડિતે રાજાના ત્રણ મૂર્ખ રાજકુમારોને યોગ્ય શિક્ષા આપવા માટે કરી હતી. કારણકે, માનવીના જીવનના વિકાસ માટે શિક્ષણનું અત્યંત મહત્વ રહેલું છે. મનુષ્યની આર્થિક, સામાજિક, માનસિક પરિસ્થિતિ તેના શિક્ષણ પર આધાર રાખે છે, પંચતંત્રમાં પણ પંડિત વિષ્ણુશર્મા દ્વારા રાજકુમારોને જીવન આધારિત મૂલ્યશિક્ષણ આપવામાં આવ્યું તે રાજકુમારોનો સામાજિક દરજ્જો જાળવી રાખવા જ હતું. વ્યક્તિએ પોતાનો આર્થિક, સામાજિક, માનસિક દરજ્જો જાળવી રાખવા માટે ચોક્કસ પ્રકારનું શિક્ષણ પર આધાર રાખવો જ પડે છે. અને આ શિક્ષણમાં જો મૂલ્યો સમાવિષ્ટ નાં હોય તો તે શિક્ષણ અધુરૂ ગણાય.

મૂલ્ય વગરનું બાળક જયારે મોટું થાય, ત્યારે તેમના જીવનમાં મોટી ઉમરમાં મૂલ્યોનું સિંચન કરવું એ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવી વાત છે. કારણ કે, જે વ્યક્તિ પોતાના બાળપણમાં જે શીખે છે, એ એમને ક્યારેય જિંદગીમાં ભુલાતું નથી. અને જેમ-જેમ વ્યક્તિની ઉંમર વધતી જાય છે, તેમ-તેમ તેમની શીખવાની તથા જીવનમાં અનુસરણ કરવાની ક્ષમતા ધીરે-ધીરે ઓછી થતી જાય છે. માટે બાળકોમાં જો મૂલ્યોનું સિંચન કરવું હોય તો તેનો ઉપાય છે, બાળપણથી જ મૂલ્યોનું આરોપણ. આ હેતુથી જ ત્રણ રાજકુમારોને મૂલ્યશિક્ષણ આપવા માટે પંડિત વિષ્ણુશર્માએ તેમને ઘણી બધી વાર્તાઓ કહી સંભળાવી અને આ જ વાર્તાઓનો સંગ્રહ એટલે પંચતંત્ર ગ્રંથ. નાના-મોટા સૌને વાર્તા સાંભળવી ગમતી હોય છે, અને તેથી જ વિષ્ણુશર્માએ રાજકુમારોમાં મૂલ્યોનું સિંચન કરવા માટે વાર્તાઓનો આશરો લીધો જેની મદદથી તેઓ રાજકુમારોમાં મૂલ્ય સિંચન તેમજ સંસ્કાર સિંચન કરી પણ શકયા.

મૂલ્યનો અર્થ :

માનવ જીવનના મૂલ્યો વગર માનવ જીવન મૂલ્યવાન બનતું નથી. શિક્ષણનું કાર્ય માનવ જીવનમાં મૂલ્યોનો વિકાસ કરીને જ જીવનને અર્થપૂર્ણ બનાવી શકે છે, મૂલ્યોનો અર્થ નીચે મુજબ છે,

માનવ કંઈક બનવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને કંઈક બને છે. બનવાની પ્રક્રિયાનું પૃથક્કરણ કરતાં તેને ઉપયોગી શ્રેષ્ઠ તત્વ પ્રાપ્ત થાય તે મૂલ્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

મૂલ્ય એટલે વિવેક, જીવનરીતિમાં વણાયેલો વિવેક. - કાકા કાલેલકર

મૂલ્યશિક્ષણનો અર્થ:

વ્યક્તિ, કુટંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, પ્રકૃતિ અને વિશ્વ પ્રત્યે સદ્ભાવ અને સમભાવ જાગે તેવા કાર્યો કરવા વ્યક્તિને (વિદ્યાર્થીને) પ્રેરવા અપાતું શિક્ષણ મૂલ્યશિક્ષણ કહેવાય. -જાની (૧૯૯૪)

પંચતંત્રનો અર્થ :

પંચતંત્ર એટલે પંચ-પાંચ, તંત્ર-સારવાર(ભાગ) પાંચ ભાગોમાં વિભાજીત એટલે પંચતંત્ર.

ત્રણ બગડેલા રાજકુમારોને મૂલ્યશિક્ષણ આપી તેમના નિરર્થક જીવનને સાર્થક કરવા માટે પંડિત વિષ્ણુશર્માએ જે વાર્તાઓ તેમને કહી સંભળાવેલી અને તે વાર્તા દ્વારા જે મૂલ્યશિક્ષણ અપાયેલું તે વારતાઓનો સંગ્રહ એટલે પંચતંત્ર.

પંચતંત્રમાં દર્શાવાયેલ માનવમૂલ્યો:

સ્વસ્થ અને સંતુલિત સમાજ રચના માટે મૂલ્યશિક્ષણ અનિવાર્ય પરિબળ છે. માનવીની ઝંખના હંમેશા ઉત્તમ ભાવિનું નિર્માણ તથા તે દ્વારા સુખ-શાંતિમય શ્રેષ્ઠ સમાજની રચના હોય છે. આવા તંદુરસ્ત સમાજ રચનાના આધારસ્તંભો શાશ્વત મૂલ્યો છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ -૧૯૮૬ એ નોંધ્યું છે કે,

ભારતીય સમાજની બહુવિધ સંસ્કૃતિને કારણે શિક્ષણ દ્વારા એવા વિશ્વમાનવ અને શાશ્વત મૂલ્યોના પ્રસ્થાપનની જરૂર છે કે, જેના વડે વ્યક્તિમાં આપણા દેશવાસીઓપ્રત્યે સંઘ અને એકતાની લાગણી જાગે અને ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા, હિંસા, વહેમ જેવા દૂષણોને દૂર કરી શકે.

વિદ્યાર્થી જે નૈતિક અને સમાજિક મૂલ્યોને આત્મસાત કરે છે, તે સમાજના જ મૂલ્યોનું ફળ છે. તેથી મૂલ્યશિક્ષણના વિકાસમાં શાળા શિક્ષક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા આગવી છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં નીચે મુજબની પ્રવૃત્તિઓથી મૂલ્યો આરોપિત કરી શકાય છે,

૧. સંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ	૨. નાટક	૩. સ્પર્ધાઓ
૪. વાર્તા કથન	૫. નિબંધલેખન	૬. ક્ષેત્રકાર્ય
૭. જૂથકાર્ય	૮. નૃત્ય	

ઉપર જણાવેલ પ્રવૃત્તિઓ પૈકી વાર્તાકથન પ્રવૃત્તિ પણ અસરકારક પ્રવૃત્તિઓમાની એક છે.

પંચતંત્રના અનુસંધાનમાં મૂલ્યશિક્ષણ આપવા માટે વાર્તાકથન એ ખૂબ જ ચોટદાર શસ્ત્ર સાબિત થાય છે. નાના-મોટા સૌ કોઈને વાર્તા શ્રવણ કરવી ગમે છે. જેમ કે, ગણિત વિષયમાં કે ભાષાના વિષયના વ્યકરણમાં આવતા નિયમો સમજાવવા માટે નિયમોને લગતા વિવિધ ઉદાહરણોથી સરળતાથી શીખવી શકાય છે. તેવી જ રીતે પંચતંત્રના આ ગ્રંથમાં પણ ત્રણ છકેલા રાજકુમારોને જીવન શું છે? અને જીવનને જીવવાની શૈલી કઈ છે? એ સમજાવવા પંડિત વિષ્ણુશર્માએ વાર્તાનો આશરો લીધો છે. વળી, માનવી સામાજિક પ્રાણી છે. તેવી જ રીતે પંચતંત્ર નામના કથાગ્રંથમાં પણ વિવિધ પ્રાણીઓનો પાત્ર તરીકે ઉપયોગ કરીને માનવજીવનમાં સનાવિષ્ટ જીવનમૂલ્યોનું શિક્ષણ સરળતાથી અને ખૂબ જ સાહજિક રીતે રાજકુમારોને આપ્યું.

દા.ત. કીડી અને કબૂતરની વાર્તા

આ વાર્તામાં કીડી અને કબૂતર બંને આરંભથી જ મિત્રો નથી. પરંતુ એકબીજાના સહકારથી તેમનો જીવ બચે છે. અર્થાત્ એકબીજાના સહકારથી જીવન સરળતાથી વ્યતીત થાય છે. આમ આ વાર્તામાંથી સહકારનું મૂલ્ય વિકસિત થાય છે.

વિવિધ વાર્તામાંથી આત્માસત થતા જીવન મૂલ્યો

વાર્તા	બોધ	મૂલ્ય
૧. સાપની કપટ વિદ્યા	કપટી લોકોથી બચવું	પ્રમાણિકતા
૨. સમજુ વાંદરો	ઉપકારના બદલામાં ઉપકાર	દયા
૩.વાંદરાની સલાહ	નિર્દોષને માતાવું નહિ	દયા
૪.સિંહ અને વાંદરો	સંસારમાં કોઈ નાનું કે મોટું નથી	બંધુત્વ
૫. વાઘનો ખજાનો	ખોટું સાહસ ઘટક નીવડે	નીડરતા

ઉપર મુજબની ઘણી બધી વાર્તાઓનો સંગ્રહ એટલે પંચતંત્ર.

સમાપન :

વર્તમાન સમયમાં શિક્ષક શિક્ષણકાર્ય ઉપરાંત વિવિધ પદ્ધતિ અને પ્રયુક્તિઓ થકી મૂલ્યોનું શિક્ષણ પંડિત વિષ્ણુશર્માએ જેવી રીતે ત્રણ રાજકુમારોને આપ્યું તેવી રીતે આપાય તે જરૂરી છે. કારણકે, વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્ય પ્રસ્થાપનની માંગ સર્વત્ર ઊઠી છે. તેવા સંજોગોમાં શિક્ષકે શૈક્ષણિક કાર્ય દ્વારા મૂલ્ય પરિવર્તનનો આરંભ કરવાના પ્રયત્નો કરવા જરૂરી બને છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય

૧. પરમાર (૨૦૦૨). ***પ્રાથમિક કેળવણીના મૂલ્ય પ્રેરણા.***(દ્વિતીય આવૃત્તિ). વલ્લભ વિદ્યાનગર : હેતલ પ્રકાશન . ગુજરાત રાજ્ય. પા.નં. ૦૧

૨. પટેલ, એન.ડી. અને અન્ય (૨૦૧૦). ***મૂલ્ય શિક્ષણ.*** બીલીમોરા : શ્રી રંગ શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય. પા.નં. ૩૨

૩. જોષી(૨૦૦૪). ***મૂલ્યનું શિક્ષણ.*** (પ્રથમ આવૃત્તિ). રાજકોટ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી. મનોરમા પ્રકાશન.

VALUE BASED EDUCATION IS THE ONLY SOLUTION TO THE PROBLEM OF CRISIS OF MORAL VALUES AMONG THE YOUTH OF INDIA

Dr. Rahulkumar R. Tandel
Asst. Professor
R.K.Desai College of education, Vapi

Abstract

Today modern era is era of globalization. Inclination of our youth toward western life style and culture is natural. This inclination is not only limited to youth, almost everybody in country is running a blind race of cut throat competition to accumulate more money and things of leisure and pleasure. In recent years increase in percentage of crimes committed by youth especially adolescents has created a line of concern on the face of parents. Root cause of the problem lies in the quality of education we are providing to our child. Parents are putting more emphasis on materialistic education based on educational achievements of child, neglecting the overall development of child. Not only parents but teachers and schools are also responsible for misdirecting the direction of education. Even our curriculum and syllabus is also not favourable for teaching moral values to child. But now parents and teachers both have recognised the importance of value education in life of an individual. In early childhood before going to school, it is responsibility of parents to incorporate essential human values in child. Once he or she is admitted to school it is expected that parents and teachers will jointly carry out their duty to teach him values for making him better man or woman who can stand tall in life even in worst situations

Key Words : Value Education, Problem, Crisis , Moral Values , Youth of India

Introduction:

In present era Education include ultra modern technology where we are inclined more toward knowledge and ranks in examinations rather than applying the learning in our day today life and utilising the knowledge for development of society, nation and ourselves in true sense. Teachers are putting more and more emphasis on marks obtained by students rather than evaluating them as a whole whether they are ready to face ups and downs of life or not. Parents are choosing the schools which are advertising for better academic achievement of their student, neglecting the other aspects of education. Parents and Teachers wants that student should learn that type of education which can help him to get a better job and position in employment market, which will ultimately help him to accumulate lot of money and things of leisure and pleasure. Superlative purpose of Education has been completely overlooked by our policy makers and students have become machine to generate marks and teachers as machine operator. Basic purpose of education – to enlight the inner soul of an individual enabling him in understanding the life in better way has lagged behind in the race of modernisation. In near future if we failed to incorporate the essential value based Education in our children, the whole meaning of Education will be lost in this materialistic world.

Concept of value based Education:

In simple term value based Education means part of the Education which imparts certain essential moral, ethical, cultural, social, spiritual values in child necessary for their all round development and prepares them as a complete man. It built the character and is necessary for development of personality of a individual. It includes physical health, mental health, etiquettes and social behaviour, civic rights and duties etc. Every one of us is well aware about importance of these values in life of an individual yet we are unable to develop it in our children resulting in a number of behavioural and developmental problem. Next question that comes to our mind is that how these values can be developed in children? Some educationalist has suggested that moral values are developed in an individual automatically during school time and after coming in contact with the society. They tries to make adjustment as per the need of the group and set of standards and norms developed and accepted by the group to which they belongs. It is a continuous process during which he keeps on changing himself but this concept fails to explain why the adjustments made by two individual are different in similar situation? Adjustments can be positive as well as negative, if changes are positive these can be called as values and if changes are negative or opportunity based then they can be termed as only adjustment. So we can say that social adjustment made or experiences gained during school time are not enough to inculcate values in child because two individuals never react similarly to same situation it means that values are the thoughts which are to be introduced in child from outside. Moral development includes both thinking morally and behaving morally. Moral person is not only the person who does the right things but also one who does the right thing for right reasons.

Essential values to be developed in child:

There could be a number of essential values that is to be inculcated in an individual in different ages. It could be family values, moral values, religious values, social values, spiritual values, environmental values, ethical values, national values, international values. Types of values a child can learn and follow in his or her life depend up on his age group. In early childhood child can learn simple values like honesty, truthfulness, punctuality, respecting elders, love etc. but in later stages of life they can be taught other complex values. Besides teaching the values through text books or by lectures, it is better to demonstrate them. Kothari Commission also suggested almost similar recommendations for incorporating essential values in students. Role of Parents and Teachers in developing values in child: Parents and Teachers are the two central points which makes maximum impact on personality of an individual but unfortunately parents and teachers have themselves forgotten the importance of values in life. Generally child imitates the behaviour of persons with whom they are in contact. If parents and teachers themselves demonstrate the values and its role in giving directions to life then child will automatically acquire the required values. Somebody has rightly said “that values are not taught lectured or professed, they are only demonstrated.” Some of the parents are too caring and possessive while others are not much concerned about their child due their busy schedule or illiteracy. Similarly some of the parents are strict hardliners wants to grow their child in a disciplined environment while others are very

reluctant. These attitudes of parents are not helpful in developing values in child. An ideal parent would be blend of all who reacts according to the situation. Extreme is never desirable. The experience ones face in his or her early childhood remains permanent for whole life. What parents do is more important than what parents say because child learns more by observing not by listening. An alcoholic or smoker never wants his or her child to consume alcohol or smoke but he has no words to express the same. In present situation it is better for parents to become role model for their child before they adopt an inappropriate role model from their surroundings. Same is the case with the teachers. If you ask a student of age group of 5 year to 10 year what you want to be? 90 out of 100 times he will answer that he wants to be a teacher. It reflects that what a teacher means to a student. He is role model for him in his early childhood. Teaching is not a job it is an attitude. Teacher should consider every student as his or her own child. Every teacher related to any subject should try to inculcate essential values in students through there teachings then only their teaching will be meaningful. A student who is master of his or her subject but no moral values is not a human rather he can be compared with a wise animal because these values differentiate a human from animal.

Methodology and approach to value based Education:

The field of value education is as broad as human life itself. In India during Ramayan or Mahabharat period values are taught to the child along with formal education in Gurukuls, where Guru or Priest teaches the students at their Ashrams through different methods and prepares them to face the life. In Modern days Gurukuls were replaced but formal school and colleges which are providing the formal education to children. Not only schools and colleges but family, society, mass media and other means of communications also affects the learning of child. Parents and teachers can utilize these instruments for incorporating essential values in child. The method and strategy in imparting value education depends upon the values chosen, age of the child and certain other factors. Curriculum can be used for providing value based education. Through various activities child can easily catch the attitude. Although values can be transferred in students through hidden or unplanned method but it is a very complex method and every teacher is neither competent nor trained enough to carry out such type of experiments. In class room teacher can use biographies, debates, discussions, stories, essays, article writing, news paper reading, and small classroom incidences to make the students aware about importance of values. Students can be engaged in practical situations similar to the original life incidences, which will be helpful in development of essential life skills. This approach gives them a chance to apply the concepts and experiences they have already learned. Certain social activities such as maintaining school campus or classroom, social forestry, organising environmental awareness or health and sanitation literacy programmes in community can make the difference. Students must be promoted to organise and participate in the programmes such as drama, street plays, cultural fests etc which is message based, can be helpful in developing values in child.

Suggestions:

Here are some suggestions, which can be helpful in development of essential values in

childhood if implemented with serious efforts and outmost care –

- Curriculum reform is urgently needed, especially curriculum of languages can be used for promoting value along with the learning of subject matter.
- Beside the subject matter teachers should try to figure out the value based messages hidden in text and communicate it to students.
- Parents should try to invest more time with the child rather than investing their time in earning money. Half the work is done if parents decide to teach one story every day to their child giving essential message.
- Teacher should understand their duty to impart value education to the child from very first day along with the formal education.
- Different type of extracurricular activities and other such programmes must be organised in school from time to time to promote values in students.
- A different subject called 'Values' can be developed and should be made compulsory in syllabus from early child hood to graduation or post graduation level.
- Parents, teachers and other eminent members of society should try to inculcate important values in child by demonstrating not through teaching it formally in classrooms.
- Media can play an important role in providing value education in child. Especially television channels should try to avoid showing serials, programmes, advertisement which directly or indirectly challenges the human values. Same responsibility is expected from other form of media such as news paper, magazines etc.

Conclusions:

From above discussion we can come to conclusion that providing value based education to our children from early childhood especially during adolescence age group, can help us in overcoming the problem of deteriorating moral values in our youth. Parents and teachers have to rethink that which type of education they want their future generation to learn? Collaborative efforts of parents, teachers, society and media can bring the Indian youth on right track to live a disciplined life.

Reference:

- Karajagi, G. (2014). Role of teachers And Parents in imparting values. Vol. ¼, Page 13 -15. www.iosrjournals.com
- Kumar, R. (2008). Gandhi on Value Education. www.mkgandhi.org
- Kumta, J. (2012). Value Education: what can be done? www.teachersofindia.org
- Sanyal, B. C. Need for Value based Education in twenty first Century. www.herenow4u.de (retrieved on 12 August, 2014)
- Sindhvani, A. (2013). Value in Higher Education: Need and Importance. www.confabjournals.com
- Vaishu, (2013). Importance of Value based Education. www.studymode.com

INTEGRAL HUMANISM AND INDIAN EDUCATION SYSTEM

Raval Sagar Bhaveshkumar
Research Scholar,
Ph.D. Programme, Centre of Research,
Indian Institute of Teacher Education, Gandhinagar.

Abstract

Integral humanism is a philosophy that emphasizes the development of the whole individual, encompassing their physical, intellectual, emotional, and spiritual aspects. Upadhyayaji coined the term "Integral Humanism" to outline his political and social philosophy. He believed in the holistic development of individuals and society, emphasizing the integration of material progress with spiritual and ethical values. According to him, Integral Humanism sought to strike a balance between individual rights and social responsibilities, advocating for self-reliance, decentralization, and equitable distribution of resources.

When applied to the education system, integral humanism suggests that education should go beyond academic knowledge and focus on nurturing well-rounded individuals. This approach promotes character development, values education, and holistic personal growth alongside traditional academic subjects. It encourages educators to consider the physical, emotional, and ethical needs of students in addition to intellectual development, aiming to create individuals who are not only knowledgeable but also morally and ethically responsible members of society. Upadhyayajiwas also concerned about the state of the Indian education system. He believed that education should not just focus on academic knowledge but should also nurture moral and ethical values. He argued for a system that rooted students in their cultural and spiritual heritage while providing them with modern and practical skills. He advocated for the promotion of Indian languages, arts, and traditions within the educational curriculum.

The purpose of this research paper readers develop critical understanding and enhance his/her interest about the Upadhyayaji thoughts on Integral Humanism and the Indian education system were closely intertwined. He envisioned a society where education played a pivotal rolein fostering a sense of holistic well-being, rooted in Indian values, and contributing to the betterment of both individuals and the nation.

Introduction:

India is a great nation and through own wisdom andvishwa guru all time. In context of Indian perspective of education, '**साविद्यायाविमुक्तये**', education as the way which liberates human beings. PanditDeenDayalUpadhyaya, was great supporter of this panegyric as he believed in holistic development of human being through education. Upadhyayaji, presented a great philosophical principle of 'Integral Humanism.' which can be considered the outline of the comprehensive development of a person's personality. He promoted the continuous and integrated program of every human being's body, mind, intellect, and soul. Realisation of 'vyashti', 'Samashti', 'Srishti' and 'Parameshti' according to Indian ethos is crux of his philosophy. The

education is the way to realize these enlightened values. In his view, foreign influence, foreign ideology, and foreign life-values impede the progress of any country.

Inculcating western values in Indian education, present education system has disregarded the soul of the Indian nation and therefore Upadhyayji encouraged the change in present education system and inclusion of Indian values in education. He believed that the educational and life-values are developed according to the aims and objectives of the society. We Indian society have different social and ethical value-system and hence need own kind of values and value-system for our students. Only formal education is not capable to develop comprehensive personality of students. Therefore, he has the view supported the view of amalgmology of formal schooleducation with informal education 'SanskarShiksha' for the students. Human building leads to society building and that leads to nation building. He was of the view that education should be able to create such circumstances that develop the multidimensional personality of students. In his views, the overall development of the nation is possible only through social welfare and the fundamental medium of social welfare is education is nationalism.

Nationalism is the core values of educational philosophy of Upadhyayaji. In his views, India not only represents the country's geographical unity, it also reflects the Indian view of life, expressing unity in diversity. For him, dharma is not ritual but moral duty or righteousness. He also focused on the quality of teachers as his philosophy highlights the ancient Indian hymn **'वयंराष्ट्रेजागृयामपुरोहिताः'**. Upadhyayajiwas of the view that curriculum must be oriented towards holistic development of personality including development of character of the students. Upadhyayaji educational philosophy is relevant today to attain 21st century values i.e. Social justice, Individual freedom, Economic self-dependence, Self-control, Self-realization, Sustainable Development, cultural preservation etc.

Nature of Education in Integral Humanism

The first thread connecting the individual and the population is 'Education'. PanditDeendayalUpadhyay considers 'Education' as the constituent element of society. According to him- The new components should be aware of their relation with the old components and they move ahead by considering and understanding the old components as the experience of life, then that group gets the name of society. That is human beings one after the other when others who are often born after that, imparts or accompanies his entire experience of different fields or its essence by various means, then in this process a continuously moving human group is created, which is called society. If there is no education, then society don't even be born. Giving a sense of the priority and dignity of the place of education in the society, Deendayalji says, according to Indian scholars, it is the debt of the sage, which is the duty of every person to repay. When the society arranges for the education of future children, it is grateful to him. The feeling does not remain, but whatever heritage the society has received from its ancestors, there is a desire to pass it on to the next generation and get it out of its debt. Debt can be recovered only when we make the future indebtedness.

System of Education by the Society in Integral Humanism:

Deendayalji believes that education is the birth right of every person. It should be arranged by the society. Sale of education will be fatal for the society. Therefore, education should be assured and free. It is in the interest of the society to educate the child. Human beings are born as animals. Through education and culture, he becomes an integral component of the society. By planting and irrigating trees, we will get fruits when the tree grows. Education is also such an appropriation. A person will be educated and will work for the society, but what is the wonder if the system, which makes us individualistic from childhood, comes out disregarding the society? He writes- "In India before 1947, in all the native states, no fee was charged for education anywhere. Education up to the highest level was free. In Gurukuls, food and living arrangements were also made in the ashram." Considering that the is state responsible for education, Deendayalji was against the governmentization of education. He was an advocate of educational autonomy. According to him, even after the expenditure of education is done by the state, it should not be governmentised. There should be autonomous bodies of teachers and educationists to manage educational institutions in each region. Their running as a department of the government is not good. The distinction between government and non-government educational institutions should be abolished. Salary and other facilities of teachers of all areas should be such that qualified persons should not hesitate to enter the education sector. It is not proper to allow educational institutions to become the private property of the trust or the management committee. It is also necessary to be careful of the tendency of managers to make schools private property by abusing their independence. Therefore, autonomy does not mean shoplifting of education, but education system is under a constitutionally well-defined autonomous national body.

In Favour of Uniformity in Education in Integral Humanism

PanditDeendayalUpadhyay was against the dual structure of education in which there is a system of Public school and government or private schools. They describe public schools as schools with a nationalistic influence. According to him, Education should not create distinction in the society, but should create unity. India's public schools are against this objective. There is a need to raise the standard of all educational institutions. Upadhyayji was in favour of keeping the educational institutions and education system free from external influence. The future of the country lies in the classrooms of India. To hand it over to others easily, they considered it unfair and injurious to the society. Therefore, he considered the inclusion and integration of elements of self-culture in education necessary. Upadhyayji writes in an article in 'Panchjanya': The interference of any external power in the internal condition of the country and its basic institutions is inappropriate. We cannot tolerate anyone's interference and influence on our politics. Even in the economic field, external aid and capital become a cause of fear. To what extent is it appropriate to give rights to foreigners in the field of education.?

Concept of Teacher Trilogy in Integral Humanism

Pandit Deendayal Upadhyay believes that education is not just a formal undertaking, but a complete social process. Even though formal education is an important part of it, society cannot be

fully educated by it alone. Therefore, they describe a teacher-trilogy. He believes that - 'Each component of the society is the teacher in the broad sense of education'. Therefore, the first teacher is the society, the second is the teacher, and the third, the person himself has presented this teacher trilogy in this form –**माताप्रथमगुरु।, आचार्यदेवोभव।, आत्मदीपोभव**:|.These three teachers have different means of teaching. The first 'sacraments', the second 'teaching' and the third, - 'self-study'.

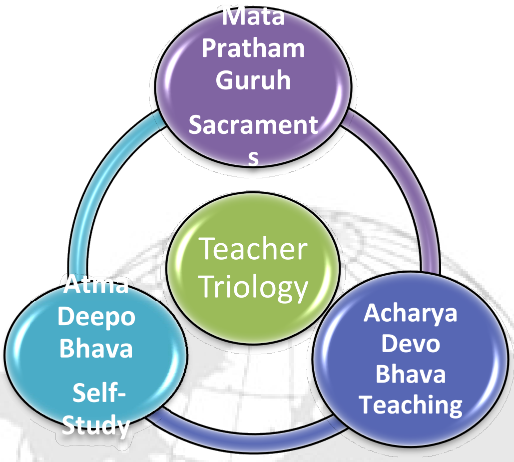

Model of Teacher Triology

माताप्रथमगुरु:।(Sacraments):

'Sacraments' is the first medium of education, which a person receives from family and society. From the point of view of culture, every individual in the society is a teacher. The first social contact a person comes into is 'Mother'. That is why it says that 'Mother First teacher' and through the mother on her the individual comes into contact with other components of the society. Lives in a social environment, which has an unconscious effect on the newborn and the developing child. This effect is called sacrament. Parents, kin, ancestors - gurus, forefathers- classmates, leaders of the society and founders, all these different types of rites continue to have a constant effect. Therefore, every person in the society is a teacher. It is his social responsibility to create a virtuous environment through his behaviour. Being void of this responsibility, if the society is dependent only on formal education and teacher, then its progress will be considered very doubtful. Public participation is essential in education. And it is not just a matter of a few experts. It can also be termed as 'Educational Democracy'.

आचार्यदेवोभव:।(Teaching):

Providing education through formal teaching by arranging schools is a universally accepted educational method. The person is educated through 'alphabet knowledge' and 'curriculum'. This formal education should not become a lifeless ritual, so it is necessary that a person who understands the broader meaning of education should become a teacher and society should accept 'teacher' as the most respected post. Upadhyayji believed that it was necessary to change the mindset of the society and the teacher. If these formal suggestions are implemented only in a ritualistic manner, then they will also be of no use. Upadhyayji considered the 'teacher' as the 'pivot' of formal education. Without making it healthy, no education system will give expected

results to the society. Therefore, the first condition of 'Reform of Education' is 'Teacher Reform'. For this too there is a shared responsibility of society, government, and teachers. None of them can do this work alone. Upadhyayji was of the opinion that even the field of formal teaching is no longer limited to the school only. Radio, Cinema, Newspapers etc. Now also have a role in this formal teaching. Since ancient times, ‘Katha’ and ‘Kirtan’ were considered a part of the informal education of the society. Eventoday, when 'Education' is considered, then through all these mediums 'Education' should be thought of to be planned in a holistic manner.

आत्मदीपोभव:|(Self-Study):

After the position of the teacher in the society and the formal teaching system, the individual is his own teacher. 'self study' is the study of man by himself. With the help of reading, contemplation, man attains self-knowledge. Without self-study, the knowledge gained neither lasts nor grows. Without self-study, there is no question of making knowledge a part of life and making it 'stunning'. That's why **स्वाध्यायान्माप्रमदः|**:' (Do not be lazy in self-study). Today more emphasis is being given only on formal education. Due to the frustration of not achieving the desired results, an atmosphere of condemnation and mutual accusations is being created in the education system. Upadhyayji considered it as an indicator of the unhealthy condition of the society. Formal education is the link between culture and self-study. The first condition for the completeness of education is a cultured society, that is, a sense of responsibility in every person regarding education. Family, street-market, Farm-barn, all these are schools. Creating this consciousness in the society is the work of social, political, and cultural movements, organizations, and leaders. Without doing this work, it is impracticable to imagine a completesystem of education only through government medium. Only a coordinated teacher is capable of establishing a holistic education policy in the society.

Teacher Student Relation in Integral Humanism

Deendayalji considered the teacher and the student to be complementary to each other. The teacher himself is reflected in the student. The teacher awakens the tendency of research and discovery in the student and by implementing these discoveries on the practical level; both the teacher and the student do the work of human welfare. The student is both the representative and capital of the teacher. The student is the powerhouse of the teacher, with whose combined efforts he makes and implements public welfare schemes. Upadhyayji considered the unity of knowledge and action necessary. Therefore, he used to lay special emphasis on the practical application of knowledge. Many new ideas emerge at the time when a person is working. Thinking while working raises many questions. Many times, they are resolved with the process of work. This is what happens, which is permanently imprinted on the memory board. Ashram system in ancient Indian education is a clear example of this. As a result, work is worshiped, but under the influence of socalled modernity, this attribute has disappeared. As a result, the prestige of labour is destroyed. The fact that subsistence depends on the productivity of labour has been forgotten. Mahatma Gandhi had propounded the principle of labour that it is necessary for all people except

sick and disabled people to do productive labour in proper quantity, otherwise the number of eaters will continue to increase, and the number of productive workers will decrease, which will lead to imbalance in social life. And inequality will increase. Keeping this in mind, Deendayalji emphasized on the integral education systemof knowledge acquisition and labour practice. Similarly, the teacherstudent relationship is also unitary. Students and teachers have a prior relationship. Today's student is tomorrow's teacher. In this, education acts as a bridge, through which the student, according to the changes of the country, applies the knowledge received from his/her teachers and the efforts made in this direction for the welfare of humankind. The teacher creates worthy disciples and motivates them for this work.

Syllabus in Integral Humanism

Schools established by DeendayalShodhSansthan such as Foundation Stone School, Tribal MuktiSangathan (an education project of M.P) ChinmayaGramodayaVidyaMandir, District - Gonda (U.P.) SurendrapalGramodayaVidyalayaChitrakoot (M.P.) SondaraGurukul, Beed (Maharashtra) and along with it in 1991, on the basis of a bird's eye view on the courses of ChitrakootGramodayaVishwavidyalaya, Chitrakoot (MP), it can be said that Upadhyayji was an advocate of employment and courses, so that there is no need to complete these courses. Students can become financially self-reliant and contribute in nation building and development. The note on the special features of these schools is to be noted: "Here, instead of bookish knowledge, preference is given to hands-on learning, learning by seeing and touching and learning by understanding the surrounding environment and society. Here the accompanied curriculum of government schools is not taught. Rather, the subjects of farm-barn, tree-plant, wild and domestic animals are taught. Students cultivate, grow vegetables and fruits, do irrigation, and implement them by acquiring skill in animal husbandry and various crafts. He talked about giving. He talks of such an education, which brings a change in the lives of the people of the village. Children should not become lazy by reading and writing, but educate their village, become a mason, become a blacksmith, become a health worker,become a skilled crafts man, become a good human being and contribute to the development of the village and the nation. In today's education, there is talk of making doctors, engineers, officers, but there is no talk of making a good person. Upadhyayji was in favour of training in cottage industries like blacksmithing, carpentry, pottery, minor vehicles, and improvement of electrical things. They should be included in education; such was their belief. A close acquaintance with Indian culture should be an important part of the curriculum as the culture of India is a culture of villages dependent on agriculture. Attention should be paid to both its bright and weak sides. Upadhyayji emphasizes on self-language, and talks about giving place to literature, music, and arts in the curriculum. The subjects of the arts class (history, geography, politics, philosophy, social science etc.) should be socially oriented which helps in the preservation and fulfilment of rural culture. The same is the case with science as well. The science curriculum, which also includes mathematics, should be cohesive, inter linked and based on rural needs. Similar to economics, there should also be a separate course of science for the villages in which there should be an interconnected, practical (applied) course of biology, chemistry, and physics as

per the requirement. Mathematics and statistics should also be taught keeping in view the application of it.

Teaching Method in Integral Humanism

Deendayalji did not believe in mere principles. He advocated practical or practical teaching method. Come learn by doing, this method of learning was acceptable to Upadhyayji. They do good work for the society by giving elementary education to children, teaching them to read and write. Wanted to make them useful, so that the society itself can fulfil its various needs. Keeping in mind the needs of the society, the society itself should operate the educationsystem; the government should not have sole control over it, because even the government cannot do everything. Thinking and executing your thinking while working with your hands. This is the only way to attain mastery. Upadhyayji wanted to develop an integral education system of knowledge acquisition and its practical use through labours. That is why he used to talk about the establishment of cottage industries, crafts and many socially useful small industries through education and development of skill in it. So that after education the student can become self-sufficient in his family, professional and social life, financially self-reliant and responsible citizen of the country, not unemployed, useless youth. His own life has also been a sign of activism and always engaged in work. Describing his diligence, former Prime Minister of India Atal Bihari Vajpayee says- 'Upadhyayji was a true Karmayogi. He believed in karma and had the quality of doing karma efficiently and giving it the form of yoga. He never wished for fruit while doing his work. He used to say that worry about the seed, the fruit would take care of itself.'

Spiritual Objectives of Education (Human Integration) in Integral Humanism

In the thinking of Deendayalji, the spiritual purpose of education lies in human unity, which is an established belief of Indian philosophers. This led to the presentation of philosophies like unity and non-duality. The idea of oneness equates to the idea of **आत्मवत्सर्वभूतेषु**, which is a characteristic of a 'Samdarshi' or a restrained person. This is also the concept of liberation-in-life. Upadhyayji, as avigilant watch dog of Indian culture, presents an epoch-making explanation of the idea of Integral Humanism. Unity is the unity of mankind. Modern science is also in favour of 'solidarity'. Deendayalji has said that people accept that there is diversity or diversity in life, but they have always tried to find the unity inherent in its root. In the form of this unity, he eventually establishes consciousness, which is the origin of the world. Integrity is the central tendency in Integral Humanism and the establishment of this was the intention of Deendayalji. Establishment of this feeling is the spiritual aim of education in his view. 'Integrative Humanism' is not a new 'ism'. This is an epochmaking explanation of ancient Indian culture in the context of new global thought flow. Introducing this concept for the first time, Pt. DeendayalUpadhyay himself had said- 'This is an innovative attempt to explain the Indian philosophy of life in a timely manner. It is not only an epoch-making interpretation of Indian culture, but also a 'complementary' Indian thought for global thought. The idea of Integral Humanism has been done to make them perfect by removing the shortcomings in the prevailing promises; it was never intended for Deendayalji to increase bitterness while presenting it. There is a similarity between the concept of Jivanmukti of

Indian Philosophy and Upadhyay's concept of oneness. The vision of a 'Jivanmukt' person becomes that of 'Sambhava' or 'Samdarsita', who sees 'all in himself and in himself in all'. This is '**आत्मवत्सर्वभूतेषु**'. It is the vision of India, and this idea is the life of Indian thought, the basis of ethics and values. It's clear rendering is reflected in the Vedas, Upanishads and Shrimad Bhagwat Gita. The development of this spirit is also the aim of all education. He wantsto establish the spirit of this '**आत्मवत्सर्वभूतेषु**' as the spiritual aim of India, whose basis is unity or equanimity. In the Gita, equanimity is called yoga (samatvam yoga uchyate). The ultimate and spiritual aim of all Indian thought education is in Indian thought it is said '**साविद्यायाविमुक्तये**'means that which gives liberation is the vidhya.

Conclusion:

Upadhyayaji believed in the concept of "Integral Humanism," which sought to harmonize the material and spiritual aspects of human life. He advocated for the upliftment of the individual while also considering the welfare of the society as a whole. Here are some key human values that upadhyayaji emphasized:

1. **Dharma (Duty):**Upadhyaya stressed the importance of individuals fulfilling their duties and responsibilities towards society and the nation. He believed that a sense of duty was fundamental to a person's moral and ethical development.
2. **Antyodaya (Upliftment of the Last Person):** He advocated for the welfare of the marginalized and the poorest sections of society. Upadhyaya believed that true progress could only be achieved when the weakest members of society were uplifted.
3. **Sarvodaya (Welfare of All):**Upadhyaya's philosophy aimed at the overall welfare of society, where every individual's well-being was taken into account. He promoted a balanced and equitable approach to development.
4. **Cultural Preservation:** He emphasized the importance of preserving and promoting India's rich cultural heritage and traditions. Upadhyaya believed that culture played a vital role in shaping the moral fabric of society.
5. **Decentralization:**Upadhyaya advocated for decentralized governance and economic systems that empower local communities and individuals, allowing them to participate actively in decision-making processes.
6. **Self-reliance:** He encouraged self-reliance at both the individual and national levels, believing that self-sufficiency was crucial for the development and dignity of individuals and the nation.

DeendayalUpadhyaya's emphasis on these human values continues to influence political and social discourse in India. In today's context, where education faces numerous challenges, including the need for relevance and adaptability, the philosophy of integral humanism offers valuable framework. By integrating its principles into educational policies and practices, india can aspire to create an education system that not only imparts knowledge and skill but also molds individuals into responsible, compassionate, and well-rounded citizens. However it's important to

acknowledge that the practical implementation of integral humanism in the education system may require substantial reforms, investments, and the collective efforts of educators, policymakers, and society as a whole.

References

Dubey. R.(2014). Ekatmmanavvadi Shixa Darshan. Vidyabharti Sanskruti Shiksha Sansthan. Kurukhetra-Haryana.

www.samskritisansthan.org

Deendayal Upadhyaya. (2019) Complete Works of Deendayal Upadhyaya set of 15 Vol, Prabhat Prakashan.

Deendaya Upadhyaya. (2020) Integral Humanism: An Analysis of Some Basic Elements Prabhat Prakashan.

Deendayal Upadhyayahttps://bjpgujrat.org/dindayal-updhyay/

https://deendayalupdh.y.org/journalist.html

https://en.m.wikipedia.org

મૂલ્યો આધારિત શિક્ષણ

Mr. Rakeshkumar H. Dangodara

સારાંશ:

શિક્ષણ એ મનુષ્યની એક અનન્ય ગુણવત્તા છે. શિક્ષણ થકી જ મનુષ્ય પ્રગતિના શિખરે પહોંચે છે. આપણા વ્યક્તિત્વને પરિપૂર્ણ કરવા માટે અને આ વિશ્વને સંપૂર્ણ પણે સુખમય અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે પણ શિક્ષણ અનિવાર્ય છે. સામાન્ય રીતે શિક્ષક, ગૃહિણી, માતાપિતા, ખેડૂત, વહીવટીદાર, વેપારી, ધર્મગુરૂ, સૈનિક, કલાકાર, કારીગર, રાજકારણીઓ શિક્ષણની પરિભાષા જુદી રીતે કરતા હોય છે. એટલે શિક્ષણની ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે. વિશ્વના કેટલાક ચિંતકો અને મહાપુરૂષોએ શિક્ષણની જે વ્યાખ્યા કરી છે. જેમાં સ્વામી વિવેકાનંદ, ડૉ. રાધાકૃષ્ણ, ગાંધીજી અને ટાગોર જેવા મહાપુરૂષોએ એ વાત પર ભાર મૂક્યો કે શિક્ષણ એવું હોય જે વ્યક્તિ અને સમાજને નૈતિકતા થકી આધ્યાત્મિકતાના મૂલ્યો શીખવે. દરેક વ્યક્તિ એ વાત પ્રત્યે સભાન હોય કે તે પોતાની જાત માટે, તેના માતાપિતા અને કુટુંબ માટે, પડોશી અને સમાજ માટે ઇશ્વર સામે ઉત્તરદાયી છે. સમાજસેવા, સંવેદનશીલતા અને સહાનુભૂતિ સાથ સહકારની ભાવના, બલિદાન અને સદાચારનો શિક્ષણમાં સમાવેશ થવો જોઇએ. અને નૈતિક શિક્ષણ વ્યક્તિના આચરણને સદાચારી બનાવે છે અને તેની બુદ્ધિમત્તાને વિકસાવે છે. નૈતિકતા એ વ્યક્તિની જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રે કેળવાતો એક અભિગમ છે. શિક્ષણ એવું હોય જે વ્યક્તિના અભિગમ, લાગણીઓ અને ચારિત્ર્યને સાચી દિશા ચીંધી શકે. વ્યક્તિના જ્ઞાનાત્મક, ભાવનાત્મક અને કાર્યક્ષમતાની સાથે વ્યક્તિ વિકાસને સંલગ્ન શારીરિક, માનસિક, આર્થિક, સામાજીક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જેવાં દરેક પાસાંઓને આવરી લે એવું શિક્ષણનું પરિરૂપ હોવું જોઇએ. દરેક નાગરિકના આંતરિક અને બાહ્ય વ્યક્તિત્વને સંપૂર્ણપણે વિકસાવે એ જ સાચું શિક્ષણ, જેનો આધાર વિવિધ ધર્મોમાં સામ્યતા ધરાવતા નૈતિક મૂલ્યોની સામ્યતા પર હોય. વ્યક્તિ હેતુસર જીવન વિતાવવા સક્ષમ બને અને સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી પરિપૂર્ણ કરી શકે તો આપણું શિક્ષણ સાર્થક કહેવાય.

ચાવીરૂપ શબ્દો: જીવન શિક્ષણ, માનવીય મૂલ્યો

પ્રસ્તાવના :

માનવીય જીવનમૂલ્યોના ઘસારાની પ્રક્રિયા વિશ્વભર માટે આજે એક જબરી સમસ્યા બની ચૂકી છે. એને હલ કરવાના તરેહતરેહના ઉપાયો પણ વિશ્વના વિવિધ દેશો વિચારી રહ્યા છે. આઝાદી મળ્યા પછી રાષ્ટ્ર જીવનનું નવનિર્માણ-પુનર્નિર્માણ કરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે ઘસાતાં જતાં જીવનમૂલ્યોના સંદર્ભમાં ભારતે પણ વિચારવિમર્શ શરૂ કર્યો. ભારતીય ચિંતકોને લાગ્યું કે એ વિચારવિમર્શ ભારતના સાંસ્કૃતિક પરિવેશમાં જ થવો જોઈએ. એટલે એમણે એવા પ્રકારના શિક્ષણ તરફ-મૂલ્યોના એકમાત્ર વાહક ઉપકરણ પર – ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. ભારતમાં ક્ષિતિજગામી શિક્ષણવ્યાપ ગણનાપાત્ર હોવા છતાં ગુણાત્મક શિક્ષણ વિકાસનો શૂન્યાવકાશ કેમ? આ મહા પ્રશ્ન તેમની નજર સામે ખડો થયો. ઉચ્ચતર જીવનમૂલ્યોના હ્રાસથી એમને ભારે દુઃખ અને ભારે વેદના જન્મ્યાં અને ઉદાત્ત આધ્યાત્મિક જીવનમૂલ્યોને વણી લેતી કેળવણીની માંગ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. રાજકીય અને અન્ય સામાન્ય જીવન વ્યવહારમાં પણ આ મૂલ્યોનો સંનિવેશ અત્યાવશ્યક બની ગયો.

- વિવિધ તત્ત્વચિંતકોનાં મતે મૂલ્ય શિક્ષણ…

ભારતમાં આ દર્શન સ્વામી વિવેકાનંદની આર્ષદૃષ્ટિએ પહેલાં જ કરી લીધું હતું. અને ત્યાર પછી મહાત્મા ગાંધી, ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ડૉ. રાધાકૃષ્ણન્, શ્રી અરવિંદ વગેરે અનેક આદર્શવાદી ચિંતકોએ સ્વામીજીના દોરેલા નકશામાં રંગપૂરણી કરી હતી. અત્યારે એના અમલીકરણની પ્રક્રિયાનો આરંભકાળ છે. અને ભારત સરકારની 'નવી શિક્ષણનીતિ

(1984)' એનું વાહન બની છે. જો કે આ જ વાતનો ભારતીય માધ્યમિક શિક્ષણ પંચે (1952-53) ચારિત્ર્યઘડતરના સાધન તરીકે મૂલ્ય શિક્ષણનો સ્વીકાર કરી જ લીધો હતો.

મૂલ્યોનો સીધો સાદો અર્થ – 'માનવે વસ્તુને આપેલ અર્થ એવો થાય. મૂલ્યવિચારમાં 'વસ્તુ'નું મહત્ત્વ નથી, એને અપાયેલ 'અર્થ'નું મહત્ત્વ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના મૂર્ધન્ય કવિ, મહાન ચિંતક શ્રી સુંદરમ્ આ બાબત સરસ રીતે સમજાવે છેઃ "માણસની આસપાસ આખું જગત અને એના અનંત પદાર્થો છે, એ પદાર્થોને માનવ પોતાના જીવન સાથે કેવી રીતે સાંકળે છે તે પ્રમાણે પદાર્થનું મૂલ્ય બંધાય છે. આ રીતે મૂલ્ય એ માણસની દુનિયાનો શબ્દ અને વ્યાપાર છે. એ સભાન બનેલ ચેતનાની ગતિ છે."

છેવટે તો માનવના અસ્તિત્વ સાથે અને માનવના વિકાસ સાથે મૂલ્યોનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે. અને મૂલ્યનું સર્જન કે મૂલ્યનું વિસર્જન એ માનવ જીવનના વ્યાપાર પર આધારિત છે.

દીર્ઘ-કાળ પ્રમાણે મૂલ્યોમાં પરિવર્તન આવતું હોય છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર લખે છે...

"સમાજે વાર્ધક્ય ટાળવા મૂલ્યોનું રૂપાંતર કરવું જોઈએ. સાપની કાંચળી જૂની થાય છે ત્યારે એને ગૂંગળાવે છે, ઘરડો બનાવે છે. સાપ પોતાની કાંચળી ઉતારી નવજવાન બને છે."

અહીં આપણે ખ્યાલ રાખીએ કે કાંચળી દૂર થાય છે, સાપ દૂર થતો નથી. બાહ્ય દૃષ્ટિએ જ ફેરફાર થતો રહે છે. દેશના પ્રવર્તમાન સમયની અસર મૂલ્યો પર અવશ્ય થાય છે, જીવન મૂલ્યોની શોધ અને સંશોધન એક રીતે જોઈએ તો આધુનિક છે. ઉદ્યોગીકરણ, યાંત્રિકીકરણ અને ખાસ કરીને બે વિશ્વયુદ્ધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી એ એક પ્રશ્નાવલી છે. છેક ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી જીવન મૂલ્યોની આ રીતે ખાસ શોધ કરવી પડતી ન હતી. દરેક માણસને પોતાનો ધર્મ એ મૂલ્યો જ આપતાં. મનુષ્ય નીતિપરાયણ જીવન જીવતો અને સંતોષથી રહેતો. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, વિશ્વયુદ્ધો, નવા નવા રાજકીય પ્રવાહોના ઉદયથી મૂલ્યો પર કુઠારાઘાત થયો. આજે માનવ ફરી મૂલ્યોની શોધમાં નીકળ્યો છે.

વ્યાખ્યાઓ:

માનવીય હિતને સંતર્પક એવી કાર્ય પસંદગી એટલે મૂલ્ય. ગાઈગર અને ડ્યૂઈની આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે મૂલ્ય એટલે હેતુસાધકતા, મુશ્કેલી દૂર કરે અને હિતને પોષે. આ વ્યાખ્યાને આપણે સર્વસંપૂર્ણ ન કહી શકીએ. કારણ કે, વ્યક્તિને ગમે તેટલી સારી કે ઉપયોગી લાગતી કાર્ય પસંદગી કે વસ્તુ સમાજને ઉપયોગી ન બને તો એનો અસ્વીકાર કરવો જોઈએ. એમ આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે.

– વ્યાપક અર્થમાં કહીએ તો જીવનમૂલ્ય એટલે ઔચિત્યદૃષ્ટિ. – કાકા કાલેલકર.

– લોકો પોતાના મનથી જ એવું કામ કરે કે જેમાં એને સાચો સંતોષ મળે એનું નામ મૂલ્ય. – રવિશંકર દાદા.

ઉપરની વ્યાખ્યાઓમાં કોઈ જગ્યાએ હેતુસાધકતા, કોઈ જગ્યાએ ઔચિત્યદૃષ્ટિ તો કોઈ જગ્યાએ સ્વાવલંબન દ્વારા પ્રાપ્ત થતા સંતોષને મૂલ્ય ગણવામાં આવ્યું છે. આ રીતે મૂલ્યો એ જીવન વ્યવહારમાંથી જ નિષ્પન્ન થાય છે. એ એક હકીકત છે. આ બધાં જીવનપાસાંને આંબી-આવરી લે, તેનો મૂલ્ય પર્યાય સ્વામી વિવેકાનંદે આપ્યો છે. અને તે શબ્દ છે 'ધર્મ'.. જેનાથી માનવનો अभ्युदय અને 'निःश्रेयस' સાધી શકાય તેવા અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શૌચ, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ વગેરે ગુણો વ્યક્તિમાં એવો સાહજિક વિકાસ થાય, વ્યક્તિના અને પ્રજાના હાડમાં ઊતરી જાય અને એનો દોર્યો જનસમુદાય સહજ વર્તન કરતો થાય એવો સત્યપ્રતિષ્ઠ વિવેકપુરસ્કૃત જીવનવ્યવહાર, એ જ ધર્મ છે અને એ જ જીવનનું સર્વોચ્ચ ઉદાત્ત મૂલ્ય છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ નરસિંહનું ભજન "વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ"ને વિશ્વમાં પ્રચલિત કર્યું. એમાં આવતાં વૈષ્ણવજનનાં લક્ષણો એ એક-એક અણમોલ મોતી છે અને એ જ જીવનનાં ઉચ્ચ મૂલ્યો છે, વૈશ્વિક મૂલ્યો છે. 'કેળવણી અને માનવીય મૂલ્યો' નામના પુસ્તકના લેખક શ્રી મૂ. ભટ્ટ લખે છેઃ પ્રાકૃત મનુષ્યમાં સૌથી પ્રથમ મૂલ્યોની રચના, તેના

સુખ-દુઃખના ખ્યાલ સાથે જોડાયેલ હોય છે. 'અનુકૂલં વેદનીયમ્ સુખમ્, પ્રતિકૂલં વેદનીયમ્ દુઃખમ્.' જે સંવેદન અનુકૂળ લાગે તે સુખ અને જે સંવેદન પ્રતિકૂળ લાગે તે દુઃખ. આમ પ્રાકૃત માનવ કોઈપણ ક્રિયા કે વ્યવહારને ગમા-અણગમાનાં મૂલ્યોથી નાણે છે. આથી દરેક ક્રિયા કે વ્યવહાર વખતે મૂલ્યો સતત બદલાય કરે છે. પરંતુ આમ કરતાં-કરતાં જ સંસ્કૃત માનવ સભ્ય માનવ બનતો જાય છે. એના જીવનમાં કોઈ કાળે શાશ્વત મૂલ્યની જડ નખાય છે અને એ રીતે માનવ વિકાસ યાત્રામાં એક-એક ડગલું આગળ માંડે છે.

સ્વામીજીની આવી વ્યાપક મૂલ્ય વ્યાખ્યા હવે શિક્ષણ જગતમાં સ્વીકારાઈ રહી છે. 'ધર્મ' શબ્દમાં પરંપરાગત સાંપ્રદાયિકતાના ધૂસી ગયેલા અર્થભાસમાંથી બચવા માટે શિક્ષણધુરી 'ધર્મ' શબ્દને બદલે 'નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની ખીલવણી' – એવા શબ્દો વાપર્યા છે. અમેરિકામાં 1950માં નૅશનલ એજ્યુકેશન એસોસિયેશન તરફથી ડૉ. જ્હોન નોર્ટનના અધ્યક્ષપણા નીચે નિમાયેલ ઍજ્યુકેશન પોલિસીઝ કમિશનના એક રિપોર્ટમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે. 1960માં શ્રીપ્રકાશના વડપણ હેઠળ ભારત સરકારે નીમેલ સમિતિમાં પણ 'ધર્મ' શબ્દને બદલે આ જ શબ્દો વાપર્યા છે. સ્વામી વિવેકાનંદે દર્શાવેલ જીવનના મૂલ્યની ઉદાત્તતાની આ ગવાહી છે. મૂલ્યોની વાતને સ્પષ્ટ કરવા ગંગા નદીનું ઉદાહરણ લઈએ.

ગંગા વિશે વિચાર કરવો હોય તો આપણે ત્રણ રીતે વિચારી શકીએ.

ગંગાનું દરેક મોજું – વમળ એકબીજા કરતાં વિશિષ્ટ-ભિન્ન આકાર-પ્રકારવાળું છે.

હરદ્વારની ગંગાનું સ્વરૂપ કાશીની ગંગાના સ્વરૂપ કરતાં વિશિષ્ટ – ભિન્ન સ્વરૂપનું છે.

ગંગા નદી શીતળ છે, પવિત્ર છે, પ્રવાહી છે.

ગંગા વિશે જેમ વિચાર્યું એમ માનવ પ્રવાહ વિશે પણ વિચારી શકાય.

– દરેક માણસ એકબીજા કરતાં ભિન્ન રસ, રુચિ, વલણ ધરાવે છે. દરેકને પોતાના સંસ્કારો અને વારસો હોય છે. આ વૈયક્તિક સંદર્ભ 'વ્યક્તિગત' મૂલ્ય ઉત્પન્ન કરે છે."

– ભારતના માનવ સમાજ કરતાં અમેરિકાના માનવ સમાજનું સ્વરૂપ જુદું છે. અર્થાત્ એક દેશના માનવ સમાજ કરતાં બીજા દેશનો માનવ સમાજ જુદો છે. આ જાતના માનવ સંદર્ભને મૂલ્ય સાથે જોડતાં એમાંથી 'સામાજિક' મૂલ્ય ઊભાં થાય છે. વિશિષ્ટ સમાજરચના, વિશિષ્ટ સભ્યતા, વિશિષ્ટ જીવનરીત, બાહ્ય પ્રાકૃતિક બળો, વિશિષ્ટ કાળ અને બીજી ખાસિયતો વગેરે આ સામાજિક મૂલ્યોને ઘડનારાં પરિબળો છે. આ મૂલ્યોના પેટાપ્રકારોમાં મુખ્યતઃ સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, ભાવાત્મક, સૌંદર્યલક્ષી તેમ જ ઉપયોગિતાવાદી મૂલ્યોને ગણાવી શકાય. આપણે એટલું યાદ રાખીએ કે મોજાં વમળની વિશેષતા હરદ્વારની ગંગામાં પણ છે અને કાશીની ગંગામાં પણ છે. તેવી જ રીતે આ સામાજિક મૂલ્યના પેટા પ્રકારના કેટલાક અંશો 'વ્યક્તિગત' મૂલ્યમાં પણ હોવાના જ. પણ સામાન્ય રીતે આવાં મૂલ્યોની આંકણીની વિભાવના સમાજના સંદર્ભમાં જ જોવાય છે. એ રીતે વ્યક્તિગત મૂલ્ય સામાજિક મૂલ્યનું અવિરોધી હોવું જોઈએ. સામાજિક મૂલ્ય આગળ વ્યક્તિગત મૂલ્ય ગૌણ જરૂર છે પણ એની હસ્તી જ ન મટી જવી જોઈએ એ પણ એટલું જ જરૂરી છે. સ્વામી વિવેકાનંદ આ વૈયક્તિક વિકાસને મહત્ત્વ આપતાં કહે છેઃ "કોઈ છોડને ઉગાડવાના કાર્યમાં તમે જેટલી સહાય આપી શકો, તેનાથી વિશેષ સહાય તમે કોઈ બાળકને શીખવવાના કાર્યમાં આપી શકો નહીં. છોડ પોતે જ પોતાની પ્રકૃતિનો વિકાસ કરે છે. બાળક પોતે જ પોતાને શીખવે છે."

આમ છતાં એ વ્યક્તિગત રસ, રુચિ, વલણ, ઉછેર વગેરેનો વિકાસ સમાજ ને અનુરૂપ તો હોવો જ જોઈએ. સમાજવિરોધી તો નહીં જ. એટલે કેળવણીકારોએ અને મૂલ્યવિમર્શકોએ વ્યક્તિના સમાજાનુરૂપ વિકાસ માટે સામગ્રી પૂરી પાડવી જોઈએ. ભલે વ્યક્તિ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિકાસ પામતી રહે પણ વ્યક્તિ આખરે સમાજનું એક 'ઘટક' છે એ વિસરાવું જોઈએ નહીં. વ્યક્તિમાં ઉન્નત, નિરાળું, અનન્ય વ્યક્તિત્વ પ્રગટાવવા માટે દરેક વ્યક્તિ પોતાનું સર્વશ્રેષ્ઠ 'સ્વ'

પ્રાપ્ત કરે, તે માટે વૈયક્તિક મૂલ્યો અને સામાજિક મૂલ્યોનું સમન્વિત રૂપ જ અપેક્ષિત છે, એવો સ્વામીજીનો મૂલ્યાભિગમ હતો. આ અભિગમ જ ભારત, ઇંગ્લૅન્ડ વગેરે લોકશાહી દેશોમાં આજે સ્વીકારાયો છે.

આ દેશ-કાળ-સમાજગત મૂલ્યોના નિર્ધારક આચાર્યો સર્વકાળે સર્વ પ્રજામાં તે તે સમાજનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં આવ્યા જ કર્યા છે. અને પોતપોતાના દેશની આગવી સભ્યતા-સંસ્કૃતિ પ્રમાણે એનો માપદંડ શોધી ગયા છે અને એટલા માટે જીવનની અખિલાઈપૂર્ણ વિચારણા કરનાર ચિંતક તરીકે સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ આપણા હોઠે આવીને ઊભે છે. ભારતના નવનિર્માણના ઇતિહાસમાં, માનવીય મૂલ્યોની બાબતમાં તેઓ એક ‘પ્રસ્થાનકાર’ તરીકે એટલે જ તો ગણાયા છે.

– ગંગાની શીતલતા, પ્રવાહિતા અને પવિત્રતાનાં મૂલ્યો સમગ્ર ગંગાના સંદર્ભમાં જોવાનાં છે. ખૂબી એ છે કે ગંગાનો એકેય ભાગ આ લક્ષણોથી અછૂતો નથી. છતાં અહીં તો ગંગાના અખંડ દર્શનના જ સંદર્ભમાં આ લક્ષણો જોવાનાં છે. પરિણામે આ અખંડિત દૃષ્ટિમાંથી ‘વૈશ્વિક મૂલ્યો’ ઊભાં થાય છે.

પ્રકારો – ઉપરની ચર્ચા પરથી હવે આપણે મૂલ્યોના નીચે પ્રમાણે પ્રકારો ગણાવી શકીએ.

વ્યક્તિગત મૂલ્યો: વ્યક્તિના રસ, રુચિ, વલણ, સંસ્કાર, વારસા પર આધારિત.

સામાજિક મૂલ્યો: સમાજના નીતિ નિયમો પર આધારિત.

વૈશ્વિક મૂલ્યો: એક અખંડિત દૃષ્ટિમાંથી નિષ્પન્ન થતાં પરસ્પર સહકાર, પ્રેમ પર આધારિત.

મૂલ્યોના જે ત્રણ પ્રકારો આપણે પાડ્યા એને જરા જુદી રીતે મૂકવા આપણે પ્રયાસ કરીએ. વૈયક્તિક અને સામાજિક મૂલ્યો આ બંને પ્રકારનાં મૂલ્યોને આપણે સાપેક્ષ (Relative) મૂલ્યો કહીએ અને વૈશ્વિક મૂલ્યોને આપણે નિરપેક્ષ (Absolute) મૂલ્યો કહીએ. વ્યક્તિગત મૂલ્યો અને સામાજિક મૂલ્યોની અપેક્ષાએ વૈશ્વિક મૂલ્યો વધુ ઊંડા અને વ્યાપક હોવાને લીધે જ આપણે એ મૂલ્યોને નિરપેક્ષ મૂલ્યો ગણાવ્યાં છે. વળી, વૈશ્વિક મૂલ્યો અને શાશ્વત મૂલ્યો વચ્ચે બારીક ભેદરેખા જ છે. જમાના પ્રમાણે વ્યક્તિગત મૂલ્યો અને સામાજિક મૂલ્યોમાં જેટલો તાત્કાલિક ફેરફાર આપણે અનુભવીએ છીએ એટલો તાત્કાલિક ફેરફાર વૈશ્વિક મૂલ્યોમાં નથી હોતો. અંધાધૂંધી, તોફાન, બળવો કે ક્રાંતિના સમયે આપણને વૈશ્વિક મૂલ્યોનો પણ હ્રાસ થતો લાગે પણ એ તો સૂર્યની આસપાસ વાદળાંઓ આવી જાય એવી સ્થિતિ ગણાય, જેવાં વાદળાંઓ આવી જાય, વીખરાઈ જાય એટલે ફરી સૂર્યનો પ્રકાશ ઝળહળતો જોવા મળે. સ્વામી વિવેકાનંદને આ મૂલ્યોમાં અડગ શ્રદ્ધા હતી. આ મૂલ્યો આખા જગતને આપનાર ભારતવર્ષ છે. ભારતના પરંપરાગત અને અતિપ્રાચીન કાળથી ચાલ્યાં આવતાં આ જીવનમૂલ્યો ગુલામી, સંઘર્ષ, એને પરિણામે આવેલી સંકુચિતતા વગેરેનાં વાદળોથી ઢંકાઈ ગયેલાં હતાં એનું પુનઃ સ્થાપન કરવાનું એમને ઇષ્ટ હતું. એટલું જ નહિ પણ, એવાં વૈશ્વિક મૂલ્યોને વિશ્વવ્યાપી બનાવી દેવાની એમની નેમ હતી. મૂલ્યોના અને એને અનુષંગે ભારતના અને પરિણામે વિશ્વના પુનઃ સ્થાપન, પુનર્નિર્માણ માટે તેઓ મળ્યા હતા, એ વાત તો સર્વવિદિત છે. રંગોના યોગ્ય અનુપાતથી જેમ કોઈ એક ચિત્ર અખંડતાથી શોભી રહે, તેવી જ રીતે સ્વામીજીના વૈશ્વિક મૂલ્યના નકશામાં પેલાં વૈયક્તિક અને સામાજિક મૂલ્યો અખંડ જીવનરૂપે શોભી રહે છે. આ સંવાદિતા એમના મૂલ્ય વિમર્શના મૂળતત્ત્વરૂપે ગણવી જોઈએ.

વ્યક્તિગત મૂલ્યો અને સામાજિક મૂલ્યો વિશેષ કરીને ‘પ્રેયાભિમુખી’ હોય છે, જ્યારે વૈશ્વિક મૂલ્યો ‘શ્રેયાભિમુખી’ હોય છે. ઉપનિષદમાં નચિકેતાનું દૃષ્ટાંત શ્રેયનો માર્ગ પસંદ કરતા ઉત્તમસાધકનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. એણે તો શ્રેયનો માર્ગ જ પસંદ કર્યો હોય છે અને છેવટ સુધી એ તેને વળગી રહે છે અને આપણને નચિકેતાનું અમર પાત્ર મળે છે. આ બધાં જ મૂલ્યો પરસ્પર વિરોધી ન બનતાં પરસ્પરના પૂરક બને છે, ‘સાપેક્ષતાના સંઘર્ષ’ને બદલે ‘સાપેક્ષતાની સંવાદિતા’ સર્જે છે. કિરણોથી સૂર્ય શોભે, રંગ વ્યવસ્થાથી ચિત્ર શોભે, સૂર વ્યવસ્થાથી સંગીત શોભે તેમ એક અખંડ સંવાદિતાથી વિશ્વની વિવિધતાઓને શોભાવવાની આ વાત છે. આને માટે જરૂરી છે સંશ્લેષણ દૃષ્ટિ, વિશ્લેષણ દૃષ્ટિ નહીં, હિમાલયનું અખંડ દર્શન સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરે છે અને વિશ્લેષણાત્મક દર્શન કાંટા, કાંકરા, ઝાડી, હિમ, રાનીપશુ વગેરેનાં દર્શન કરાવે છે.

આપણે જોયું કે મૂલ્યો પરિવર્તનશીલ છે. પણ એનો અર્થ એવો તો ન જ કરીએ કે જૂનાં મૂલ્યોને મૂળમાંથી ઉખેડી ફેંકી દઈએ અને એની જગ્યાએ નવાં મૂલ્યોની સ્થાપના કરીએ. શ્રી કાકાસાહેબ આ વાતને સરસ રીતે સમજાવે છે:"જૂનાં મૂલ્યોને ઉખેડી ન દેવાય એનું તો ખાતર બનાવાય, એ ખાતર જ નવાં મૂલ્યોને પોષણ આપે, આ રીતે મૂલ્યોની પણ એક શ્રૃંખલા રચાય અને આ મૂલ્યચક્ર સતત ચાલતું જ રહે. મૂલ્યો જેટલાં પરિવર્તનશીલ એટલો સમાજ પણ પરિવર્તનશીલ, સ્વચ્છ અને સારો રહેશે. આગવી સ્વકીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય પરંપરાનું આ મહત્ત્વ છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં ચાર પુરુષાર્થની વાત કરવામાં આવી છે: (1) ધર્મ, (2) અર્થ, (3) કામ અને (4) મોક્ષ. ભારતીય ચિંતકો તો આ ચાર પુરુષાર્થને જીવનનાં મુખ્ય મૂલ્ય બતાવે છે. તેઓ કહે છે, કામનાની પૂર્તિ માટે અર્થની જરૂર છે, પરંતુ કામના અને અર્થની સાથે જો ધર્મ નહીં હોય તો કામનાઓ નિબંધ બની વહેવા લાગશે અને અર્થ ઉપાર્જનનાં સાધનો પવિત્ર નહીં હોય. અનુચિત માર્ગે અર્થ ઉપાર્જન અનુચિત કામનાઓને પોષવા માટે પરિણામે વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેનું પતન. નૈતિકતાથી – પ્રામાણિકતાથી જો અર્થ પ્રાપ્તિ નહીં કરીએ તો સાચાં સુખની પ્રાપ્તિ એ મૃગજળવત્ બને છે. એટલે ધર્માનુસ્યૂત અર્થ અને કામ શ્રેય મોક્ષ આપી શકે છે. ધર્મ કેન્દ્રમાં છે.

આપણે એક એવા વૃક્ષની કલ્પના કરીએ જેનું મૂળ એ ધર્મ છે, અર્થ એ થડ અને શાખાઓ છે અને કામનાઓ એ ફૂલો છે, જેને મોક્ષરૂપી ફળ આવે છે અને વૃક્ષની ખરી કિંમત એના ઉપર આવતાં ફળથી જ થાય છે. આ ચાર પુરુષાર્થમાં જ વ્યક્તિગત મૂલ્ય, સામાજિક મૂલ્ય, વૈશ્વિકમૂલ્ય કે શાશ્વત મૂલ્યનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આમ એક જ વિકાસ પ્રક્રિયાના બે છેડા એટલે વ્યક્તિ અને વિશ્વનો વિકાસ – એમ ફલિત થાય છે.

ઉપસંહાર:

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્વીકાર્ય એવા મનુષ્યના નીતનવા વિચારોને લોકો સમક્ષ મુકવા. (Socrates)

શિક્ષણ એ સ્વસ્થ શરીરમાં રહેલા સ્વસ્થ મનની એવી અવસ્થા છે જે મનુષ્યની કાર્યક્ષમતાને ઉજાગર કરે છે. ખાસ કરીને તેના મસ્તિષ્કને કે જેથી તે પરમ સત્યને પામી શકે અને સત્યની સાત્વતા અને સુંદરતાને પામી પોતાનું જીવન સુખમય બનાવી શકે. (Aristotle)

મનુષ્યને ઇશપરાયણતાની અનુભૂતિ કરાવવાનું નામ શિક્ષણ છે. (Swami Vivekanand)

મારા મતે શિક્ષણ એવું હોવું જોઇએ જે બાળક અને વ્યક્તિને માનસિક, શારીરિક અને આધ્યાત્મિક રીતે શ્રેષ્ઠ બનાવે. (Gandhiji)

ટૂંકમાં એવું કહી શકાય કે શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ મનુષ્યને સંતુલિત વ્યક્તિત્વ ધરાવતો સમાજ સ્વીકૃત નાગરિક બનાવવાનો છે. જે દેશ અને વિશ્વને ઉન્નતિના માર્ગે લઇ જઇ શકે. આવા વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે નૈતિક શિક્ષણએ શિક્ષણનું અવિભાજ્ય અંગ છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

૧. શાસ્ત્રી જે. ડી. (૨૦૧૩), 'ભારતીય ચિંતકોનું શિક્ષણ ચિંતન' અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.

૨. શાહ,ડી.બી. (૨૦૦૪), 'શૈક્ષણિક સંશોધન' અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.

A STUDY ON DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS IN INDIAN CONTEXT

Miss. Jyoti Singh
Student 2nd Year – B. Ed
SSR College of Education, Silvassa
Affiliated to SPPU, Pune

Dr. Rajesh Kumar Pandey
MA (Edu.) 2nd Year Student (SODL)
Asso. Professor, SSR IMR, Silvassa
Permanently Affiliated to SPPU, Pune

ABSTRACT:

Higher Education is wing of Education that deals with the array of Education which controls the momentum of people at definite age who have completed Education at Schools and are experiencing a collegial environment of Independency in Education & their respective actions. One of major aim of Higher Education along with the domain expertise of the respective discipline of Education is the nurturing individual on Humanistic Value. The Globalized approach gave new perspectives to the Institutions in terms of curriculum development & delivery. Professional Development of the Teachers has become the need for the Institutions in order to cope up with the advancement in Education. New National Education Policy (NEP) 2020, has complete reforms, transformation and provisions based on Social Value Based and Vocational education as well as well guided pedagogical approach and freedom for innovation for teachers in emphasizing social value based education. Such developmental attempt by the Government has the potential for grooming the Teachers to next level.

This Paper attempts to explore the understanding on development of Higher Education in Indian context and professional development of Teachers. It is an Exploratory & Descriptive study conducted with the help of massively secondary data and Primary Data in the form of Interview Method. The Authors have Interviewed Heads of 5 Higher Education Institutions to collect the view points on the theme of the study. The study aims to gather understanding on the development of Higher Education in India. It further aims to study the factors essential for the professional development of Teachers in Indian Context and enlist the challenges encountered during professional development of Teachers in Indian Context. **Key Words**: **Education, Higher Education, Professional Development of Teachers, Development of Higher Education**

INTRODUCTION:

Higher Education attracts higher responsibility at the end of both Teachers and Students. Education does lead to the Holistic Development of individuals. A developed individual eventually becomes the base for a developed society. Education & Learning has been a never ending process. A person learns the best of the possible experiences in life. The experiences comprises of personal life, professional life, environmental exposure, socio – cultural learning, civic sense, political know-how etc. All such avenues contribute to the true education in life. Truly the Education has no age bar; however it is important to define education with respect to its formal arrangement. The Higher Education begins from here when one completes the 12th and proceeds with specializations

& various streams of education like Engineering, Medical, other Professional programmes etc. The Nation certainly is gearing up with the modern educational practices in the digital form. The Higher Education plays an important role in shaping the career of the citizens. The youth of the nation is facing this dilemma of choosing between higher studies and job. There are several factors that influences the choice for higher studies i.e., the economic factors, personal factors, family background, financial factors etc. Having said that Higher education in the Nation is flourishing, thanks to the efforts of the government, local bodies, NGOs etc. As on Nov. 2019 in India we have altogether 920 Universities which includes State Universities (404), Deemed Universities (126), Central Universities (50) & Private Universities (340) (www.ugc.ac.in). Approx. 40000 Colleges and around 10000 Stand Alone Institutions in the Nation explains the mammoth strength of the higher education. Higher Education develops the society in terms of providing the perspective towards advancement and progress. The agenda of the Higher Education is pretty clear in terms of enhancing Learning and Innovation Skills in youth.

LITERATURE REVIEW:

Sunil Behari Mohanty stated through his work on Training in Teaching of Higher Education Teachers as a part of Coursework and presented a developmental plan. It is a student centered approach written by a doctorate student and containing a creative teaching methods. NEP 2020 accept a new model for prospective as part of PhD course all the fresher PhD entrance required to take a credit based courses in skill related to PhD subject. If this plan is implemented are you CTE inter university for teacher education must play a vital role in developing a subject specific instructional material including model lesson. This move provides the necessary resources to fulfill the role of higher education effectively. Overall, this plan seems well considered and adaptable to the linguistic and educational diversity in India.

Mahabiir Singh Dhankar & Meenal Malik extended Some Suggestion to Improve the Examination System of Higher Education in India. The examination of all the academic program is conducted by the parents University in twice a year and in a very few cases once in a year there are three phases of conducting examination pre-conduct, conduct and post conduct Phases. All those activities which are conducted before examinations are Clubbing under the pre conduct examination like set question paper, prepare schedule releasing admit card, answer book instruction book extra. All those activities which take place during the examinations are clubbing under the conduct phase the Centre superintend take all the measures to the examination Run in a smooth manner Centre superintendent is arrange setting plan and Depute invigilator in different room check student for unwanted materials and sent answer booklet to the university after examination. After examinations are over answer booklet are sent to Evolutions Centre after evaluation booklet are sent back to the university where decoding take place after all calculation results are prepare and publishing of local newspaper or university website this face is and after the declarations result but before the end they start preparation of Pre conductors of next semester exam. If any candidate is not satisfied with their result for that revaluation facilities are available that charging fees. If any student found using unfair mean in examination UMC- unfair mean cases

examine all cases and recommended the punishment to be awarded. Various suggestions are presented to improve the present examination system like use electronic data processing Centre award for the candidate for their creativity and unique answer set online question paper with strong password.

Sandip Kumar Paul through the literature on Transforming Indian Higher Education, The Intelligence Trajectory stated that Education 4.0 is the fourth wave of educational transformation: - tech driven personalized learning. Educational 4.0 transfer the job by use of technologies is like internet of thing and artificial intelligence etc. Personalized learning provide the opportunities to the learner students depending upon their choice and capabilities it is a student centric Education 4.0 will enable at anytime and anywhere Education 4.0 provide a problem based learning and development various skills among the learner. Writing examination is not sufficient to meet the need of future talent requirement many Institute start taking online exams and open book examination. Education 4.0 Re-shape the education system as we know India has a rich history in education and culture. In Earlier time there is a Gurukul system student use to take education by staying in Gurukul they emphasizes upon chalk and talk system with managerial use of internet and Technology devices in India Education present scenario is co-existence of both public and private sector. The new education policy 2020 advocate for complete transformation of the system of Higher Education of policy 2020 professors give the approach regarding including technology or artificial intelligence in education Accordingly "There is no doubt that mobile device are the classroom of tomorrow and the future of learning is in the hand of the learner during crisis. During lock-down period was observed that more particularly at the higher education level on unprecedented situations the country/learner is not ready to face the challenges of online education. Most of the colleges and Universities do not have adequate infrastructural facilities for imparting education online. In popular college and university have number of students in each sector or it is difficult to arrange the online class for all students on a regular basis

R Nagraj & C Sivapragasam Improving Quality of Teaching Learning Involving Student and Industry Personnel stated their views on the theme of the research. NEP 2020 recommendations to provide more autonomy to Institutions and facility member to design curriculum pedagogy and assessment method in highly welcome the need of Creative Thinking and higher order skill in students. Proposed model which involved improving quality of teaching learning by increasing the participation of student at different levels. At first stage faculty come with a set of assessment method which promote higher order thinking like model developed, field visit, open book test experiment design evaluation by the street personnel as well as Peer evaluation. Quizzes and writing exam great emphasis on higher order thinking questions. All second stage this entire document made available to student and industry personal to their suggestions they add lots of practical values to impart necessary skill in the student. At third stage actual assessment is carried out by the faculty members. Self assessment helps the student for self appreciation of his and her performance of lifelong learning. It is not only for improving the quality of teaching learning but also add inner confidence in the tour and to face the challenge to

face the problem.

Shirish Chindhade in the article Bird's Eye View on Indian Higher Education stated that the Principles are a bridge connecting the college sponsoring and governing body the university and the other authority's principle like Dr. HV Deshpande are the worthy exception. He wrote his book higher education in India. This book divided into 28 subthemes in five parts the first part philosophical contemplations and the legacy of Higher education in India. The second part has brief explanation of NAAC, its efforts of quality, awareness enhancement, sustenance and implementation in higher education institutions are justly recorded by writer. The Third part discusses common education problems in India like bureaucracy politics low quality, commercialization and inadequate staffing it suggests more autonomy and diverse teaching methods with curriculum design ideas there is a helpful chapter on post independent Indian English literature research for relevant faculty. The Forth part titled symphony talk about teacher's stakeholder and the IQAC, which ensures quality, should stay updated with new ideas in higher education worldwide. It also touches on literature culture and the role of English literature teacher in the context of globalization. The Fifth part New Horizons it mentioned the new education policy 2020.However, it's important to note that the statements saying the government hasn't accepted it is incorrect. The policy aims to transform higher education and eliminate the affiliations model. The last chapter of the book suggests alumni support, research scholarship and fixing bureaucracy hurdles for better education, while not revolutionary the book provides a detailed view of Indian higher education past, present and future the writers dedications is commendable and more such books are needed in college library.

Table No. 1: Leading definitions related to the theme of the study

Terms	**Definitions**
Education	"Education is the process for training of hand head and heart it is all round drawing the best in child's to men's body, mind and soul". - M. K. Gandhi
Educator	An Educator is a person who provides instruction, guidance and support to the learner in various settings, such as school, colleges, universities or any other formal or informal educational institutions.
Higher Education	Higher Education - Higher education is the last phase of academic learning process after the higher school stage, focus at University, College or technical training academy at a professional level. Higher education is a program that is regulated by law and educational Framework as stipulated by different countries for student to acquire knowledge at college and universities with the aim of obtaining a recognized qualification.
Development	Developing means a progressive series of change that occur in orderly predictable pattern as a result of maturation and experiences". - E.B Hurlock
Professional Development	Professional development is improving yourself truth learning and training to advance your career. Professional development is gaining a new skill truth continue education and career training after entering with workforce.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

The Researchers have considered the following objectives for the study:

- To gather understanding on the development of Higher Education in India.
- To study the factors essential for the professional development of Teachers in Indian Context.
- To enlist the challenges encountered during professional development of Teachers in Indian Context.
- To contribute a model as Best Practice among Educational Institution with respect to Professional Development of Teachers.

RESEARCH METHODOLOGY & RESEARCH PROCESS:

A STUDY ON DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS IN INDIAN CONTEXT is an Exploratory & Descriptive study conducted with the help of massively secondary data and Primary Data in the form of Interview Method. The Authors have Interviewed Heads of 5 Higher Education Institutions to collect the view points on the theme of the study. The study aims to gather understanding on the development of Higher Education in India. It further aims to study the factors essential for the professional development of Teachers in Indian Context and enlist the challenges encountered during professional development of Teachers in Indian Context. The Authors finally contribute a model as Best Practice among Educational Institution with respect to Professional Development of Teachers. Also the study has the potential to be a literature for further studies in this regard. The Authors have considered the Higher Education Institutions and The Teachers at large rather any specific wing of Higher Education or any specific region that the Teachers belong to. The Theme of the study may have various other elements associated. Hence this may be a limitation of the study as the inferences are indicative in nature rather exhaustive.

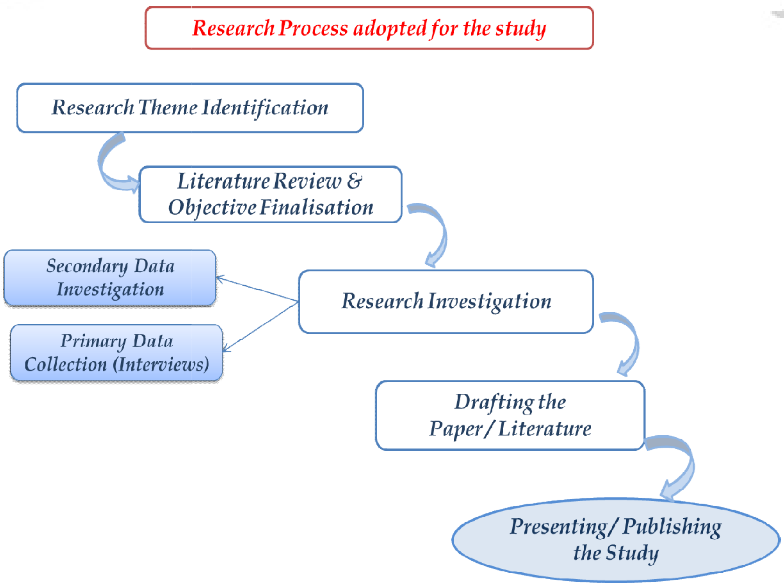

Chart No.1: Research Process adopted for the study

Source: Authors' Study

Case 1:- Interview of Dr. Meena Kute, Principal, SSR College of Education, Silvassa

"21st century Budding Teachers have to adopt technology as medium of learning, in order to deliver in Classrooms." - Dr. Meena Kute

Dr. Meena Kute, a seasoned academician states that a Teacher in Higher Education has to be updated with recent know-how and must contribute towards the success of the Academic Institution. She states that Innovative teaching techniques, methodologist approaches need to be adopted for teaching and learning purposes. Field visits are organised at her Institution for the student-teachers (B Ed Students) for first-hand experience. In order to build Career of Students, Campus Interviews are organised in 2nd Year. A B Ed College is like Training Institute (Pre-Service Approach). Hence the responsibility of College is more towards developing the persona of it Students who will becomes Teachers in future. Dr. Kute states that NEP 2020 implementation will be a challenge however the same has its own merits. The new pattern of 5+3+3+4 shall impart a greatest sense of Education. Her Institution is gearing up with the implementation process and the NAAC Accreds process has given further momentum to the Institution.

She further states that Pandemic period taught us to use technology in all walks of life. The apex bodies like UGC have already suggested blended learning (Offline- Online). The 21st century budding Teachers will have to adopt Technology as medium of Teaching–learning process. In the walk of Teacher development, National - International conferences, workshops, Faculty Development Programs can be attended by the Teacher Educators, to enhance their span of knowledge, education. Dr Kute adds that her College has infrastructure in terms of Wi Fi and Library Resources for learners to imbibe research instinct. At her Institution regular developmental meetings are held to provide guidance to all Teachers for organising workshops, conferences etc. Every year Teachers need to attend minimum two/ three conferences, workshop etc. They have to publish research articles in the ISSN/ISBN publications. They need to develop the habit of writing books too. The Principal herself participate & presents research articles for motivating them. Principal delivers lecture on various occasion for enhancing the professional development. Through assembly activities, value education is inculcated through moral based small stories etc. All in All the Institution is looking forward to the development of the Teachers and aims to a better future.

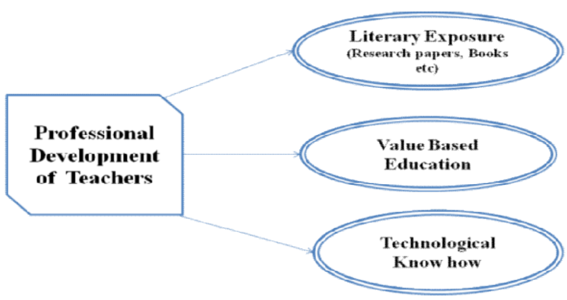

Case-1 Fig.1: Professional Development of Teachers – Dr. Meena Kute
Source: Based on Personal Interview

Source: Personal Interview with Dr. Meena Kute, Principal, SSR College of Education, Silvassa on 25th Sept. 2023

DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN INDIA

The history of education in India is rooted in Vedic studies, covering subjects like Grammar, Mathematics, Medicine, Astrology, Logic, and Commerce. Institutions like Takshila and Nalanda influenced Buddhist learning. The Gurukul system thrived during the Vedic and Upanishadic period. During the Mughal period, Islamic institutions like Madrasas coexisted with the Hindu Pathshala system. Scholars from both traditions explored diverse concepts using subjective and objective methods. British colonial rule introduced European higher education in 1857, using English as the medium of instruction. Post-independence, public higher education expanded significantly with government initiatives and commissions like the Radhakrishnan Commission and Kothari Commission.

Key aim of post-independence education included leadership development, producing competent professionals, promoting equality, and connecting universities with the community. Various policies and commissions, including the New Education Policy of 1986 and the Revised National Policy of Education in 1992, emphasized equity, women's education, and quality. The National Assessment and Accreditation Council (NAAC) and the National Knowledge Commission (NKC) aimed to maintain quality and reform knowledge-related institutions. Challenges in Indian higher education include inadequate infrastructure, faculty shortages, low enrollment, outdated teaching methods, gender and income disparities, and financial constraints. Recent reforms focus on improving quality, transparency in fund allocation, and private sector involvement to drive economic growth. (Patil & Baviskar, 2019)

Case 2:- Interview of Dr. Sanjeev Acharya, Principal, SSR College of Pharmacy, Silvassa

“Professional Development of Teachers is the primary aspect and the same shall be achieved through Industry – Institute Interactions and Technological advancements in Education.”

- Dr. Sanjeev Acharya

Dr. Sanjeev Acharya, the young & energetic Principal of the Pharmacy College has aspiring dreams and inspiring deeds for the development of Higher Education and Professional development of the Teachers at the Institution. They follow rubric system and rubric base evaluation in order to take their Educational delivery to next level. They always try to identify the fast learner and slow learner according to that they provide extra effort on their student creating a structured program to provide a student with practical experience in a real-world pharmacy setting. They provide good laboratory practice and also organise industrial visits to bridge the gap between academic and real world Pharmaceutical Industrial standard.

. Dr. Sanjeev added that they have industrial institution interaction cell which provides proper guidance and Mock interview. Also campus interviews are experienced leading to 100% placement assistance for the students. The Institution does face challenges from other similar Institutions, it enhances the competitions. Another challenge is the quality of Students approaching for Pharma course & also their inclination towards AI tools for online courses. The plan for integrating Technology in higher education for the new generation students starts with providing

smart classroom to their students. They believe in installing digital classroom in daily teaching learning and using various software and practical learning. Dr, Sanjeev states that Technology plays a vital role in enhancing teacher professional development within your institution. They successfully imparted 100% online classes during the covid-19 pandemic. They provide training to their teachers regarding Technology and arrange industrial visit for teachers to enhance their acumen. They provide good internet connection to Teachers which supports in academic delivery and research. They arrange conferences, research-based competition for professional growth of teachers. They provide 10-day industrial training for practical knowledge and implement industrial environment development of skill and psychomotor skill.

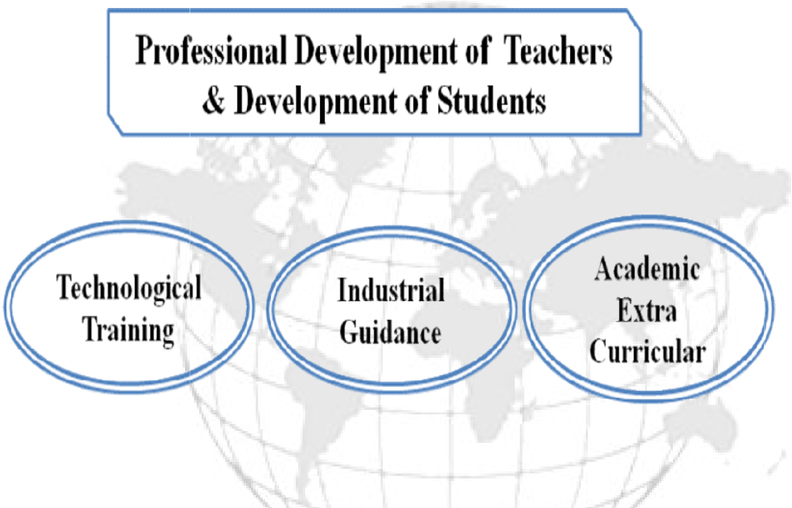

Case-2 Fig.1: Professional Development of Teachers – Dr. Sanjeev Acharya
Source: Based on Personal Interview

Source: Personal Interview with Dr. Sanjeev Acharya, Principal, SSR College of Pharmacy, Silvassa on 26th Sept. 2023

PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS: ROLE OF GOVERNMENT

The Government is committed for the Development of Teachers and as part of its role they extend the following support:

Policy Framework - the government makes rule and plan for how teachers should learn and get better at teaching.

Funding - Government provide fund to organize training classes and workshop for teachers

Certifications - the government supports the teachers with the certification programs that they should undergo to be a good teacher.

Teaching material - government provide books and other resources that teacher can use to learn and teach better. The teaching material helped the teacher for professional development of teacher.

Rewards - sometime government provide increase in salary or provide a better opportunity so they can learn and improve. Government gives appreciation letter or reward for Teacher's work.

Regular training - State government provides monthly or quarterly training to the teachers for that improvement

Skill development - Government organizes skill development program for teachers, it is helpful for teachers to develop their various teaching skill.

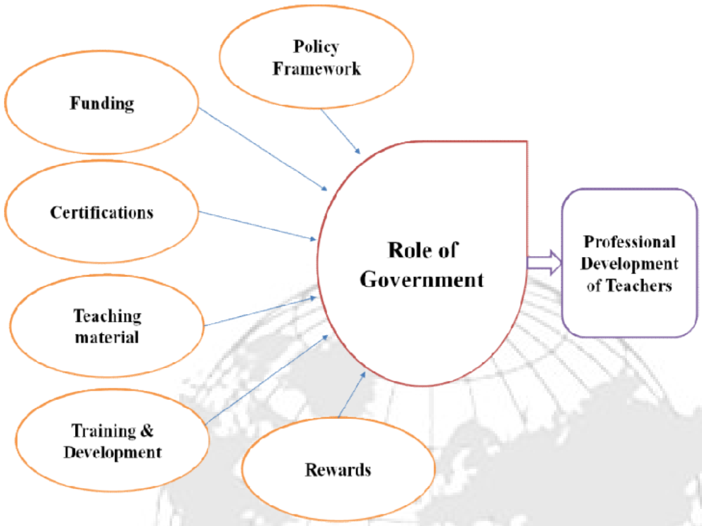

Chart No.2: Role of Government in Professional Development of Teachers

Source: Authors' Study

Case 3:- Interview of Prof (Dr) Rakesh Patil, Director, SSR IMR, Silvassa

"Industry – Institute Connect & Alumni Interaction has the power to develop Teachers and Institute at large." -Prof (Dr) Rakesh Patil

Prof (Dr) Rakesh Patil is an experienced academician with specialisation in the field of Management Education. His Institution has taken massive steps in imparting quality education. They arrange value added program for every student. Fortnightly interaction with industrial expert as well as alumni talk series supports the growth of Students. They organize industrial visit for student to impart practical understanding of company atmosphere. Industry – Institute connect and Alumni Connect boosts the momentum of students at his Institution. Connecting and guiding their student with the help of social media. Every year they organize alumni meet / connect. The Institution is an affiliated Institute and they follow the curriculum of University. They find there is Gap between industrial need and curriculum. While this becomes a challenges, however being located in industrial zone it becomes the opportunity for the student to get industrial knowledge.

The Institution has definite plan for integrating Technology in higher education for the new generation students. They organise collaborative programs with Institutions & Industry. National and international seminar, Implementing learning management programs etc. through the infusion of Technology guides the Institute further. Dr. Patil states that Technology play in a leading role in enhancing teacher professional development. At the Institution they provide Wi-Fi facility and fast internet facility to support Learning Avenue of Teachers. The implementation of smart classroom has helped further. In order to facilitate the professional development of Teachers they support Faculties to participate in Management development program, conferences, workshops etc. They

encourage Teachers to publish research work. Good Literary publication is experienced by the Teachers. Almost all are doctorates and enhancing their learning curve. The Institution has goals for development of Teachers and a review on regular intervals supports the momentum.

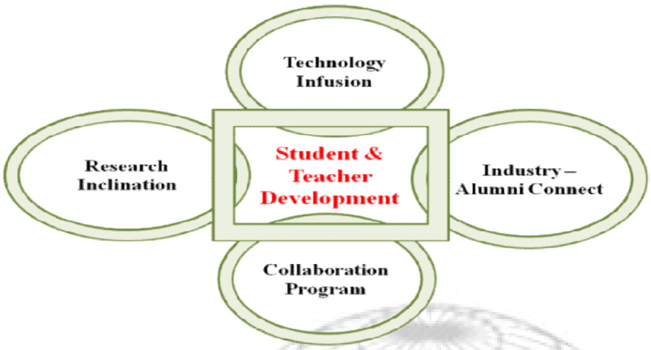

Case-3 Fig.1: Professional Development of Teachers – Dr. Sanjeev Acharya
Source: Based on Personal Interview

Source: Personal Interview with Prof (Dr) Rakesh Patil, Director, SSR IMR, Silvassa on 27th Sept. 2023

FACTORS ESSENTIAL FOR THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS

The demand of work professionalism is detected by Teacher. Teacher has an important role to play in imparting education and expected to accomplish the duty in professional way. As a result teacher has to show professionalism in every aspect of life. The growth of technology and information must be neutralized by Teachers skill and ability. The following factors does help in development of Teachers:

Education Qualification:

Education qualification of a Teacher decides their knowledge by getting a higher degree in the teaching, a teacher will be able to impart knowledge to the students in depth and of quality. Teachers who complete their higher education, extends their learning through M.Ed or Ph. D compared with others have different way of thinking and imparting knowledge to the student.

Skills

Skills matter a lot. Sometimes a Teacher with a lower degree of teaching has a better skill of teaching than a teacher with a higher degree of teaching. There are various skill included in teaching learning method like communication skill, reading narration, guide and monitor to student etc.

Experience

Graduating in a degree of teaching is not that much tough as getting mastery in experience. Experience holds an important place when you are teaching students with high qualification. Teacher can get a better understanding of the different topics or complex formulas but experience helps teachers to deal with the students and prepare them for how to teach students.

Subject matter expertise

There comes a time when teacher do not have knowledge of the particular subject are assigned to teach the subject. In such a situation passion and motivation to research about the topic and teach student help them. Subject matter may not be only criteria; Teachers can explore and get

expertise. However, the chance of assigning subjects which are not the forte of the teacher is very rare.

Work Environment

Teacher gets affected by the environment of school facilities and resources required for the professional development of the teacher. Teaching aids made available to Teacher determines the performance at times.

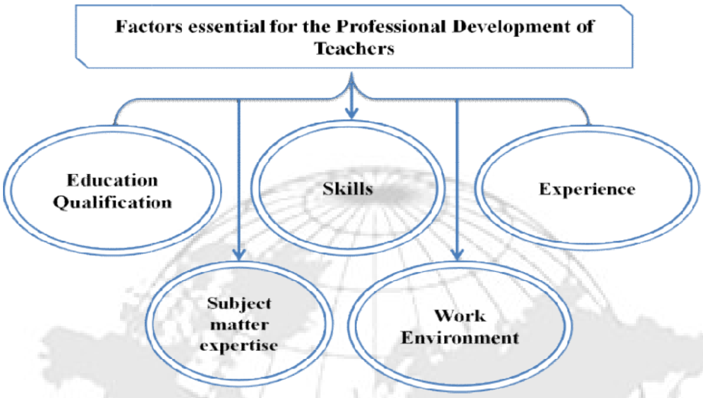

Chart No.3: Factors essential for Professional Development of Teachers
Source: Authors' Study

Case 4:- Interview of Dr. Rajeev Singh, Principal, SSR College of ACS, Silvassa

"Self Motivation and Technological Know How shall equip Teachers & Students with good skillets leading to deserving career." - Dr. Rajeev Singh

Dr. Rajeev Singh a decorated armed force personnel, post his armed force assignment, has invested a good 25+ years in the field of academics. In order to develop the state of higher education at the Institution they arrange technical paper for their student and Teachers. They provide various opportunities to the student and share experiences with students. Regular assessment and evaluation program is conducted. Through various activities they build confidence among students. They provide suitable environment to students and always motivate them. To enhance the career opportunities they provide various skill development training. Campus placement, interaction with industrial expert adds value to the Students learning. They arrange alumni meet for the students. Both online and offline classes are taken at institute for career guidance.

Dr. Rajeev states that one of the challenges they face is the changing syllabus because it is difficult to implement a new syllabus, obtain require updated textbook teaching materials and possibly new technology. Teachers training is expensive this can strain institution and resources record maintenance. As per new education policy multiple entry exit and system shall also pose challenge. The plan for integrating Technology in higher education for the new generation students is pretty essential and they adopted new technologies during COVID-19 period. They trained the student about different educational applications, install E-classroom audio/videos system, handy library etc. They regularly upload a resource in the classroom group and continuously adopting new technology software and implementing it in classroom. They adopt the blended format of

Teaching Learning. They provide various training program, professional courses, research development activities etc. They provide support like duty leave, appreciation letter for research and development or any other achievement. The Institution has set few major goals for professional development of Teacher's next year. The first one is the young Teachers to qualify through respective mode and new teachers at least three papers to publish. The second goal is to complete PhD within 3 years from the date of joining.

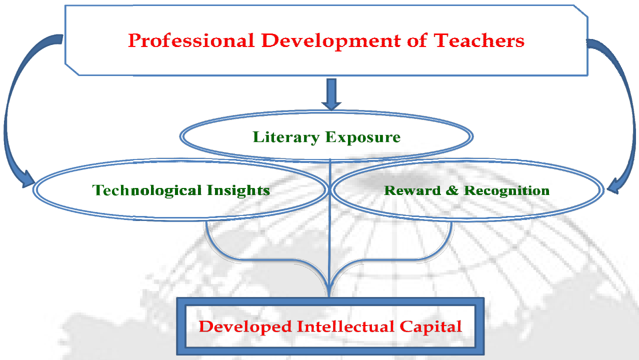

Case-4 Fig.1: Professional Development of Teachers – Dr. Rajeev Singh
Source: Based on Personal Interview

Source: Personal Interview with Dr. Rajeev Singh, Principal, SSR College of ACS, Silvassa on 29th Sept. 2023

CHALLENGES ENCOUNTERED DURING PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS

The process of Professional Development of Teachers is not free from challenges. The following are the challenges encountered:

Language - If a Teacher is not conversant with the primary language of Instruction at the school or institution they may struggle to effectively communicate with student, colleagues and administrator.

ICT tools - Teachers who are not familiar with technology may find it challenge to navigate and use their tools effectively, Some teachers may have concern about the security and privacy of the data when using ICT tools.

Time Management - Teachers have busy schedules with teaching, lesson planning, grading and administrative task. Finding time for professional development activities such as workshops, courses or reading can be a challenging. The rigid structure of school days and academic calendar can limit a teacher ability to attend training sessions or engage in continuous learning.

Financial constraints - High quality professional development often comes with a cost. Whether it's attending workshops, conference, or enrolling in Advance courses; Teachers with limited financial resources may find it challenging to access these opportunities.

Limited Resources -Teachers may not have access to up to date textbooks, Technology or teaching materials which can hinder their ability to deliver quality education.

Self motivation - Teachers often have demanding workloads with teaching responsibilities grading and Administrative tasks, hence finding time and energy for self-motivated professional

development can be difficult. The Absence of a supportive community or membership can make it harder to stay motivated.

Personal interest of Teacher - When personal interest take precedence professional growth might stagnate. This can impact a Teacher's ability to keep up with evolving educational practices.

Lack of opportunities - The professional development opportunities provide teacher with access to new teaching technique, education research and advancement in their subject area. Without this opportunity teachers may have a limited knowledge base and struggle to keep up with the evolving field of education.

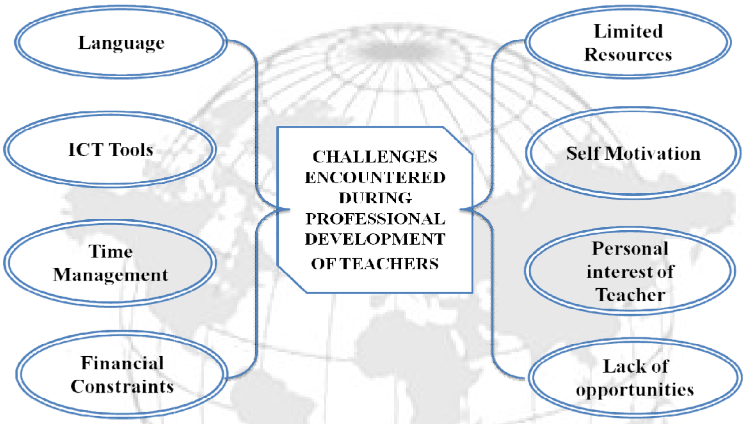

Chart No.4: Challenges encountered during Professional Development of Teachers
Source: Authors' Study

"Higher Education is Career Oriented platform that enables the Youth to aspire for a future that is progressive." - Anonymous

Education doesn't require a push in order to accept its significance. The results of being educated in itself proves its excellence. The Principal of the leading Graduation College at Vapi, Gujarat is the firm believer of the fact that Higher Education is Career Oriented platform that enables the Youth to aspire for a future that is progressive in nature. Higher Education builds Career and enables the Youth to prosper. The Higher Education providers must ensure that they tap the potential of the Youth and educate them to the best possible manner. Not every student is going to be a master class in academics; they may have their excellence in extra-curricular or vocational expertise.

The Higher Education can nurture the talent of the youth and make them ready for the Career. The Institutions may focus on developing the Key skills required for employability which includes the Communication skills, adaptability skills, risk taking approach, Business practicality, specialized approach to academics etc. The Professional development of the Teachers requires utmost focus. The Teachers are the assets for Institutions and they need to be developed through all means like personality, acumen and most importantly their spontaneity. On Career front Teachers need to be self motivated and have learning approach. The Principal concludes that major aim of Institutions must be enhance employability of the students leading to Career building.

A RECOMMENDARY MODEL AS BEST PRACTICE AMONG EDUCATIONAL INSTITUTION WITH RESPECT TO PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS AT HIGHER EDUCATION

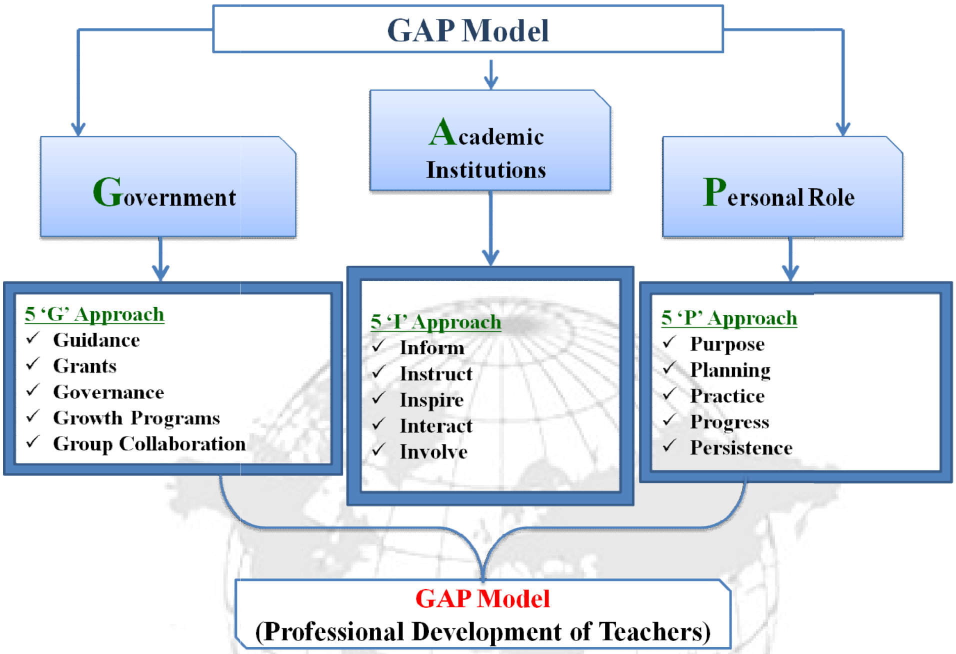

CONCLUSION:

Higher Education is an essential wing of academics and has a strong impact on Society. The intellectual who are imparting knowledge in Higher education streams must be developed with required skills. The Authors have conducted the Interviews and the inferences presented are impactful. The Authors through the review of literature and Interviews have presented the insights on the theme of the study. The Authors have contributed the GAP Model towards development of Teachers. This Model has the potential of developing the acumen of the Teacher. The Institutions may focus on developing the Key skills required for employability of students which includes the Communication skills, adaptability skills, risk taking approach, Business practicality, and specialized approach to academics etc. which symbolizes the development of Higher education. The Professional development of Teachers shall act as the backbone for institutions in order to develop the overall deliverables at the Institutions.

References:

✓ Mohanty, Behari Sunil, July 2023 Training in Teaching of Higher Education teachers as a part of Course work, University News Letter, vol.60/No.26 Pune.

✓ Singh M & Malik M, April 2021, Examination system of Higher Education in India and give some suggestion to improve it., University News Letter, vol.59/No.16 Pune.

✓ Chindhade Shirish, June 2022, Bird Eye view on Indian Higher Education, University News Letter, vol.60/No.24, Pune.

✓ Paul Sandeep, March 2021, Transforming Indian Higher Education the intelligence

Trajectory, University News Letter, vol.59/No.11,Pune.

- ✓ R Nagarajan and C shivapragasam, January 2021, Improving Quality of Teaching learning Involving Students and Industry Personnel, University News Letter, vol.59/No.01,Pune.
- ✓ More Ankush, December 2019, Improving Quality of Higher Education in India: An Overview, University News Letter, vol.57/No.48.Pune.
- ✓ Garg Suresh,December 2020, Reinvesting Higher Education Post Pandemic: New Realities and vision, University News Letter, vol.58/No.49, Pune.
- ✓ Kute, M. (2023, Sept 25). Interview on Development of Higher Education & Professional Development of Teachers. (R. Pandey & J. Singh, Interviewer) Silvassa, UT on DNH & DD.
- ✓ Acharya, S. (2023, Sept 26). Interview on Development of Higher Education & Professional Development of Teachers. (R. Pandey & J. Singh, Interviewer) Silvassa, UT on DNH & DD
- ✓ Patil, R. (2023, Sept 27). Interview on Development of Higher Education & Professional Development of Teachers. (R. Pandey & J. Singh, Interviewer) Silvassa, UT on DNH & DD
- ✓ Singh, R. (2023, Sept 29). Interview on Development of Higher Education & Professional Development of Teachers. (R. Pandey & J. Singh, Interviewer) Silvassa, UT on DNH & DD
- ✓ Anonymous. (2023, Sept 30). Interview on Development of Higher Education & Professional Development of Teachers. (R. Pandey & J. Singh, Interviewer) Silvassa, UT on DNH & DD
- ✓ Pandey, R. (2023). Higher Education - A Force To Social Change, GOEIIRJ, ISSN 2278-5639

हिंदी कविताओं में राष्ट्रीय मूल्यों की अंतरंग परताल

डॉ. भाविका एस. पटेल
आसिस्टन्ट प्रोफेसर,
श्री सरदार पटेल कॉलेज ऑफ़ एज्यूकेशन, नवसारी,
वी.एन.एस.जी. युनि. सुरत.

सारांश

आज हम सब स्वतंत्रता का ' अमृत महोत्सव ', जी-20 तथा ' मेरी माटी मेरा देश ' जैसे राष्ट्र के अनुलक्ष्य में पर्व मनाये जा रहे हैं तब भारतीय स्वतंत्रता के संग्राम में अनेक साहित्यकारों ने अपना योगदान दिया था उन सब को याद करना अति महत्वपूर्ण माना जाता है । भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन के महायज्ञ में अनेक लोगोंने अपनी - अपनी शक्ति के अनुसार प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूप से अपना अति महत्वपूर्ण योगदान दिया है । इसी प्रकार हिंदी साहित्यकारों ने भी इस महायज्ञ में तन- मन - धन से अपने ओजपूर्ण शब्द से जनमानस में चेतना का संचार कर विदेशी आतंक के विरुद्ध में अपनी लेखनी को बलवती करके राष्ट्र प्रेम के अनोखे उदाहरण प्रस्तुत किए हैं ।महाकवि भूषण ने ओरछा नरेश महाराजा छत्रसाल और छत्रपति शिवाजी महाराज जैसे वीरों के सामर्थ्य का वर्णन कर जनमानस में राष्ट्रीय मूल्यों का संचार किया है । स्वतंत्रता आंदोलन के पूर्व कवि भूषण तथा कवि चंदबरदाई राष्ट्रप्रेम की भूमिका के साथ हमारे सामने उपस्थित होते हैं। बंदी कवि जगदंबाप्रसाद मिश्र ' हितैषी ' ने भी अपनी कविता में भारतीय के दिल को झक ज़ोर देने वाली प्रस्तुति की है। ' एक भारतीय आत्मा ' के नाम से प्रसिद्ध महाकवि दादा माखनलाल चतुर्वेदी ने भी अपने अटूट देशप्रेम से युक्त उनके ओजपूर्ण शब्द क्रांति का सामर्थ्य रखते थे। दादाजी खुद जीवन पर्यंत स्वतंत्रता के आंदोलन में सक्रिय रूप से प्रति रहे सक्रिय रूप से प्रवृत्त रहे । अनेक बार जेल भी गए, अपना समग्र जीवन भारत माता को समर्पित कर दिया था।

उनके काव्य सागर में एक-एक शब्दों बलिदान, त्याग, राष्ट्रभक्ति से युक्त थे। उनकी कविताओं में प्रत्येक शब्द क्रांतिकारियों के लिए दृढ़ प्रेरणा के स्रोत थे। कई कविताएं ऐसी भी है जिनकी रचना विविध आंदोलन में सहभागी क्रांतिकारियों के लिए ही की गई है जिन में हर हमेश त्याग,बलिदान, उमंग, उत्साह जैसे राष्ट्रीय मूल्य का संचार होता रहे। मैथिली शरण गुप्त ने बारडोली सत्याग्रह के विजय पर उसकी तुलना हल्दीघाटी से की है। हिंदी साहित्य की सबसे प्रखर कवियित्री श्रीमती सुभद्रा कुमारी चौहान ने अपनी कविता में रानी लक्ष्मीबाई की वीरता एवं साहस का गान गाती है। कविवर पंडित जगन्नाथदास रत्नाकरने अपनी ओजपूर्ण कविताओं में स्वतंत्रता की अलख जगाई थी और रानी लक्ष्मीबाई की शौर्य गाथा के माध्यम से वह समाज को संघर्ष की याद दिलाते हैं। भारतेन्दु , महादेवी वर्मा, जयशंकर प्रसाद, कवि गयाप्रसाद शुक्ल ' सनेही ' , कवि मैथिलीशरण गुप्त, निराला, शिवमंगल सिंह ' सुमन ', राष्ट्रकवि बालकृष्ण शर्मा ' नवीन ', रामधारी सिंह ' दिनकर ' के अलावा स्वामी विवेकानंद, गुरुदेव रविंद्रनाथ टैगोर, स्वामी दयानंद जैसे महापुरुषों ने भी अपनी वाणी और लेखनी से भारत के जनमानस में राष्ट्रीय भावना को जागृत किया है।)

प्रवर्तमान समय में हम स्वतंत्रता का ' अमृत महोत्सव ' मना रहे हैं तब भारत के स्वतंत्रता संग्राम में साहित्यकारों के योगदान को याद करना महत्वपूर्ण होगा। जब हम स्वतंत्रता के आंदोलन का अवलोकन करते हैं, तब पाते हैं कि भारत के स्वतंत्रता आंदोलन के महायज्ञ में अनेकों लोगों ने अपनी शक्ति और सामर्थ्य के अनुसार प्रत्यक्ष और परोक्ष रूप में अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया है।हम जब साहित्यकारों के बारे में सोचे तो पता चलता है कि हिंदी साहित्यकारों ने भी इस महायज्ञ में तन - मन - धन से अपनी सेवा प्रदान की थी। जब भी देश पर कोई बड़ी मुसीबत आई हो या बाहरी आतंक का प्रभाव बढा हो, तब हमारे साहित्यकारों ने अपने ओज पूर्ण शब्द से जनमानस में चेतना का संचार कर विदेशी आतंक के विरुद्ध में अपनी लेखनी को बलवती करके राष्ट्र प्रेम के अनोखे उदाहरण प्रस्तुत किए हैं, फिर चाहे वह आतंक हूण, शौक ,यवन मुगल, फ्रांसीसी, पुर्तगाली या फिर अंग्रेज ही क्यों ना हो?

सन् 1857 में लगी क्रांति की आग तब बुझी जब भारत देश को 1947 में स्वतंत्रता हासिल हुई। अनेकों सदीयों के अत्याचार और दासता के उपरांत भी भारतीय साहित्यकारों एवं कवियों ने राष्ट्रीय मूल्यों की अपनी भूमिका को न केवल बनाए रखा किंतु उसे और भी अधिक बलवती कर स्वतंत्रता के आंदोलन के दरमियान अपनी भूमिका को तीव्र कर अपना राष्ट्रीय धर्म सिद्ध कर दिखाया है।

सन् 1868 के दौरान प्राचीनता से आधुनिकता के संक्रमण काल में भारतीय नवोत्थान के अग्रदूत एवं राष्ट्रीयता के प्रतीक कवि भारतेंदु हरिश्चंद्र राष्ट्र पटल पर उभर कर आए ,उनको अंग्रेजों द्वारा अपने देशवासियों का शोषण एवं दुर्दशा सहन नहीं हो रही थी, अतः उन्होंने अपनी कलम से समाज में जागृति लाने का कार्य आरंभ किया। उनकी कविताओं में भारत की विपन्नावस्था का रूप, राष्ट्रीय प्रेम, स्वभाषा, स्वभाषा ,स्वसंस्कृति और स्वधर्म के प्रति गौरवपूर्ण आकर्षण और विदेशियों के अत्याचारों तथा अन्याय के विरुद्ध आक्रोश छलकता था। वे बताते हैं कि - अंग्रेज राज सुख - साज सजै सब भारी,

अंगरेज राज सुख - साज सजे सब भारी,
पै धन बिदेश चली जात ईहै अती ख्वारी।
रोवहूँ सब मिली के आवहूँ भारत - भाई,
हा - हा भारत दुर्दशा न देखी जाई ।।

भारतेंदु का यह क्षोभ सिर्फ अरण्यरुदन मात्र नहीं था, वे इस दुर्दशा के मुक प्रेक्षक नहीं थे, वे भारतजन को इसका रास्ता भी दिखाते थे, ताकि भारतवर्ष को फिर से वही पुराना गौरवमयि राष्ट्र बनाया जा सके, इसकी बंदगी उनकी 'भारत जय 'कविता में प्रकट किए गए आह्वान में प्रस्तुत की गई है -

चलहुँ वीर उठी - तुरत सबै जय ध्वतति उड़ाऔ ,
लेहूँ म्यान सो खड्ग खींची रण रंग जमाऔ।
परिकर कसी कटी उठो धनुष पै धरी सरसाओ,
केसरिया बाना सजी - सजी रन कंकन बांधो।

स्वतंत्रता आंदोलन के पूर्व भी कवि भूषण और चंदबरदाई के राष्ट्रीय प्रेम की भावनाएं हमारे सामने दृष्टिगोचर होती है। चंदबरदाई हिंदू सम्राट पृथ्वीराज चौहान के मित्र, सहयोगी एवं राज कवि थे, वे हर संग्राम में सम्राट के साथ युद्ध के मैदान में जाते थे और उनकी हिम्मत तथा हौसला बढ़ाया करते थे।अंत में वे अपने शब्द रूपी शस्त्र से मोहम्मद गोरी के वध का कारण बनते हैं,तब वे सम्राट पृथ्वीराज को कहते हैं कि -

चार बांस चौबीस गज, अंगुल अष्ट प्रमान ।
ता ऊपर सुल्तान है, मत चूके चौहान ।।

इसी प्रकार ओरछा नरेश महाराजा छत्रसाल तथा छत्रपति शिवाजी महाराज जैसे वीर सपूतों के शौर्य का वर्णन करके जनमानस में राष्ट्रीय मूल्यों का संचार करने का कार्य किया था। छत्रपति शिवाजी महाराज ने तो मुगल शासक औरंगजेब के अत्याचारों से त्रस्त जनता को भी दिलासा दिया था और उनकी वीरता को वाणी देने का कार्य कविराज भूषण ने किया था। 'शिवा बावनी ' में महाराज शिवाजी के राष्ट्रप्रेम और योगदान को प्रस्तुत करते हुए लिखते हैं कि -

मिडी राखे मुगल मरोड़ी राखे पातसाह,
बैरी पीसी राखें बरदान राख्यौ कर में।
राजन की हद राखी तेल बल सीवराज,
देख राखे देवल स्वधर्म राख्यौ घर मैं।।

इस प्रकार राष्ट्र धर्म को बरकरार रखने का कार्य भारत में राष्ट्रीय मूल्यों का वीजा रोपण एवं अंकुरण का कार्य इन्हीं महान कवियों के काव्य में हम देख सकते हैं, जो आगे चलकर भारत के स्वतंत्रता आंदोलन के कालखंड में

पल्लवित हुआ और परवान चढ़ा। इस प्रकार हमारे सामने आने वाली समस्त राष्ट्रीय चेतना कि कविताओं में हमें कहीं न कहीं उनके राष्ट्रीय मूल्यों के तत्वों का अंश समाहित है जिसे हम नजर अंदाज नहीं कर सकते हैं।

बंदी कवि जगदंबा प्रसाद मिश्र' हितैषी ' की कविता में हम एक भारतीय के दिल - दिमाग में राष्ट्रीय मूल्य अगर दृष्टिगोचर न हो ऐसा हो ही नहीं सकता।

उरुजे कामयाबी पर कभी हिंदोंस्ता होगा

रिहा सैयाद के हाथों से अपना आशियां होगा ।

चखाये मज़ा बरबादीए गुलशन का गुलची को

बाहर आ जाएगी उस दम जब अपना आशियां होगा ।

कभी वह दिन भी आएगा जब अपना राज देखेंगे

जब अपनी ही जमीं होगी और अपना आसमां होगा ।

दासता से भरा दुर्भागी जीवन हो ही नहीं सकता, फिर चाहे वह दासता खुद भगवान की है क्यों ना हो -

इसके बाद विदेशी शासन, हो चाहे जगदीश्वरका,

वह स्वराज्य कहला न सकेगा, होअपना, अपने घर का।

अपने पैरों पर चल पडना है, असहयोगव्रत ठान चलो,

हो जाओ आजाद, मर मिटो, दो दिन के मेहमान चलो।

अनेक कविताएं ऐसी भी है जिसकी रचना विविध आंदोलन में सहभागी आंदोलनकारीयों हेतु की गई थी, जिससे उनमें हर हमेंश में उत्साह और उमंग तथा त्याग - बलिदान की भावना का संचार भी किया जा सके। कवि मैथिलीशरण गुप्त ने बारडोली सत्याग्रहियों की विजय पर उसकी तुलना हल्दीघाटी से की है-

ओ विश्वस्त बारडोली! ओ भारत की धर्मापोली,

नहीं - नहीं फिर भी सशस्त्र थी ग्रीक सैनिकों की टोली,

हल्दी घाटी के रण की वही पूर्व परिपाटी थी,

बढ़ - बढ़कर बैरी की सेना वीरवरों ने काटी थी।

इसी प्रकार ' साकेत ' में रावण द्वारा अपहरित सीता माता को भारत की स्वातंत्र्य लक्ष्मी के रूप में आका रित करते हुए अपना संदेश जनमानस तक पहुंचते हुए चित्रित करते हैं कि -

भारत लक्ष्मी पड़ी राक्षसों के बंधन में,

सिंधु पार वह बिलख रही है व्याकुल मन में।

हर कोई माता की इस व्याकुलता को महसूस कर रहा था, खुद भी विचलित था कुछ करना था तभी सूर्यकांत त्रिपाठी ' निराला ' अपनी बात व्यक्त करते हुए कहते हैं कि -

जागो फिर एक बार,

समर में अमर का प्राण।

गान गाए महासिंधु से,

सिंधु - नद - तिरवासी।

सैंधव तरंगों पर,

चतुरंग चमू संग।

उपरोक्त पंक्तियों में इतना कुछ कहने के बाद भी अगर कोई सचेत नहीं होता है तो उनका आह्वान करते हुए शिवमंगल सिंह ' सुमन ' की अभिव्यक्ति को सुनकर हर किसी का खून दौड़ने लगता है -

आओ विरोचित कर्म करो,

मानव हो तो कुछ शर्म करो।

यों कब तक सहते जाओगे,
इस परवशता के जीवन से,
विद्रोह करो - विद्रोह करो।

सुमित्रानंदन पंत जी ने भी अपनी 'स्वर्णधुली 'कविता में राष्ट्रीय मूल्य को प्रस्तुत किया है -

चिर प्रणय यह, पुण्य अहन, जय गाओ सुरगण,
आज अवतरित हुई चेतना भू पर नूतन।
नव भारत फिर चिर युगों का तमस आवरण,
तरुण अरुण सा उदित हुआ परिदिप्त कर भुवन।
सभ्य हुआ अब विश्व सभ्य धरणी का जीवन,
आज खुले भारत के संग भू के जड़ बंधन।

इसी प्रकार कविवर पं. जगन्नाथ दास रत्नाकर ने अपनी ओजपूर्ण कविताओं में स्वतंत्रता की अलख जगाने का कार्य किया है। उन्होंने झांसी की रानी लक्ष्मीबाई के शौर्य के द्वारा वे समाज में क्रांति की झलक दिखाने का कार्य करते हुए प्रस्तुत करते हैं कि -

अचल उदंड बरी बंडनी के मंडल में,
डंड लौ अखंडल के खंडत हली गई ।
झारती कृपान सौ गुमान ज्वान जंगिनी के,
फारत फिरंगीनि के फर को चली गई।

विरह वेदना की गायिका महादेवी वर्मा ने भी भारत माता के प्रति अपनी आस्था को प्रस्तुत करते हुए उसकी जयगान करते हुए कहती है कि-

भारत जननी ! अब तेरी विजय है,
गगन छू रहा हिम मुकुट शुभ्र सुंदर,
रजत स्वर्ण किरणें रही हों निछावर,
विविध रंग नभ के बने छत्र तेरा,
अनिल चांदनी का व्यजन स्नेहमय है।

जयशंकर प्रसाद ने भी अपने प्रयाण गीत की पुकार द्वारा अचेतन में भी चेतना का संचार कर देने वाली अभिव्यक्ति की है - हिंदी साहित्य की सबसे मुखर कवियित्री श्रीमती सुभद्राकुमारी चौहान ने भी रानी लक्ष्मीबाई की वीरता का प्रमाण प्रस्तुत किया है -

हिमाद्रि तुंग श्रृंग से,प्रबुद्ध शुद्ध भारती।
स्वयंप्रभा समुज्ज्वला, स्वतंत्रता पुकारती ।।
अमर्त्य वीर पुत्र हो, दृढ़ प्रतिज्ञ सोच लो।
प्रशस्त पुण्य पंथ है, बढ़े चलो बढ़े चलो।।

सन 1939 में बंगाल के बरहमपुर जेल में बंदी कवि जगदंबा प्रसाद मिश्र 'हितैषी 'कथनी एवं करनी को चरितार्थ करते हुए अपनी बात को प्रस्तुत करते हैं -

ए उर के जलते उच्छवासों जग को ज्वलदांगार बना दो,
क्लांत स्वरों को, शांत स्वरों को, सबको हाहाकार बना दो,
सप्तलोक क्या भुवन चतुर्दश को, फिरकी सा धूर्णितकर दो,
गिरी सुमेर के मेरुदंड को, कुलिश करों से चूर्णीत कर दो,
शुर क्रूर इन दोनों ही को, रणशय्या पर शीघ्र सुला दो।

कवि श्यामलाल गुप्ता जो कई बार बंदी बनाए जाने के बाद भी कभी भूमिगत रहकर तो कभी छिपकर अपने उद्देश्य से कभी पीछे नहीं हुए थे। उन्होंने 'असहयोग कर दो ','परतंत्रता की गांठ ','भारत संतान ','आजादी आ रही है ','राष्ट्रीयता 'जैसी कविताओं में राष्ट्रीय मूल्य को प्रस्तुत किया है। वे कहते हैं -

पाएंगे पवित्र परिधान, पाप होंगे दूर
जब परदेशी - वस्त्र ज्वाला में जलाएंगे।

कवि गया प्रसाद शुक्ला 'सनेही 'ने तो कुछ ऐसे व्यक्तियों को मृतक ही जाहिर कर दिया है जिसके मन में अपनी भारत माता के लिए प्रेम- भाव ना हो -

जिसको न निज गौरव तथा निज देश का अभिमान है,
वह नर नहीं नर पशु नीरा और मृतक समान है।

राष्ट्रीय कवि बालकृष्ण शर्मा 'नवीन 'मर्मभेदक शब्दों से अपने भाव व्यक्त करते हुए कहते हैं कि -

कवि कुछ ऐसी तान सुनाओ, जिससे उथल पुथल मच जाए,
एक हिलोर इधर से आए, एक हिलोर उधर से आए,
प्राणों के लाले पड़ जाएं, त्राहि- त्राहि रव - नभ में छाए,
नाश और सत्यानाशों का धुंआधार जग में छा जाए।

प्रातः काल में फेरी में निकले भारतीय सम्मान वेद तिरंगे को फरहाते हुए जा रहे थे तो उनके मुंह से एक ही आवाज आती थी -

विजयी विश्व तिरंगा प्यारा, झंडा ऊंचा रहे हमारा,
सदा शक्ति बरसाने वाला, वीरों को हरसाने वाला।
शांति सुधा सरसाने वाला, मातृभूमि का तन - मन सारा।
झंडा ऊंचा रहे हमारा।

महाकवि दादा माखनलाल चतुर्वेदी' एक भारतीय आत्मा' के नाम से पहचाने जाते थे।भारत माता के प्रति अटूट प्रेम से संपन्न उनके ओजपूर्ण शब्द क्रांति का सामर्थ्य रखने वाले थे, चतुर्वेदी जी स्वयं जीवन भर स्वतंत्रता के आंदोलन में सक्रिय रूप से आगे रहे थे, अनेक बार जेल में भी रहे थे, उनका सारा जीवन मातृभूमि को अर्पित कर दिया था। उनके अथाह काव्य - सागर का प्रत्येक शब्द राष्ट्रभक्ति, बलिदान, आत्मोत्सर्ग, त्याग का द्योतक है। उनकी कविताओं के हर शब्दों में क्रांतिकारियों के प्रति बारूद और सत्याग्रहियों के लिए दृढ़ विश्वास था। स्वतंत्रता के सिपाहियों को परतंत्रता से खुलकर संघर्ष की प्रेरणा देने वाले दादा जी ने भारत माता के चरणों में अपना सब कुछ न्योछावरकर देने का आह्वान करते हुए कहते हैं कि -

मिले रक्त से रक्त, मने अपना त्यौहार सलोना,
भरा रहे अपनी बलि से, मां की पूजा का दोना।
हथकड़ियों वाले हाथों में, शत शत बंदन वारे
और चूड़ियों की कलाइयां, उठ आरती उतारें।

पूजा - अर्चना, धर्म - साधना से भी अगर काम न होता है तो फिर अपना बलिदान देने के लिए भी तैयार है-

तीस करोड़ घड़ों पर गर्वित, उठे तने ये सिर हैं,
तुम संकेत करो, कि हथेली पर शत - शत हाजिर हैं।

क्योंकि अनेक दस्तानों से भरी यह नश्वर जिंदगी का एक ही लक्ष्य हो सकता है-

मुझे तोड़ लेना बनमाली, उस पथ पर देना तुम फेंक,
मातृभूमि पर शीश चढ़ाने, जिस पथ जावे वीर अनेक।

उपरोक्त प्रस्तुत किए गए अनेक कवियों की कविताएं, पंक्तियां या राष्ट्रभक्ति से युक्त गीत प्रभात फेरी में जनमानस के मन को उत्साह से भर देते थे -

वदनी - जननी! तुझे मुक्त कर देंगे,
श्रृंखलाएं ताप के डर से गलेंगी,
भीतियां यह लौ की रज में मिलेंगी,
रक्त से अपने खिलाकर लाल बादल,
तिमिर अब हम उषा का आरक्त कर देंगे।

यहां तत्कालीन कवियों की अनंत सीमावाली राष्ट्रवादी भूमिका के चलते ही हो रहा था की वे स्वतंत्रता की सड़क पर जाने वाले कई सपूतों के चरणों में एक नई ऊर्जा का संचार कर रहे थे। इसके अलावा स्वामी विवेकानंद, गुरुदेव रवींद्रनाथ टैगोर, स्वामी दयानंद जैसे महापुरुषों ने भी अपनी-अपनी वाणी और लेखनी से भारतीय जनता का यथायोग्य मार्गदर्शन किया था। स्वामी विवेकानंद के अंग्रेजी काव्य 'सॉन्ग ऑफ ध संन्यासी 'का बहुत ही मर्मयूक्त अनुवाद कविवर सुमित्रानंदन पंत ने किया है, जिसमें एक ही भाव है, एक ही लक्ष्य है, एक ही मंत्र है कि किसी भी प्रकार दासता का यह कुपर्व का अंत करना चाहिए।

समग्रतया रूप से देखें तो पूरे भारतवर्ष में भारतीय स्वतंत्रता के आंदोलन में हिंदी साहित्यकारो एवं कवियों की भूमिका, त्याग और बलिदान, देशभक्ति की भावना से ओतप्रोत थी। उनकी वाणी में, उन सब की अभिव्यक्ति में शब्दों की ऊर्जा सुप्त हृदयों में भी क्रांति की लहरों से हिलोरे लेने लगती थी, इस कालखंड में इन सभी कवियों ने एक ही प्रेरक तथा मार्गदर्शन एवं पद प्रदर्शन की भूमिका अदा करके स्वतंत्रता के मार्ग पर आगे बढ़ने वाले अनगिनत वीर योद्धा का मार्गदर्शन किया और उन्हें एक ध्येय देकर लक्ष्य प्राप्ति के लिए उन्मुख किया था।

अंत में इन सब के लिए कवि रामधारी सिंह 'दिनकर 'के शब्दों में यही कहा जा सकता है -

जला अस्थियां बारी-बारी,
चटकाई जिनमें चिनगारी,
जो चढ़ गए पुण्यवेदी पर,
लिए बिना गरदन का मोल।
कलम, आज उनकी जय बोल।

संदर्भसंकेत :-

१. हिंदी के आधुनिक प्रतिनिधि कवि डॉक्टर द्वारिका प्रसाद सक्सेना
२. विवरण पत्रिका संपादक एम प्रभु जी अप्रैल 2017 (हैदराबाद)
३. भाषा संपादक अर्चना त्रिपाठी मार्च अप्रैल 2017(नई दिल्ली)
४. कवि मैथिलीशरण गुप्त साकेत लोकभारती प्रकाशन पटना
५. साहित्य अमृत संपादक संपादक पंडित विद्यानिवास मिश्र प्रभात प्रकाशन

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – IV** **October – 2023**

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 : બાળકોનો મૂલ્ય સંદર્ભે સર્વાંગી વિકાસમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ

કલ્પેશ નરેન્દ્રભાઈ સોલંકી
પીએચ.ડી. રિસર્ચ સ્કોલર સ્ટુડન્ટ
વિવેકાનંદ કોલેજ ફોર બી.એડ.જહાંગીરપુરા, સુરત

સારાંશ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020, 29 જુલાઇ 2020નાં રોજ 34 વર્ષ બાદ અમલમાં આવી. તેની રચના ઇસરોના વૈજ્ઞાનિક કે. કસ્તુરીરંગનનાં અધ્યક્ષ સ્થાનમાં રચાયેલી સમિતિ દ્વારા કરવામાં આવેલ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ- 2020 અંતર્ગત આંગણવાડીનો (બાલમંદિર,નર્સરી), Jr.K.G., Sr.K.G.નો શાળાકીય પ્રાંગણમાં જ સમાવેશ કરતાં 12 વર્ષને બદલે 15 વર્ષનું શાળાકીય શિક્ષણ થશે. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ પાંચ વર્ષનું ગણાશે. બાળ કેન્દ્રીય શિક્ષણ થશે. પ્રવૃતિ દ્વારા બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ થશે. તેને આધારિત અભ્યાસક્રમની રચના કરવામાં આવશે. બાળકનાં મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસનાં તબક્કાનાં આધારે ભાર વિનાનું ભણતર અને વિવિધ અધ્યાપન પદ્ધતિઓનાં અમલ દ્વારા મૂલ્યોમાં વિકાસ કરવામાં આવશે. અભ્યાસક્રમ માટે સક્ષમ શિક્ષકોની ભરતી કરવામાં આવશે અથવા તો જે શિક્ષકો છે તેને 6 મહિનાનાં ખાસ સર્ટિફિકેટ કોર્સ (શિક્ષણશાસ્ત્ર અનુસાર) અંતર્ગત તાલીમ આપી સક્ષમ બનાવવામાં આવશે.બાળકનાં સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણ પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવશે. શાળાનું વાતાવરણ ભયમૂક્ત અને પ્રેમપૂર્વકનું બને તેવા મૂલ્યો કેળવવામાં આવશે. બાળકોને શાળાએ આવવું ગમે, હસતાં- રમતાં તેનો વિકાસ, તેની વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓને ધ્યાનમાં રાખી, તેની રસ, રુચિ અને આવડત અનુસાર કરવામાં આવે તેવા શિક્ષણની જોગવાઈ આ નીતિમાં કરવામાં આવેલ છે. બાળક પુખ્તવયે દેશ, સમાજ અને કુટુંબ સાથે વિશ્વાસપૂર્ણ સંબંધ ધરાવતો નાગરિક બની રહેશે. તો આ નીતિનો અને મૂલ્યોનો અમલ યથાર્થપૂર્ણ થયેલો ગણાશે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020, બાળકો, સર્વાંગી વિકાસ, પ્રારંભિક શિક્ષણ

1. પ્રસ્તાવના :-

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ1986 - માં પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણને ઘણું મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે .રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ બાળકોની સારસંભાળ અને શિક્ષણને માનવ સંશાધનનાં વિકાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ મૂલ્યોના નિવેશ સ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમનું માળખું) NCF) 2005માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રારંભિક બાલ્યાવસ્થા સ્તર પર 6 થી 8 વય જૂથનાં બાળકો ખૂબ જ સંવેદનશીલ અને નિર્ણાયક અવસ્થામાં હોય છે .શરૂઆતનાં વર્ષોનાં શિક્ષણ માટે બાળકો જે પર્યાવરણમાં રહે છે ,જેનાથી એ પરિચિત હોય છે .તે પ્રમાણે શિક્ષણ આપવું જોઇએ .આ સ્તરે બાળકોને બળજબરીથી લખવાનું, વાંચવાનું અને અંકગણન શીખવા માટે દબાણ કરવું જોઇએ નહિ.

શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ 2009 - ની કલમ 11 મુજબ પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે 3 વર્ષથી વધુ વયજૂથનાં તમામ બાળકોને જ્યાં સુધી 6 વર્ષનાં ન થાય ત્યાં સુધી તૈયાર કરવા રાષ્ટ્રીય પ્રારંભિક બાલ્યાવસ્થા શિક્ષણ અને સારસંભાળ નીતિ - 2013અનુસાર બાળકોનાં સર્વાંગીવિકાસ માટે પ્રસવપૂર્વથી 6 વર્ષનાં વયજૂથ સુધી સંકલિત સેવાઓ પ્રદાન કરવામાં આવશે .આ નીતિ અનુસાર બાળકોનાં સ્વાસ્થ્ય પોષણ મનોસામાજિક અને ભાવાત્મક જરૂરિયાતોને સ્વીકારવામાં આવશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 માં પ્રારંભિક બાળપણ શિક્ષણ માટે આ નીતિગત મૂલ્યો બાળપણનાં પ્રારંભિક

વર્ષોનાં મહત્વ પર ભાર આપે છે અને ગુણવત્તાભરી પ્રાથમિક સંભાળ અને શિક્ષણ 3 - 6 વર્ષનાં બધા બાળકોને 2030 સુધીમાં મળે તેવો ધ્યેય ધરખમ રોકાણ અને નવા પગલાંઓ દ્વારા રાખે છે

2. સંકલ્પના :-

અગાઉની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ મુજબ શિક્ષણ ધોરણ 1 થી 12 એટલે 2+10 મુજબ આપવામાં આવે છે . રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020માં 4+3+3+5 મુજબ અર્થાત પહેલા પાંચ વર્ષ નર્સરી, Jr. K.G., Sr. K.G., ધો 1. અને ધો2.નો પ્રારંભિક શિક્ષણમાં) પાયાનાં શિક્ષણમાં (તથા બીજા ત્રણ વર્ષ ધો3., 4, 5નો પ્રાથમિક શિક્ષણમાં તથા ત્રીજા ત્રણ વર્ષ ધો6., 7, 8નો માધ્યમિક શિક્ષણમાં) middle level (અને છેલ્લા ચાર વર્ષ ધો10 .9-, 11, 12નો ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શિક્ષણમાં) High School (સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રારંભિક શિક્ષણ એટલે પ્રથમ પાંચ વર્ષ નર્સરી, Jr.K.G., Sr.K.G., ધો 1.અને ધો 2.માં, ઉંમર 3 વર્ષથી 6 વર્ષ સુધીમાં નર્સરી, Jr.K.G., Sr.K.G.નાં બાળકોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે .મનોવૈજ્ઞાનિકો એવું કહે છે કે નાના બાળકનાં મગજનો %85 વિકાસ એની 6 વર્ષની ઉંમર સુધીમાં થઇ જાય છે 6 .વર્ષે બાળક ધોરણ 1 માં આવે ત્યારે તેનો મૂળભૂત) બેઝીક (વિકાસની ઉંમરનો જે તબક્કો છે ,તે 3 થી 6 વર્ષનો છે .હાલ અત્યારે અલગથી નર્સરી . Jr.K.G., Sr.K.G., ચાલે છે .પરંતુ બહુ ઓછી સ્કૂલમાં પ્રિસ્કૂલ ચાલતી અને એના માટે કોઈ નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમની વિચારણા ચાલતી હતી .એના માટે શિક્ષકો કઈ કક્ષાનાં હોવા જોઇએ? કઇ લાયકાત ધરાવતા હોવા જોઈએ? આ અંગે નિર્ણય લેવાનો બાકી હતો .ઉંમર 3 થી 6 વર્ષ એટલે કે નર્સરી, Jr.K.G., Sr.K.G.,નાં બાળકની જે માનસિક ક્ષમતા છે .તે બાળકોનો જે રીતે વિકાસ કરવાનો હોય એવી રીતે તેને તૈયાર કરી શકાય તે અંગેની યોજના વિચારણામાં હતી એટલે ધો 1.થી 12 નાં 12 વર્ષના શિક્ષણને બદલે 15 વર્ષનું શિક્ષણ કરવામાં આવશે .જેમાં ત્રણ વર્ષ નર્સરી, Jr.K.G.. Sr.K.G. નાં લેવામાં આવશે અને તેનાં માનસિક તબક્કાઓને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણશાસ્ત્ર અનુસાર અભ્યાસક્રમ ફ્રેમ કરવામાં આવશે .તો કદાચ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 - એક ચમત્કાર સર્જી શકે છે.

3. પ્રારંભિક શિક્ષણ અને બાળ સંભાળનો મુખ્ય હેતુ-:

વર્ષ 2030 સુધી 3 થી 6 વર્ષની ઉંમરનાં પ્રત્યેક બાળકનાં માટે મફત, સુરક્ષિત, ઉચ્ચ ગુણવત્તાયુક્ત ,પૂર્ણ વિકાસાત્મક સ્તરને અનુરૂપ સંભાળ અને શિક્ષણની પહોંચને સુનિશ્ચિત કરવી .

ગૌણ હેતુઓ-:

(1) 3 વર્ષ પહેલેથી જ બાળક અને માતાનાં સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ પર ધ્યાન આપવું.

(2) બાળકનો જ્ઞાનાત્મક અને ભાવાત્મક વિકાસ કરવો.

(3) બાળકમાં નૈતિક મૂલ્યોનો વિકાસ કરવો) સારા-ખરાબનો વિવેક ઉત્પન્ન કરવો(.

(4) બાળકને પ્રવૃતિ દ્વારા શિક્ષણ આપવું.

(5) બાળકોમાં ભાષાકૌશલ્ય, કલાકૌશલ્ય, તાર્કિકચિંતન, રમત-ગમત, સ્વચ્છતા વગેરે જેવા અનેક કૌશલ્યનો વિકાસ કરવો.

4. પ્રારંભિક શિક્ષણની અધ્યયન નિષ્પતિઓ :-

(1) બાળકોમાં સ્વચ્છતા, આરોગ્ય અને સુટેવોનું ઘડતર કરવું.

(2) બાળકોની માંસપેશીઓ અને નાનાં સ્નાયુઓનો વિકાસ કરવો

(3) બાળકોમાં સામાજિક આચરણ અને વ્યવહારનું નિદર્શન કરવું.

(4) બાળકોની કલા, સંગીત અને નૃત્યમાં ભાગીદારી.

(5) બાળકોની વાતચીત ,સૂચનાઓનું પાલન, ચિત્રાત્મક રજૂઆત વગેરેમાં ભાગીદારી

(6) બાળકોમાં પર્યાવરણ પ્રત્યે જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવી.

(7) બાળકોને ભૌતિક, સામાજિક અને જૈવિક પર્યાવરણ વિશે સમજ આપવી.

5. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020નાં મહત્વનાં જીવન મૂલ્યો-:

1) પ્રવૃત્તિલક્ષી જીવન મૂલ્યો -:

બાળક જે રીતે શીખે છે એમાં રમત એ હૃદય છે .રમત એ બાળકનો સંપૂર્ણ વિકાસ જેમ કે શારીરિક, ભાષાકીય, સામાજિક ભાવનાત્મક, માનસિક, સર્જનાત્મક અને સૌંદર્યબોધનાં વિકાસ માટે સ્વતંત્ર અને નિર્દેશિત પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન છે .પૂર્વ શાળાનાં અભ્યાસક્રમમાં માધ્યમ તરીકે રમત પર ભાર મૂકવામાં આવશે .બાળકોને ક્રિયા -પ્રતિક્રિયા કરવાની તકો પૂરી પાડવામાં આવશે .પર્યાવરણ અને એકબીજા સાથે અનુકૂળ બનાવવા માટે રમત બાળકો દ્વારા શરૂ કરવામાં આવશે અને પુખ્ત દેખરેખ હશે માર્ગદર્શકની રમતની શરૂઆત શિક્ષક દ્વારા વિશેષ શિક્ષણનાં ઉદ્દેશો સાથે કરવામાં આવશે .શિક્ષકોએ જાતીય ભેદભાવથી દૂર રહેવું જોઈએ .બાળકોને તેમના રુચિનાં ક્ષેત્રો પસંદ કરવા માટે સ્વતંત્રતા આપવામાં આવશે .વિકાસનાં બધા ક્ષેત્રો માટે રમતની પ્રવૃતિઓનું આયોજન કરવામાં આવશે અને તમામ બાળકોને રમતની પ્રવૃતિઓમાં સામેલ થવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવશે .પ્રવૃતિ માટે બાળક્રીડાંગણ જેમાં હીંચકા, લપસણી, ભૂલભૂલામણી .ચડતી - ઊતરતી સીડીઓ, ચકડોળ, Knowledge Park, Balance Track તેમજ રમકડાંઘરમાં ચાલનગાડી, સાઇકલ, પ્રદર્શન ખંડ વગેરેની જોગવાઈ કરવી જોઈએ .ઉત્સવો અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોની ઉજવણી થવી જોઇએ .ઔષધિયબાગ કિચન ગાર્ડન બનાવવા જોઈએ .પ્રવૃત્તિઓ માટે શાળાની અને વર્ગખંડની દીવાલોનો TLM તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય.

5.2.1 શારીરિક અને હલચલનલક્ષી વિકાસની પ્રવૃતિઓ :-

વિકાસનાં આ કાર્યક્ષેત્રમાં સ્નાયુઓનાં હલચલન માટે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને તંદુરસ્તીને આવરી લેવામાં આવશે .3 થી 6 વર્ષનાં બાળકો શારીરિક સંતુલન જાળવી શકે, તેઓ દોડવા -ચાલવા, કાગળ ફાડવા, કાતરથી કાપવા રંગ કરવો તેમજ માટીનાં વિવિધ આકારો બનાવવા જેવી ક્રિયાઓ કરવા માટે સક્ષમ હોય છે .માથું ઓળવા કપડાની ઘડી કરવી, કૂંડાં રંગવાં છોડને પાણી પાવું .છાશ બનાવવી વગેરે જેવા શારીરિક શ્રમને લગતા કાર્યો પણ બાળકને શીખવવામાં આવશે.

5.2 સામાજિક સંવેદનાત્મક વિકાસ માટેની પ્રવૃત્તિઓ-:

ભાવનાત્મક વિકાસમાં સ્વયંનું પોતાની જાત પર નિયંત્રણ, પોતાની લાગણીઓ વ્યક્ત કરવાની રીત .આ ઉંમરનાં બાળકો પરિચિત તેમજ નવી પરિસ્થિતિમાં અનુકૂલન સાધે છે .આસપાસનાં પર્યાવરણની અવનવી વસ્તુઓ જાણે છે.

ઉત્સવો અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોની ઉજવણી થવી જોઇએ.

ઔષધિયબાગ કિચન ગાર્ડન બનાવવા જોઈએ.

પ્રવૃત્તિઓ માટે શાળાની અને વર્ગખંડની દીવાલોનો TLM તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય.

5.3 વિસ્તૃત સર્જનાત્મક કલા મૂલ્યો :-

સર્જનાત્મક કલા કૌશલ્ય, સંગીત અને અન્ય આવડતોને આવરી લેવામાં આવશે .જેમાં વિસ્તૃતપણે હાવભાવ .

રજૂઆત .પ્રશંસા, સમજણ અને નવીન વિચારસરણીનો સમાવેશ કરવામાં આવશે .

5.4 ભાષા વિકાસ માટેનું મૂલ્યો-:

ભાષા વિકાસ મુખ્યત્વે શ્રવણ, સમજણ, વાણી અને વાતચીતને આવરી લે છે.તેમાં ચિત્ર અને સંજ્ઞાઓનાં વાચન અને લેખનનો સમાવેશ કરવામાં આવશે .બાળકોને ગીતો, કવિતાઓ, જોડકણા ગાવા ગમે છે .થોડા શબ્દોવાળા વાક્યોમાંથી જટિલ વાક્યો બોલતા થઇ જાય છે .બાળકમાં અર્થગ્રહણ શક્તિનો વિકાસ ભાષા દ્વારા કરવામાં આવશે .બાળકને દસ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં જેટલા શબ્દો કાને પડશે .એટલો એનામાં ભાષાનો વિકાસ થશે . આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે.

5.5 તાર્કિક ગણન, વૈજ્ઞાનિક ચિંતન અને પર્યાવરણ જાગૃતતા માટે પ્રવૃત્તિઓ :-

વિદ્યાર્થીઓમાં પર્યાવરણ અંગે જાગૃતિ લાવવામાં. પર્યાવરણ સંરક્ષણ માટે રસ કેળવવા અને હકારાત્મક વલણનું ઘાટ કરવામાં શિક્ષકની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા હશે. શિક્ષકે સ્વયં પર્યાવરણ પ્રત્યે જાગૃતતા દાખવવાની. રસ ધરાવવાની અને હકારાત્મક વલણ પ્રગટ કરવાની જરૂર ઊભી થશે. જેથી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ આપોઆપ ઝીલતા થશે. શિક્ષક બે પ્રકારે પર્યાવણ શિક્ષણમાં ફાળો આપી શકશે

(a) અભ્યાસક્રમનાં વિવિધ વિષયોનાં અધ્યાપન દરમ્યાન પર્યાવરણનાં મૂલ્યોને અધ્યાપનમાં વણી લઇ તેના પર વિશેષ ભાર આપી શકશે.

(b) અભ્યાસક્રમનાં અન્ય વિષયોની સાથે પર્યાવરણને જોડી અભ્યાસક્રમ ભણાવશે.

5.6 ધો. 1,2 માં ABL-પ્રજ્ઞા (ABL -Activity Based Learning -પ્રવૃત્તિ આધારિત જ્ઞાન) :-

વિદ્યાર્થીઓનાં રસને પ્રોત્સાહન આપી તેમાં તેને આગળ વધારવામાં આવશે .બાળકની વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓને ધ્યાનમાં રાખી વ્યક્તિગત શિક્ષણ અપાશે .બાળકને સ્વઅધ્યયન .સહપાઠી શિક્ષણ શોષખોળ દ્વારા ICT નો ઉપયોગ દ્વારા શીખવા - શીખવવાનું થશે.

ગોખણપટ્ટી ને બદલે બાળકની સંકલ્પનાઓ સ્પષ્ટ થાય તેવા શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવશે. બાળકની અર્થગ્રહણશક્તિ ખીલે તેનો આ રચનાત્મક તબક્કામાં ધ્યાન રાખવામાં આવશે. દરેક વિધાર્થીમાં રહેલી અનન્ય ક્ષમતાઓની ઓળખ કરી તેને બહાર લાવવા માટેના પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. ધો. 1. 2 માં આવતા પહેલા 1 વર્ષ માટે શાળા તત્પરતા કાર્યક્રમ અંતર્ગત 90 દિવસ માટે ત્રણ મહિનાના ટાસ્કમાં 180 પ્રવૃતિઓ અભ્યાસ સાથે આનંદ આપે તેવી તેમજ વિદ્યાદીપ (Day wise activity) દ્વારા બાળકને તૈયાર કરવામાં આવશે.પાયાગત સાક્ષરતા અને ગણન પર ભાર મૂકવામાં આવશે.

5.7 બાળકોનું સાહિત્યમાંથી જીવન મૂલ્યો :-

NCERT દ્વારા અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવામાં આવશે જે બે ભાગમાં વહેંચાયેલું હશે 3-0 .વયજૂથનાં બાળકો માટે અને 8-3 વયજૂથનાં બાળકો માટેનું માળખું તૈયાર કરવામાં આવશે .જેમાં ઉપરનાં દિશા નિર્દેશ અનુસાર પ્રારંભિક બાળ સંભાળ અને શિક્ષણનાં ક્ષેત્રમાં થયેલા રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય નવાચાર અને ઉત્કૃષ્ટ કાર્યપ્રણાલી પરનાં નવા સંશોધનોનો સમાવેશ કરવામાં આવશે .ખાસ કરીને ભારતમાં સદીઓથી બાળ શિક્ષણનાં વિકાસમાં સમૃદ્ધ પરંપરાઓ છે .જે સ્થાનિક કક્ષાએ પ્રચલિત છે .તેનો માળખામાં સમાવેશ કરવામાં આવશે .જેમાં બાળકોની ઉંમર, રસ .ભાષા અને યોગ્ય થીમ ધ્યાનમાં રાખીને બાળકો માટેનાં સાહિત્યની પસંદગી માટે માપદંડ વિકસાવવા બે મહત્વપૂર્ણ બાબત છે .વિદ્યાર્થીઓને ગમે તેવા આનંદદાયી .સરળતાથી સમ ગુણવત્તાસભર ભાવાનુવાદ અને ટેક્નોલોજીનાં ઉપયોગ દ્વારા સ્થાનિક ભાષામાં ભાષાંતરીત પુસ્તકો બનાવવામાં આવશે .સાહિત્યમાં ચિત્રો મોટા અને

ટેક્ષ ઓછી હોય .Early Readers જેવાં પુસ્તકો કે જેમાં વાર્તાઓ .ચિત્રો .રમત-ગમત .કવિતાઓ .જોડકણા વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે.

બાળકો માટે digital library બનાવવી જોઇએ જેમાં digital materials, multi-languages software કે જે શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો ભાષાનો અવરોષ દૂર કરે તેનું ધ્યાન રાખવામાં આવશે .દરેક વાચકને એનું પુસ્તક મળે અને દરેક પુસ્તકને યોગ્ય વાચક મળે તે માટે શાળાનાં પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ શાળા સમય બાદ વિદ્યાર્થીઓ અને સમાજની વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય તે માટેનાં પ્રયત્નો કરવામાં આવશે .અભ્યાસક્રમમાંથી બિનજરૂરી બાબતો દૂર કરી અભ્યાસક્રમ ઘટાડવો .જેથી દફતરનો ભાર હળવો થાય

પ્રારંભિક બાળ સંભાળ અને શિક્ષણનાં અભ્યાસક્રમની સંરચના અને શિક્ષણ વ્યવસ્થા નક્કી કરવાની જવાબદારી માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય) MHRD) ની રહેશે .કારણકે પૂર્વપ્રાથમિક શાળાનાં માધ્યમથી પ્રાથમિક શાળા સુધીની એકસૂત્રતા સુનિશ્ચિત થઇ શકે અને શિક્ષણની મૂળભૂત બાબતો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકાય.

5.8 સક્ષમ શિક્ષકોના સંદર્ભમાં જીવન મૂલ્યો :-

પ્રારંભિક શિક્ષણમાં 2+10 કરેલા શિક્ષકો માટે 6 મહિનાનો ખાસ સર્ટિફિકેટ કોર્સ હોય અને તેનાથી ઓછી લાયકાતવાળા શિક્ષકોએ 1 વર્ષનો ડિપ્લોમા કોર્સ પૂર્ણ કરવાનો રહેશે શિક્ષક 1 વર્ષમાં ઓછામાં ઓછી 50 કલાકની તાલીમ પૂર્ણ કરશે .શિક્ષકોની online તાલીમ પણ થશે" .શિક્ષક હંમેશા જુદા-જુદા નવતર પ્રયોગો કરતા રહેવા જોઇએ) "દિવાસ્વપ્ન પુસ્તક - ગિજુભાઇ બધેકા (શિક્ષકોએ કેસ સ્ટડી કે ડિજિટલ સંશોધન કરીને વ્યવહારું અધ્યાપન પદ્ધતિઓ પ્રયોજવી આંગણવાડી કાર્યકર્તાઓ માટે સઘન તાલીમ કરવામાં આવશે .આંગણવાડીમાં શિક્ષકો સાથે તાલીમી સ્વયંસેવકો અને સામાજિક કાર્યકરોની મદદ લેવામાં આવશે .શિક્ષક - વિદ્યાર્થી રેશિયો 1:25 નો હોય લોકબોલીમાં ભણાવી શકે તેવા શિક્ષકોની વતનમાં નિમણૂંક કરવી, શિક્ષકોએ digital સંશોધનો કે ગેઝેટ્સનાં ઉપયોગ માટે ક્ષમતા કેળવવાની રહેશે .શિક્ષકો માટેનાં National Professional Standards for Teacher (NPST) પેરામીટર 2022 સુધીમાં તૈયાર કરવામાં આવશે

વર્ગખંડમાં ભણાવવાની પ્રક્રિયા one way ના બને .પરંતુ Interactive બને શિક્ષક-વિદ્યાર્થી પ્રશ્નોતરી પૂછપરછ અભિગમ મોલ દ્વારા .અનુભવજન્ય અભિગમ દ્વારા, કૌશલ્ય આધારિત અધ્યયન દ્વારા, ICTનાં ઉપયોગ દ્વારા .સમસ્યા ઉકેલ, જૂથ ચર્ચા પદ્ધતિ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે .બાળક સ્વઅધ્યયન દ્વારા શીખતું થાય તેમ બાળકને શીખવવામાં આવશે શિક્ષક માર્ગદર્શક તરીકેની ભૂમિકા ભજવશે દ્વારા શીખે.

ઉપસંહાર :-

વ્યક્તિગત ભિન્નતા અનુસાર શિક્ષણ અને સ્વઅધ્યન વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શિક્ષણ સરળ બનશે. જે અત્યારે ગુજરાતમાં પ્રજ્ઞા અભિગમ અંતર્ગત કાર્યરત છે. ભાષા,ગણિત અને પર્યાવરણ સાથે જ કલાને સાંકળીને શીખવવી. આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી પરીક્ષા પદ્ધતિ પરિણામ અને મૂલ્યાંકનમાં પણ આમૂલ પરિવર્તન થવું જોઇએ. આંગણવાડી, Jr.KG, S.K.G. નો શાળા પ્રાંગણમાં જ સમાવેશ કરતાં શાળાનાં મકાનની ઉપલબ્ધતા ચકાસાવી જોઈએ. આંગણવાડીનાં મકાનો હવા ઉજાસવાળા. પાણી શૌચાલયની સગવડતવાળા. બાળસુલભ હોવા જોઈએ. ભૌતિક સગવડતાવાળા રમવા માટેનાં મેદાનની સગવડ તેમજ સાધનસામગ્રીઓથી ભરપૂરતાવાળા શાળાના મકાનનું નિર્માણ કરવું એ હવે પછીનાં સમયની માંગ હશે..

શાળામાં શિક્ષકોને બાળકોની જ સારસંભાળ અને શિક્ષણની જવાબદારી સોંપાવી જોઈએ તથા સલામતી માટે શાળા ગેટ પાસે સિક્યોરિટી ગાર્ડ, પ્યૂન. ક્લાર્ક વગેરે જેવી જગ્યાઓ ઉપલબ્ધ કરી ભરતી કરવી જોઇએ પ્રારંભિક

શિક્ષણમાં શિક્ષકની સાથે બે હેલ્પર **શિક્ષકની** જગ્યાઓ પણ હોવી જોઈએ. જેથી બાળક રડે તો શાંત કરી રમાડે તેની એકી-પાણીની જરૂરિયાત ઊભી થાય તે માટે મદદ કરી શકે.

આમ, પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી એ હાલ મહિલા-બાળ વિકાસ વિભાગની છે. તે હવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 અનુસાર મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલય, આદિજાતિ મંત્રાલય, આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય, તથા માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય (MHRD) દ્વારા સંયુક્ત રીતે હાથ ધરવામાં આવશે. ત્યારે વધુ સારી રીતે આ દિશામાં કાર્ય થશે અને આ નીતિ સફળ બની રહેશે. પ્રારંભિક બાળસંભાળ અને શિક્ષકને શાળા શિક્ષણમાં દાખલ કરવાની પ્રક્રિયામાં સતત માર્ગદર્શન મળી રહે તે માટે એની રચના કરવામાં આવશે. તંદુરસ્ત બાળક તંદુરસ્ત સમાજની આધારશિલા છે. પ્રારંભિક બાળશિક્ષણરૂપી પાયો મજબૂત હશે. તો શિક્ષણરૂપી ઇમારત ચોક્કસ સક્ષમ બનશે. અત્યારે ગિજુભાઇ બધેકાએ ભાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થામાં મોંટેસરી પદ્ધતિ દ્વારા કરેલ બાળશિક્ષણ તેમજ ગિજુભાઈ બધેકાની ભત્રીજી મોંધીબેન બધેકા દ્વારા સ્થાપિત બાલમંદિરની અવશ્ય મુલાકાત લેવી જોઈએ. જ્યાં 50- 85% કાર્ય પ્રારંભિક શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 મુજબ કાર્ય થઇ રહેલ છે.

સંદર્ભસૂચિ:-

૧. ચૌધરી એચ., (2020) શિક્ષકપર્વ - 2020, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 સંદર્ભે સંગોષ્ઠી શિક્ષણ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય.

૨. જોષી ડી., (2020) શિક્ષકપર્વ - 2020, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 સંદર્ભે સંગોષ્ઠી શિક્ષણ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય

૩. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ. થીમ 1, NISHTHA BOOK (Page no. 71-80) જી.સી. ઇ.આર.ટી. - (GCERT), ગાંધીનગર. શ્રી મહાલક્ષ્મી જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન, અમદાવાદ ગ્રામ્ય.

૪. પારુપ રાષ્ટ્રીય શિક્ષા નીતિ -2019, MHRD (PDF - Page No. 58-70) (Search : nep-2019 hindi pdf, google website: mhrd.gov.in)

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – IV** **October – 2023**

माध्यमिक कक्षा के गणित पाठ्यपुस्तको में प्रस्तुत गणितशास्त्रीयों के प्रदान का गाणितिक अभिवृत्ति के सन्दर्भ में समीक्षात्मक अभ्यास

Mr. Prashant Kumar singh
Research Scholar,
Department of Education,
Veer Narmad South Gujarat University, Surat

Dr. Amitkumar R. Mali
Assistant Professor,
Department of Education,
Veer Narmad South Gujarat University, Surat

सारांश

प्रस्तुत अनुसंधानका हेतु यह हैं कि गुजरात राज्य में माध्यमिक कक्षा के गणित पाठ्यपुस्तको में प्रस्तुत गणितशास्त्रीयों के प्रदान का गाणितिक अभिवृत्ति के सन्दर्भ मेंगणितशास्त्रीयों का क्या प्रदान हैं / पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों के प्रदान के बारे में जानने के लिए संशोधक ने कक्षा -9 से कक्षा -12 तक के गणित पाठ्यपुस्तको का समीक्षात्मक अध्ययन कर नोंध पत्रक तैयार किया / प्रस्तुत अनुसंधान गुणात्मक संशोधन पद्धति के माध्यम से किया गया हैं / प्रस्तुत अनुसंधान में निष्कर्ष के रूप में यह पता चला कि गणित पाठ्यपुस्तक में गणितशास्त्रीयों का नाम मात्र उल्लेख हैं / विद्यार्थियों में गणित के प्रति एक सकारात्मक अभिवृत्ति का विकास हो इसके सन्दर्भ में गणितशास्त्रीयों के सिद्धांतो और नियमों के बारे में ऐसी कोई ऐतिहासिक घटना का जिक्र गणित पाठ्यपुस्तक में नहीं हैं /

चावी रूपी शब्दों : अभिवृत्ति, गणित पाठ्यपुस्तक और माध्यमिक विद्यालय

प्रस्तावना :

गणित शिक्षण जीवन्त चलने वाली प्रक्रिया हैं | बालक के जन्म से ही उसकी शक्तियों के स्वाभाविक एवं प्रगतिशील विकास में गणित का सहयोग रहता हैं | जन्म के साथ ही बालक किस पल में पैदा हुआ, कितना वजन हैं, कितने समय से रोया या कितना कब दूध देना हैं, सब में गणित प्रमुखता से स्थान रखती हैं | मनुष्य के जीवन काल में किसी भी क्षेत्र में कभी भी गणित की आवश्यकता होती हैं चाहे अनाज, सब्जी या दूध का हिसाब, दैनिक या मासिक आय-व्यय, पैसो की गिनती कही भी गणित के बिना काम नहीं चलता | भाषा भले ही अलग-अलग हो परन्तु गणित का मूल सभी के लिए हर देश स्थान में एक ही हैं |शर्मा एवं सिंह(2012, पृ. 20) में उद्दत महावीराचार्य के अनुसार “लौकिक, वैदिक एवं सामाजिक जो भी व्यापार हैं उन सभी में गणित का प्रयोग हैं | अर्थशास्त्र, नाट्यशास्त्र, पाकशास्त्र, कामशास्त्र, छंद, अलंकार, व्याकरण, तथा कलाओं के समस्त गुणों में गणित अत्यंत उपयोगी हैं| सूर्य आदि ग्रहों की गति, दिशा ग्रहण, गृह संयुति, चन्द्र की गति, आदि जानने में इसका उपयोग होता अर्थात जो तीनो लोको में चराचर हैं उसका अस्तित्व गणित से पृथक नहीं हैं|”

गणित के माध्यम से ही नियमितता, अभ्यास, धैर्य, आत्मनिर्भरता और कड़ी मेहनत जैसी आदतों का विकास होता हैं जो व्यक्ति की अभिवृत्ति में विकसित होती हैं |गुप्ता एवं गुप्ता(2019, पृ. 627) के अनुसार “अभिवृत्ति से अभिप्राय उस दृष्टिकोण से हैं जिसके कारण वह किन्ही वस्तुओं, व्यक्तियों, संस्थानों, परिस्थितियों, योजनाओं आदि के प्रति किसी विशेष प्रकार का व्यवहार करता हैं | दुसरे शब्दों में अभिवृत्ति व्यक्ति के व्यक्तित्व की वे प्रवृत्तियां हैं जो उसे किसी वस्तु,व्यक्ति आदि के सम्बन्ध में किसी विशिष्ट प्रकार के व्यवहार को प्रदर्शित करने का निर्णय लेने के लिए प्रेरित करती हैं|” सिंह (2017,पृ. 118) के अनुसार सिखने की अभिवृत्ति विकसित करने के सन्दर्भ में अभिवृत्ति के तीन आयाम संज्ञानात्मक घटक यानी वस्तु के बारे में विश्वास, भावात्मक घटक यानी वस्तु के बारे में भाव तथा व्यवहारात्मक संघटक यानी वस्तु के बारे में क्रिया करने की तत्परता का विकास होना जरुरी हैं| रावत एवं अग्रवाल(2018, पृ.52)में उद्दत बैंजामिन ब्लूम के अनुसार गणित सिखने एवं सिखाने के लिए गणित पाठ्यक्रमों का निर्माण करते समय तथा छात्र आसानी से एवं रूचि के साथ गणित का अध्ययन कर सके इसके लिए संज्ञानात्मक,

भावात्मक तथा क्रियात्मक तीनो पक्षों को सम्मलित किया जाना चाहिए | अर्थात गणित सिखने के लिए अभिवृत्ति एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं |कुलश्रेष्ठ (n.d., पृ.251)के अनुसार पाठ्यपुस्तक में विषय का संगठित ज्ञान एक विशेषक्रम में एक निश्चित स्थान पर संगृहीत रहता हैं |गणित के पाठ्यपुस्तक के अध्ययन- अध्यापन की क्रिया को प्रभावशाली बनाने तथा छात्रों के अध्ययन में सुगमता प्रदान की दृष्टि से महत्वपूर्ण स्थान रखती हैं, परन्तु वर्तमान में पुस्तके छात्रों के स्तर,रूचि, एवं आवश्यकताओं के अनुरूप न होकर केवल सम्पूर्ण विषय वस्तु तक ही सिमित होती हैं |गणित की पाठ्य पुस्तक का उद्देश्य केवल गणित विषय वस्तु का संग्रह मात्र न होकर छात्रों का सम्पूर्ण व्यक्तित्व का विकास, खुले मस्तिष्क का निर्माण, आलोचनात्मक अभिवृत्ति का विकास आदि होना चाहिए|

यदि बच्चों में गणित के प्रति सकारात्मक अभिवृत्ति लाना हैं तो गणित के सिद्धांतों, नियमो, सूत्रों आदि के साथ-साथ सिद्धांतों वगेरे को कौन से गणितशास्त्रीयों ने बनाया हैं तथा गणितशास्त्रीयों के जीवन में ऐसी क्या घटना घटी अथवा उसके पीछे की क्या कहानी हैं? जिससे उसने गणित के सिद्धांत की रचना किया हैं| अर्थात उसके पीछे की क्या ऐतिहासिक पृष्ठभूमि हैं यह बताकर गणित का अध्ययन एवं अध्यापन कराया जाय तो विद्यार्थियों में गणित के प्रति संज्ञानात्मक, भावात्मक एवं क्रियात्मक आयामों का विकास होगा | जिससे विद्यार्थियों में गणित के प्रति एक सकारात्मक अभिवृत्ति विकसित हो सकती हैं |

प्रस्तुत अनुसंधान में संशोधक गुजरात राज्य में माध्यमिक कक्षा के गणित पाठ्यपुस्तको में प्रस्तुत गणितशास्त्रीयों के प्रदान का गाणितिक अभिवृत्ति के सन्दर्भ में गणितशास्त्रीयों का क्या प्रदान हैं | गणित के सिद्धांतो के अलावा किस गणितशास्त्री ने सिद्धांत को बनया हैं तथा उसके पीछे की क्या ऐतिहासिक पृष्ठभूमि हैं इसके बारे में चर्चा किया हैं की नहीं यह जानने के लिए संशोधक यह अनुसंधान कार्य कर रहा हैं |

अनुसंधान के उद्देश्य :

1. कक्षा 9 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों के प्रदान को जानना|
2. कक्षा 10 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों के प्रदान को जानना|
3. कक्षा 11 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों के प्रदान को जानना|
4. कक्षा 12 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों के प्रदान को जानना|
5. गणित अभिवृत्ति के विकास के सन्दर्भ में गणितशास्त्रीयों की भूमिका के बारे में जानना |

अनुसंधान के प्रश्न :

1. कक्षा 9 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों का क्या प्रदान हैं?
2. कक्षा 10 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों का क्या प्रदान हैं ?
3. कक्षा 11 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों का क्या प्रदान हैं ?
4. कक्षा 12 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों का क्या प्रदान हैं ?
5. गणित अभिवृत्ति के विकास के सन्दर्भ में गणितशास्त्रीयों की क्या भूमिका हैं?

चावीरूपी शब्दों की व्याख्या :

माध्यमिक विद्यालय :

न्यू एजुकेशन पोलिसी(2020) के अनुसार माध्यमिक विद्यालय मतलब कक्षा 9 से कक्षा 12 तक केविद्यार्थीयों को जहाँ शिक्षा दिया जाता हैं|

अभिवृत्ति:

गुप्ता एवं गुप्ता(2019,पृ. 627) में उद्दत फ्रीमैन के अनुसार "अभिवृत्ति किन्ही परिस्थितयों, व्यक्तियों या वस्तुओं के प्रतिक्रिया करने की स्वाभाविक तत्परता हैं, जिसे सीख लिया गया हैं तथा जो व्यक्ति विशेष के द्वारा प्रतिक्रिया करने का विशिष्ट ढंग बन गया हैं|"

गणित पाठ्यपुस्तक: प्रस्तुत अनुसंधान में गणित पाठ्यपुस्तक मतलब गुजरात माध्यमिक शिक्षा बोर्ड के माध्यमिक विद्यालयों में कक्षा 9, कक्षा 10,कक्षा 11 तथा कक्षा 12 के वर्गखंड में पढाये जा रहे पाठ्यपुस्तक से हैं |

सीमांकन : प्रस्तुत अनुसंधान गुजरात माध्यमिक शिक्षा बोर्ड के कक्षा 9 से कक्षा 12 के गणित पाठ्यपुस्तको तक सिमित हैं |

निदर्श : प्रस्तुत अनुसंधान में नमूना के रूप में कक्षा -9 से लेकर कक्षा 12 तक के गणित पाठ्य पुस्तकों का समावेश किया हैं |

उपकरण : प्रस्तुत अनुसंधान में उपकरण के रूप में नोंध पत्रक तैयार किया हैं |

अनुसंधान पद्धति : प्रस्तुत अनुसंधान गुणात्मक संशोधन के अंतर्गत विषय वस्तु विश्लेषण पद्धति हैं|

माहिती का पृथक्करण और अर्थघटन :

सकारात्मक अभिवृत्ति विकसित करने की हेतु से कक्षा -9 के गणित पाठ्यपुस्तको में उपस्थित गणितशास्त्रीयों के प्रदान :

प्रस्तुत अनुसंधान में संशोधक ने कक्षा -9 के गणित पाठ्यपुस्तक का गुणात्मक विश्लेषण किया जिसमे यह पाया कि कक्षा -9 के गणित पाठ्यपुस्तक में प्रकरण -1 संख्या पद्धति में पाइथागोरस, जी कैंटर, डेडेकिड तथा आर्कमिडीज का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -2 बहुपद में किसी भी गणितशास्त्री का नाम उल्लेख में नहीं हैं| प्रकरण -3 निर्देशांक ज्यामिति में रेने देकार्ते का नाम मात्र उल्लेख हैं |प्रकरण -4 दो चर रैखिक समीकरण में किसी भी गणित शास्त्री का उल्लेख नहीं हैं | प्रकरण -5 युक्लिड के ज्यामितीय का परिचय में सुल्बुसुत्र, थेल्स, पाइथागोरस, युक्लिड का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण-6 रेखा और कोण, प्रकरण -7 त्रिभुज, प्रकरण -8 चतुर्भुज, प्रकरण -9 वृत्त में किसी भी गणितशास्त्री का उल्लेख नहीं हैं | प्रकरण 10 हेरॉन के सूत्र में हेरॉन का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -11 पृष्ठीय क्षेत्रफल और आयतन, प्रकरण 12 सांख्यिकी में किसी भी गणितशास्त्री का उल्लेख नहीं हैं | प्रकरण 13 गणित में उपपत्तियां में श्रीनिवासरामानुजन का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण 14 गणितीय निर्देशन का परिचय में किसी भी गणितशास्त्री का उल्लेख नहीं हैं | कक्षा 9 गणित पाठ्यपुस्तकों में सिर्फ गणितशास्त्रीयों का नाम मात्र उल्लेख हैं | गणित पाठ्यपुस्तक के सभी प्रकरणों में गणितशास्त्रीयों द्वारा रचित किसी भी सिद्धांतों नियमों के पीछे की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि की कोई जिक्र नहीं हैं |

सकारात्मक अभिवृत्ति विकसित करने की हेतु से कक्षा -10 के गणित पाठ्यपुस्तको में उपस्थित गणितशास्त्रीयों के प्रदान :

प्रस्तुत अनुसंधान में संशोधक ने कक्षा 10 के गणित पाठ्यपुस्तक का समीक्षात्मक अभ्यास किया जिसमें प्रकरण 1 वास्तविक संख्या में कार्ल फ्रेड्रिक गॉस का नाम उल्लेख मात्र हैं प्रकरण 2 बहुपद और प्रकरण -3 दो चर रैखिक समीकरण युग्म में किसी भी गणितशास्त्री का उल्लेख नहीं हैं | प्रकरण -4 द्विघात समीकरण में युक्लिड, ब्रह्मगुप्त, श्रीधराचार्य, अल-ख्वारिज्मी, अब्राहम हिया हा -नासी यूरो का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -5 समान्तर श्रेणी में किसी भी गणितशास्त्री का उल्लेख नहीं हैं | प्रकरण 6 त्रिभुज में थेल्स का नाम उल्लेख मात्र हैं |प्रकरण 7 निर्देशांक ज्यामिति में किसी भी गणितशास्त्री का उल्लेख नहीं हैं |प्रकरण -8 त्रिकोंणमिति का परिचय में आर्यभट्ट और सर जोनस मुरे का नाम मात्र उल्लेख हैं |प्रकरण 9- त्रिकोंमितीय के अनुप्रयोग, प्रकरण 10 वृत्त, प्रकरण 11 वृत्तो से सम्बंधित क्षेत्रफल, प्रकरण -12 पृष्ठीय क्षेत्रफल और आयतन, प्रकरण -13 में किसी गणितशास्त्री का कोई उल्लेख नहीं हैं | प्रकरण- 14 प्रयाकिता में पियारे साइमन लाप्लास, जे. कार्डन, जेम्स बर्नुली और ए.डी. मोइवरे का नाम मात्र उल्लेख हैं |परिशिष्ट 1 और परिशिष्ट -2 में किसी भी गणितशास्त्री का कोई उल्लेख नहीं हैं |गणित पाठ्यपुस्तक के सभी प्रकरणों में गणितशास्त्रीयों द्वारा रचित किसी भी सिद्धांतों नियमों के पीछे की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि की कोई जिक्र नहीं हैं |

सकारात्मक अभिवृत्ति विकसित करने की हेतु से कक्षा -11 के गणित पाठ्यपुस्तको में उपस्थित गणितशास्त्रीयों के प्रदान :

प्रस्तुत अनुसंधान में संशोधक ने कक्षा 11 के गणित पाठ्यपुस्तक का समीक्षात्मक अभ्यास किया जिसमें प्रकरण 1 समुच्चय में जार्ज केंटर,रिचार्ड डेडेकाइंड,क्रोनेकर,गोत्लोब,बर्टन्ड रसेल,पॉल आर. हल्मोस, एन्र्स्ट ज़ेर्मेलो, अब्राहम फ्रेंकेल, जोहन वोन नयूमन, पॉल बेर्न्यास, कुर्ट गुडेल का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -2 सम्बन्ध और फलन में जी. डब्लू लेइब्नित्ज़ और बरनौली का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -3 त्रिकोंमितीय फलन में आर्यभट्ट और भास्कराचार्य,सर जोहन, एफ. डब्लू. हर्सेल,थेल्स का नाम मात्र उल्लेख हैं |प्रकरण -4 सम्मिश्र संख्याए और द्विघात समीकरण में डब्लू आर. हेमिल्टन,महावीर,भास्कराचार्य,अल्बर्ट का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -5 रैखिक असमिकाए में किसी भी गणितशास्त्री का उल्लेख नहीं हैं | प्रकरण -6 क्रमचय और संचय में महावीर,सुश्रुत, पिंगल, भास्कराचार्य,रब्बीबेन एर्ज़ा और जैकोब बरनौली का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -7 द्विपद प्रमेय में पास्कल और माइकल स्तिपेल बोम्बेल्ली का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -8 अनुक्रम तथा श्रेणी में फिबोनाकी, बोएथिस, जेम्स ग्रेगोरी,आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त,भास्कर और महावीर का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -9 सरल रेखाएं में दिस्कृट का नाम मात्र उल्लेख हैं| प्रकरण -10 शंकु परिच्छेद में अपोलोनियस, रेने दिस्कृट, पिरे डी फार्मेट, इस्सैक बैरो, लैवनिज, क्लैरत ,क्रेमर तथा आर्कमिडीज का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -11 त्रिवियम ज्यामितीय में यूलेर, रेने दिस्कृट, पिरे डी फार्मेट, ला हीरे, जे. बरनौली, लैवनिज, आइंस्टाइन का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -12 सीमा और अवकलज में आइन्जेक न्यूटन, लैवनिज, ए.एल. कौची, जे. एल. लाग्रंगे, कार्ल डब्लू. स्ट्रास, जोह्न पेरी तथा एफ.एल. ग्रिफिन का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -13 सांख्यिकी में कौटिल्य, कार्ल पियर्सन, जोह्न ग्रौंट, फिसर,तथा गल्टोंन का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -14 प्रायिकता में जेरोम कार्देन, पास्कल, पिरे डी फार्मेट, क्रिश्चियन हुय्गेनेस , जे. बरनौली , पिरे लाप्लास, पी.एल. चेब्येच्व, ए.ए. मोर्कोव तथा ए.एन. कोल्मोगोरोव का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण 15 अनंत श्रेणी तथा प्रकरण -16 गणितीय निदर्शन में किसी भी गणितशास्त्री का उल्लेख नहीं हैं | गणित पाठ्यपुस्तक के सभी प्रकरणों में गणितशास्त्रीयों द्वारा रचित किसी भी सिद्धांतों नियमों के पीछे की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि की कोई जिक्र नहीं हैं |

सकारात्मक अभिवृत्ति विकसित करने की हेतु से कक्षा -12 के गणित पाठ्यपुस्तको में उपस्थित गणितशास्त्रीयों के प्रदान :

प्रस्तुत अनुसंधान में संशोधक ने कक्षा 11 के गणित पाठ्यपुस्तक का समीक्षात्मक अभ्यास किया जिसमें प्रकरण 1 सम्बन्ध और फलन में आर. दिस्कृट, जेम्स ग्रेगोरी, लैवनिज, जोहन बरनौली, यूलेर, जोर्ज केंटर का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -2 प्रतिलोम त्रिकोंमितीय फलन में आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त, भास्कर,हेर्शल तथा थेल्स का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -3 आव्यूह में किसी भी गणितशास्त्री का उल्लेख नहीं हैं| प्रकरण -4 सारणिक में लाप्लास, लाग्रंजे, जे. फिलीपी,कौची तथा बिने का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -5 सांतत्य और अवकलनीयता में आइन्जेक न्यूटन का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -6 अवकलज के अनुप्रयोग, प्रकरण-7 गणित उपपत्तिया तथा प्रकरण-8 गणितीय निदर्शन में किसी भी गणितशास्त्री का उल्लेख नहीं हैं |प्रकरण -9 समाकलन में सिर्फ जी डब्लू लैवनिज का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -10 समाकलनोके अनुप्रयोग में कौची, युडोक्स, आर्कमिडीज, न्यूटन, लैवनिज, जे. बरनौली, पी.डी. फर्मा का नाम मात्र उल्लेख हैं| प्रकरण -11 अवकल समीकरण में लैवनिज, जूल हेनरी पोइंकर, बरनौली, लाग्रंजे, का नाम मात्र उल्लेख हैं| प्रकरण 12 सदिश बीजगणित में हेमिल्टन, कास्पर वेसेल, जिन रोबर्ट, स्टर्न साइमन, जे. डब्लू गिब्बस, डी.हेअविसीदे और पी.जी. टेट का नाम मात्र उल्लेख किया गया हैं | प्रकरण -13 त्रिवियम ज्यामितीय में पश्चिमी गणितशास्त्री में युलेर का नाम मात्र उल्लेख हैं | प्रकरण -14 रैखिक प्रोग्राम में एल. कन्ट्रो विच तथा एफ.एल.कॉक, जी स्टगलर, जी.बी. दंतज़ीग तथा टी.सी. कूपमंस का नाम मात्र उल्लेख हैं| प्रकरण -15 प्रायिकता में जेर्निमोकराडन, गैलीलियों,पास्कल,पिअरे द फर्मा, बरनौली, मोवियर,थामस बेज, लाप्लास, शेबीशेव,

लियापोनोव तथा काल्मोग्रोव का नाम मात्र उल्लेख हैं |गणित पाठ्यपुस्तक के सभी प्रकरणों में गणितशास्त्रीयों द्वारा रचित किसी भी सिद्धांतों नियमों के पीछे की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि की कोई जिक्र नहीं हैं |

निष्कर्ष :

1. प्रस्तुत अनुसंधान में कक्षा -9 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों का नाम उल्लेख मात्र हैं | गणित शास्त्रीयों द्वारा दिये गये सिद्धांतो और नियमो के पीछे का ऐतिहासिक घटना की जानकारी का कोई उल्लेख नहीं हैं |
2. प्रस्तुत अनुसंधान में कक्षा -10 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों का नाम उल्लेख मात्र हैं | गणित शास्त्रीयों द्वारा दिये गये सिद्धांतो और नियमो के पीछे का ऐतिहासिक घटना की जानकारी का कोई उल्लेख नहीं हैं |
3. प्रस्तुत अनुसंधान में कक्षा -11 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों का नाम उल्लेख मात्र हैं | गणित शास्त्रीयों द्वारा दिये गये सिद्धांतो और नियमो के पीछे का ऐतिहासिक घटना की जानकारी का कोई उल्लेख नहीं हैं |
4. प्रस्तुत अनुसंधान में कक्षा -12 के गणित पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रीयों का नाम उल्लेख मात्र हैं | गणित शास्त्रीयों द्वारा दिये गये सिद्धांतो और नियमो के पीछे का ऐतिहासिक घटना की जानकारी का कोई उल्लेख नहीं हैं |
5. प्रस्तुत अनुसंधान में विद्यार्थियों में गणित के प्रति सकारात्मक अभिवृत्ति का विकास हो इस सन्दर्भ गणितशास्त्रीयों द्वारा बनाये गये नियमों और सिद्धांतो पीछे की ऐसी कोई रुचिकर ऐतिहासिक घटना का जिक्र पाठ्यपुस्तक में नहीं किया गया हैं |

सुझाव :

- विद्यार्थियों में गणित विषय के प्रति सकारात्मक अभिवृत्ति विकसित करने के लिए गणितज्ञों के प्रदान के पीछे की ऐतिहासिक घटना को बताना अनिवार्य हैं
- विशेषकर माध्यमिक कक्षा के विद्यार्थियों में भावात्मक क्षेत्र को सक्रिय करने के लिए गणित के पाठ्यपुस्तको में गणितशास्त्रियों के प्रदान की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि को बताना जरुरी हैं |
- पाठ्यपुस्तक में केवल पुराने सिद्धांतों तथा नियमों का संग्रह नहीं होना चाहिए वरन नवीन खोजो ऐतिहासिक आधार पर जो तथ्य और प्रत्यय सम्मुख आते हैं उनका भी उल्लेख होना चाहिए जिससे छात्रो में रूचि और जाग्रता उत्पन्न होती हैं |
- पाठ्यपुस्तक में विषय सामग्री की व्यवस्था मनोवैज्ञानिक और तार्किक क्रम के अनुरूप होनी चाहिए |
- पाठ्य पुस्तकों में गणितशास्त्रीयों की भूमिकाओ का समावेश किया जाना चाहिए जिससे विद्यार्थियों को गणित के प्रति सकारात्मक अभिवृत्ति उत्पन्न होगा |

सन्दर्भ:

- उचाटडी. ये. (2012). शिक्षण और सामाजिक विज्ञान में संशोधन का पद्ध्ति शास्त्र (द्वितीय आवृत्ति). अहमदाबाद: पारस प्रकाशन.
- कुलश्रेष्ठ ए. (n.d), गणित शिक्षण, मेरठ : आर. एल. बुक डिपो.
- बुद्धदेव पी. (1991), मनोवलण और उसका मापन, राजकोट : स्व. डॉ. हरिभाई जी देसाई जी. मेमोरियल एज्युकेशन ट्रस्ट.
- गुप्ताएस. पी. और गुप्ताए. (2019). उच्चतर शिक्षा मनोविज्ञान सिद्धांत एवं व्यवहार इलाहबाद : शारदा पुस्तक भवन.
- रावत एवं अग्रवाल (2017), गणित का शिक्षणशास्त्र, आगरा : अग्रवाल पब्लिकेशन्स
- सिंह ऐ.के. (2015). समाज मनोविज्ञान की रूप रेखा, वाराणसी: मोती लाल बनारसी दास.

- सिंह एवं शर्मा (2003), गणित शिक्षण आधुनिक पद्धतियाँ, नई दिल्ली : इ.पी.एच. पब्लिशिंग कोर्पोरिशन.
- शुक्ल (2019), संशोधन परिचय एवं पद्धति शास्त्र, अहमदाबाद : रिषित प्रकाशन
- शर्मा एवं सिंह(2012), गणित- शिक्षण, लखीमपुर खीरी : गोविन्द प्रकाशन
- New Education policy(2020). Ministry of human Resource development. India : Government of India. Retrived from: https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
- NCERT mathematics text book for class 9thretrived from https://ncert.nic.in/textbook.php?jemh1=0-15
- NCERT mathematics text book for class 10thretrived from https://ncert.nic.in/textbook.php?jemh1=1-15
- NCERT mathematics text book for class 11thretrived from https://ncert.nic.in/textbook.php?kemh1=0-16
- NCERT mathematics text book for class 12thretrived from https://ncert.nic.in/textbook.php?lemh1=0-6

ધોરણ૯ના સંસ્કૃત વિષયનાપાઠ્યપુસ્તકમાંથી માનવીયમૂલ્યોનીતારવણી

ડ્રાઈવર અનીસાબીબી હુસેનભાઈ
વ્યાખ્યાતા (એડહોક)
જિલ્લા શિક્ષણઅને તાલીમ ભવન, નવસારી

સારાંશ

ધોરણ૯ના સંસ્કૃત વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં પાયાના શાશ્વત મૂલ્યો સમાયેલા છે.આ મૂલ્યો માનવીને મૂલ્યવાન બનાવે છે. વૈદિક દ્રષ્ટાઓના મતે માનવી તેના મૂળ સ્વરૂપે દિવ્ય છે આ દિવ્યતાને પામવા ઉચ્ચતર મૂલ્યો જરૂરી છે. ધોરણ ૯ સંસ્કૃતનું પાઠ્યપુસ્તક વિવિધ મૂલ્યોના નિદર્શનરૂપ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય મૂલ્યોના આદિસ્ત્રોત અને શ્રેષ્ઠ મૂલ્યોની ખાણ સમાન છે. મહાકવિ વ્યાસ, કવિ ભાસ કે મહાકવિ કાલિદાસ રચિત ગ્રંથો, મહાકાવ્યો કે નાટકો પ્રત્યે આપણે આદર ધરાવીએ છીએ. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ મૂલ્યોના વિનિયોગ સંસ્કૃતમાં જોવા મળે છે.ધોરણ ૯ના પાઠ્યપુસ્તકમાં વેદ, ઉપનિષદ, મહાકવિ કાલિદાસ કૃત"ઋતુસંહાર"ના પદો ,પંડિતનારાયણરચિત હિતોપદેશની કથા, મહાકવિ શુદ્રકરચિત "મૃચ્છકટિકમ્" નો દસમોઅંક, આધુનિક ગદ્યસાહિત્યકાર પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસનું "શિવરાજવિજયમ્" નવલકથાનો અંશ,મહાભારતના અંશ, મૂલ્યનિષ્ઠ વિવિધ સુભાષિતો,મહાકવિ ભાસરચિત પંચતંત્ર નાટક, વિવેચનાત્મક નિબંધ,ચાણક્યરચિત નીતિસારના પદો, પંચતંત્રની કથા વિગેરેમાં વિવિધ મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત થયેલ જોવા મળે છે.જેમાં પદ્ય વિભાગમાં વિશેષતઃ ધીરજ, સત્ય, તપ,જ્ઞાન,અહિંસા, નૈતિકતા, પ્રકૃતિ વગેરે માનવીય મૂલ્યો જોવા મળે છે તથા ગદ્ય વિભાગમાં વિશેષતઃ કુળની પરંપરાનું જતન, સેવા, ક્ષમા, પ્રમાણિકતા, નિષ્ઠા વગેરે માનવ મૂલ્યો જોવા મળે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : ધોરણ૯, વિષયનું પાઠ્યપુસ્તક, મૂલ્યનીતારવણી

૧.૧ પ્રસ્તાવના

મૂલ્ય એ સિદ્ધાંતોની માન્યતામાં રહેલું તત્વ છે. જે આપણા વર્તન અને લાગણીઓ પર શાસન કરે છે. આપણને રોજ વધુને વધુ સારા બનવાની પ્રેરણા આપે છે. જીવનની વિવિધ ઘટનાઓના સાચા નિર્ણય લેવા માટે માર્ગદર્શક છે, તથા આપણી ક્રિયાઓ માટે જવાબદારી લેવાની મંજૂરી આપે છે .જીવનમાં નીતિમત્તા અને મૂલ્યનો આગવું સ્થાન હોવું જોઈએ. જો જીવનમાં મૂલ્ય હશે તો ભલેને ગરીબ હોય, કોઈપણ પ્રકારનો વ્યવસાય કરતો હોય છતાં એ માણસ સુખી હશે. કારણ કે પોતે આત્મસાત્ કરેલા મૂલ્યો થકી તે આનંદ અનુભવતો હશે.

રંગોના યોગ્ય અનુપાતથીજેમ કોઈ ચિત્ર અખંડિતતાથી શોભી રહે, કેવી રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિ, ભારતીય શાસ્ત્રો, ભારતીય ગ્રંથોના વિવિધ સ્વરૂપોમાં ઝળકતા મૂલ્યો અખંડ રૂપે શોધી રહ્યા છે. અને તેની આરસીરૂપ છે આપણા પાઠ્યપુસ્તકો. ધોરણ ૯ સંસ્કૃત નું પાઠ્યપુસ્તક વિવિધ મૂલ્યોના નિદર્શનરૂપ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય મૂલ્યોના આદિસ્ત્રોત અને શ્રેષ્ઠ મૂલ્યોની ખાણ સમાન છે. મહાકવિ વ્યાસ, કવિ ભાસ કે મહાકવિ કાલિદાસ રચિત ગ્રંથો, મહાકાવ્યો કે નાટકો પ્રત્યે આપણે આદર ધરાવીએ છીએ .ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ મૂલ્યોના વિનિયોગ સંસ્કૃતમાં જોવા મળે છે ધોરણ ૯ના પાઠ્યપુસ્તકમાં વેદ, ઉપનિષદ, મહાકવિ કાલિદાસ કૃત ઋતુ સંહારના પદો ,પંડિત નારાયણ રચિત હિતોપદેશની કથા, મહાકવિ શુદ્રક રચિત "મૃચ્છકટિકમ્"નોદસમોઅંક, આધુનિક ગદ્યસાહિત્યકાર પંડિત અંબિકા દત્ત વ્યાસનું "શિવરાજવિજયમ્" કથાનો અંશ, મહાભારતના અંશ, મૂલ્યનિષ્ઠ વિવિધ સુભાષિતો,મહાકવિ ભાસરચિત પંચતંત્ર નાટક, વિવેચનાત્મક નિબંધ,ચાણક્યરચિત નીતિસારના પદો, પંચતંત્રની કથા વિગેરેમાં વિવિધ મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત થયેલ જોવા મળે છે.

ડો.રાધાકૃષ્ણને કહ્યું હતું કે આપણી **શિક્ષણ** પદ્ધતિમાં........ મૂલ્યોનો સમાવેશ કરવો જ પડશે ભારતીય સંસ્કૃતિની આધારશીલા મૂલ્યો પર રહેલી છે વિવિધ માનવીય મૂલ્યો સમાજ તથા જીવનને ધારણ કરનારું બળ છે .સંસ્કૃત **વિષયનાઅધ્યયનદ્વારામાનવજીવનવધુઉન્નત** બની શકશે. તથા માનવ સંબંધોમાં પરસ્પર મધુર તાલાવીશ કાશે. સંસ્કૃતના સુભાષિતો, બોધકાવ્યો **આપણનેઘણું** બધુકહીજાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મૂલ્યોનો ખજાનો છે. વેદોમાંતેના મૂળ પડેલાંછે.

अग्नेव्रत पतेव्रत चरिष्यामितच्छकेय **मतन्मैराध्यताम**।
इदमहम नृतातसत्यमुपैमि ॥
यजुर्वेद: १:५

હેવ્રતોના અધિપતિ અગ્નિદેવ! હુંવ્રતોનું પાલનકરીશ. તે (વ્રત)ની મને સિદ્ધિકરાવો. આઅસત્યના માર્ગેથી સત્યના માર્ગે ગતિ કરુંછું.

૧.૨ હેતુઓ

- ધોરણ૯ સંસ્કૃત વિષયના **પાઠ્યપુસ્તકમાં** સમાયેલ મૂલ્યની તારવણી કરવી.

૧.૩ વિષયવસ્તુ

મૂલ્યો એટલે મનોવૈજ્ઞાનિક, **સામાજિક**, નૈતિક કે સૌંદર્ય પરખતાને લક્ષમાં રાખીને માનવીની સારું-નરસું તારવવાની શક્તિ એટલે જે જીવનને ગુણવત્તા વાળું અને પૂર્ણતાવાળું બનાવે .મનુષ્યનું જીવન જુદાં - જુદાંઆકારો અને સદ્‌વ્યવહારને કારણે સંસ્કારી થાય છે. મૂલ્યો જીવનનેસર્વોત્કૃષ્ટ બનાવેછે.

૧.૩.૧ મૂલ્યના પ્રકારો

ભારતીય સંસ્કૃતિ મુજબ મુખ્ય ત્રણ પ્રકારના મૂલ્યો છે. 1. સત્યમ્ 2.શિવમ્ 3. સુંદરમ્રાવલતથાઅન્યો (૨૦૦૪) એ મૂલ્યના પ્રકાર અંગેના બે વર્ગીકરણો આપેલ છે.પ્રથમ વર્ગીકરણમાં મૂલ્યને બે પ્રકારે દર્શાવ્યા છે.

(અ) સનાતન, શાશ્વત અથવા પાયાના મૂલ્યો

નૈતિક અને આધ્યાત્મિક **મૂલ્યોએ** શાશ્વત અથવા પાયાના મૂલ્યો છે .આ પ્રકારના મૂલ્યો સનાતન છે તે કદી કાલગ્રસ્ત થતા નથી. દાખલા તરીકે સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, શાંતિ, પવિત્ર વર્તન વગેરે.

(બ) ભૌતિક, દુન્યવી અથવા બદલાતા મૂલ્યો

સામાજિક ,સાંસ્કૃતિક, **વૈજ્ઞાનિક** અને ઘરેલુ મૂલ્યો એ ભૌતિક,દુન્યવીઅથવા શાશ્વત મૂલ્યો છે. રાવલ(૨૦૧૧)નામતે વ્યક્તિગતમૂલ્યો, **સામાજિક** મૂલ્યો,જૈવિક મૂલ્યો,વૈશ્વિકમૂલ્યો, નૈતિક મૂલ્યો વગેરેછે.ગાગલિયા(૨૦૧૧) લઘુ શોધ નિબંધ માં (૧૯૮૭) ને ટાંકતા જણાવે છે કે ભારતીય સંવિધાનમાં 83 રાષ્ટ્રીય મુલ્યો દર્શાવેલા છે. જોશી (૨૦૦૪) તેમના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે એક અભ્યાસમાં એનસીઇઆરટીએ 23 મૂલ્યોની સૂચિ અને તેનું વર્ગીકરણ આપ્યું છે. જેમાં આધ્યાત્મિક નૈતિક સામાજિક, આર્થિક, શારીરિક, જૈવિક ,રાજકીય ,વૈશ્વિક મૂલ્યોનો સમાવેશ છે.

૧.૩.૨ અભ્યાસનું મહત્વ

ધોરણ૯ના સંસ્કૃત વિષયના **પાઠ્યપુસ્તકમાં** પાયાના શાશ્વત મૂલ્યો સમાયેલા છે. આ મૂલ્યો માનવીને મુઠી ઊંચેરા માનવી બનાવે છે વૈદિક **દ્રષ્ટાઓના** મતે માનવી તેના મૂળ સ્વરૂપે દિવ્ય છે આ દિવ્યતાને પામવા ઉચ્ચતર મૂલ્યો જરૂરી છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસનું મહત્વ આ **મુજબઆંકીશકાય**.

૧) આ સંશોધન ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ ગાંધીનગરનેઉપયોગી થશે.

૨) આ સંશોધન સંસ્કૃત વિષયના અભ્યાસક્રમ ઘડનારા તજ્જ્ઞોનેઉપયોગીથશે.

૩) આ સંશોધન શાળાઓમાં **અભ્યાસ** કરાવતા સંસ્કૃત વિષયના શિક્ષકને ઉપયોગી થશે

૪) ભવિષ્યમાં સંસ્કૃત વિષયની સિદ્ધિને અસર કરતાંપરિબળોના સંદર્ભમાં હાથ ધરવામાં આવતા સંશોધન માટેઆઅભ્યાસ પાયાની ભૂમિકા ભજવશે.

૫) ભાવિ સંશોધકોને ઉપયોગી થશે.

૧.૩.૩. ધોરણ૯ના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી નિષ્પન્ન થતા મુલ્યો

પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં સૌપ્રથમ પાઠ્યપુસ્તકના એકમોને સાહિત્ય સ્વરૂપ અનુસાર વિભાજિત કરવામાં આવ્યા. જેમાં ગદ્ય વિભાગના કુલ ૧૨ એકમોતથાપદ્ય વિભાગનાકુલ ૮એકમોસમાવેલા છે. વ્યાકરણનાવિભાગને અત્રે સંશોધનમાં ધ્યાને લેવાશે નહીં.

પ્રસ્તુત સંશોધનના પદ્ય વિભાગના પ્રથમ એકમ"**समर्चनम्**"માં વેદ મંત્રો દ્વારા સ્તુતિ કરવામાં આવી છે .. અત્રે સ્તુતિ પદ્યો પ્રસ્તુત છે જે મંગલાચરણની પરંપરા દર્શાવે છે અર્થાત અહીં પૂજન નમનનું મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત થતું જોવા મળે છે. " **सुभाषितवैभवः**" માં મુક્તક એટલે બહુમૂલ્ય મોતી આધારિત સંગ્રહછે.આ સુભાષિતોમાંથી આદર્શ જીવન અને ડહાપણનો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તુત સુભાષિતોમાં કીર્તિની ચિરંજીવિતા, સ્વજનો, સાચા મિત્રોની પરખ, સજ્જનતા વગેરે **મૂલ્યનાદર્શન**થાય છે.

મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત ઋતુસંહાર કાવ્યસંગ્રહના પદ્યનો અત્રે સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે "**सर्वचारुतरंवसन्ते**" માં કવિ પોતે પ્રકૃતિના કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે તો અત્રે પ્રકૃતિ ,વસંતઋતુ નું મૂલ્ય દર્શાવાયું છે. મહર્ષિ વ્યાસે મહાભારતના શાંતિપર્વમાં કુલ 365 અધ્યાય આપ્યા છે ,જેમાં રાજનીતિનો ઉપદેશ છે. માણસે કેવા પ્રકારના સાચા મિત્રો રાખવા જોઈએ તેનું મૂલ્ય "**वेदितव्यानिमित्राणि** "માંદર્શાવાયું છે. સંસ્કૃત સુભાષિતો વૈશ્વિક ભાવનાના પોષક અનેતોષક છે તથા સાથે સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિનાઉદ્દાતવિચારો અને સંસ્કારોના પ્રવાહક પણ છે. પ્રસ્તુત "**सुभाषित-सप्तकम्**"માં ધીરજ, સત્ય, તપ, વિજ્ઞાન, અહિંસા વગેરે મૂલ્યો દર્શાવાયાંછે.

"**हनुमद्वर्णितरामवृत्तान्तः**" માં સમાયેલ પ્રસ્તુતપદ્ય રામાયણમાંથી લેવામાં આવેલછે .જેમાં રામનાગુણો દ્વારા રામના આદર્શ જીવનના મૂલ્ય **પ્રસ્થાપિતથયાંછે** .ભગવાન રામ તેના ગુણોથીમહાનછે. આપણે આ પ્રકારના ગુણો થકી મહાન થઈ શકીશું જે સ્થાપિત થયું છે.

ચાણક્યવિરચિત "નીતિસાર" નામના ગ્રંથમાંથી પ્રસ્તુત પાઠ "**अजेयःसभविष्यति** "આકારિત થયો છે .પ્રાણીઓના20ગુણોઅહીં દર્શાવ્યા છે. જેને વ્યવહારમાં આચરવાનો નિર્દેશ છે. પ્રાણીઓના શ્રેષ્ઠ ગુણો મૂલ્ય સ્વરૂપે આકારિત થયાંછે. સંસ્કૃત સાહિત્યની અનેક લાક્ષણિકતાઓ છે. અનેકસંસ્કૃત સુપ્રસિદ્ધ કવિઓએ ચમત્કારો સર્જ્યા છે. પ્રસ્તુત "**विनोदपद्यानि**" માં જગતની ખાસિયતો સાથે ,ઐતિહાસિક વિગતો સાથે તાલ મેળવી નૈતિકતાના બોધ કરાવ્યા છે.જેથી અહીં નૈતિક મૂલ્યો જળવાયાં છે.

ગદ્યવિભાગની કૃતિ "**कुलस्यआचार**:"માં પરિવારના કુલાચારોનું મૂલ્ય દર્શાવ્યું છે.ભારતદેશમાં કુળની પરંપરાઓનું પાલન કરવું એ શિરોમાન્ય ગણાય છે. "**परंनिधानम्**" કૃતિમાં રાજા ભોજને કેન્દ્રમાં રાખી અનેક ઘટનાઓ વર્ણવી છે ,જેમાં રાજા ભોજ અને યુવાન પંડિતના સંવાદ દ્વારા સંતોષનું મહત્વ આકરાયુંછે. અહીં સંતોષનું મૂલ્ય પ્રગટ થયું છે.

"वलभीविद्यास्थानम्" ગદ્યમાં પ્રાચીનકાળમાં ભારત દેશમાં દેશ-વિદેશના વિદ્યાર્થીઓ આવીને વિદ્યા અભ્યાસ કરતા અત્રે પ્રાચીન વિદ્યાભ્યાસનું મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત થયેલ જોવા મળે છે." **संहतिःकार्यसाधिका**"માં સંગઠનનોમહિમાછે.હિતોપદેશસંસ્કૃતનું પ્રસિદ્ધ કથા ગ્રંથ છે પ્રસ્તુત નીતિબોધ આપનારી પ્રાણી કથા છે ,જેમાં મુશ્કેલીમાંથી પાર ઉતારવા માટેસંહતિએટલે કે સંગઠન ઉપયોગી નિવડે છે એ વાત આ કથા દ્વારા સ્પષ્ટ થઈ છે .અહીં સંગઠનનું મૂલ્ય દર્શાવાયું છે.

"काषायाणांकोऽपराधः" માં મહાત્મા ગાંધીના મતે સાચા અર્થમાં સેવા કોને કહી શકાય? દર્શાવાયું છે. જેના દ્વારાસેવાનો મૂલ્ય આકારિત થયું છે. " **उपकारहतस्तुकर्तव्यः**" પ્રસ્તુત પ્રકરણ મહાકવિ શુદ્રકરચિત અદભુત પ્રણયની શુદ્રકે કલ્પેલી અજોડ કથા છે જેમાં ક્ષમા, ઉપકાર મૂલ્યોનો સમાવેશ થયેલ છે.

પંડિત અંબિકાદત્ત વ્યાસકૃત "શિવરાજવિજય" આધુનિક ઉપન્યાસછે.વિદ્યાર્થીઓમાં સેવાભાવના સાથે પ્રમાણિકતાના મૂલ્યોનો સિંચન થાય તે આ પાઠનો ઉદ્દેશ છે સંસ્કૃતમાં રચાયેલી આનવલકથા પ્રકારની કૃતિની શૈલી સરસ છતાં ગંભીર છે.પ્રસ્તુત"**दौवारिकस्यसेवानिष्ठा**" શિવાજી મહારાજનાપરાક્રમનીકથા છે.

"दिष्ट्यागोग्रहणंस्वन्तम्" મહાકવિ રચિતપંચરાત્રમાંથીનાટ્યાંશ લેવામાં આવ્યો છે .અહીં સંવાદ હાસ્ય સભર છે .યુદ્ધની ઘટના ટાળવામાં આવી છે પ્રેક્ષકો હાસ્ય રસથી તૃપ્ત થાય એવો ખજાનો છે જીવનમાં હાસ્યનું મૂલ્ય અહીં સ્પષ્ટ થયું છે

"**सुदुर्लभासर्वमनोरमावाणी**" સંસ્કૃત નિબંધ સ્વરૂપે છે જે વિવેચનાત્મક સ્વરૂપે સંપાદિત કરીને અહીં મૂકવામાં આવ્યો છે. જગતમાં વિવિધ પ્રકારના લોકો હોય છે .પણ સહુ કોઈનું મનહરી લે એવી વાણી દુર્લભ છે વાણીની મધુરતા નું મૂલ્ય અહીં દર્શાવાયું છે.

"आचार्यःचरकः"ગદ્ય આચાર્ય ચરક રચિત છે જેવા આર્યુવેદિક શાસ્ત્રના મહાન વિદ્વાન હતા .ચરક સંહિતા એમનો સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલ ગ્રંથ છે પ્રસ્તુત પાઠમાં રોગ વિહીન શરીર સૌથી વધુ મૂલ્યવાન છે એના પર ભાર મુકાયો છે અર્થાત્નિરોગી શરીરનું મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત થયું છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યની અનુપમકૃતિ "પંચતંત્ર"માંથી પ્રસ્તુત પાઠ "**बिलस्यवाणी न कदापिमेश्रुता**"લેવામાં આવેલ છે જેના કર્તા વિષ્ણુશર્મા છે. પ્રસ્તુત ગદ્યમાં નૈતિકતાના મૂલ્યો જળવાયા છે. મનોરંજનની સાથે સાથે જીવનમાં ઉપયોગીનૈતિકતાના અમૂલ્ય ઉપદેશ પણ વાચકને પ્રાપ્ત થયાંછે.

સંસ્કૃત ભાષાની અનેક વિશેષતાઓ છે આપણી પ્રાચીનતમ ભાષા છે તે આપણી સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્ર ભાષા પણ છે તે ભારતીય પ્રાચીન સભ્યતા અને સંસ્કૃતિવાહક છે સંસ્કૃતની ખ્યાતિ સર્વત્ર છે. પ્રસ્તુત સંસ્કૃત ભાષામાં રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃતનુંસાંસ્કૃતિક મૂલ્ય, મહત્વ દર્શાવાયું છે.

સારણી ૧.૧

પદ્યનોમૂલ્યના અનુસંધાને અભ્યાસ

પદ્યનોમૂલ્યના અનુસંધાને અભ્યાસ			
ક્રમ	એકમક્રમાંક	એકમનુંનામ	ફલિતથતુંમૂલ્ય
૧.	૧	समर्चनम्	પૂજન, નમન
૨.	૫	सुभाषितवैभवः	કીર્તિનીચિરંજીવિતા, સાચીમિત્રતા, સજ્જનતા
3.	૬	सर्वचारुतरंवसन्ते	પ્રકૃતિ, વસંત ઋતુ,

૪.	૧૧	वेदितव्यानिमित्राणि	સાચામિત્રના ઉપકારો
૫.	૧૨	सुभाषित-सप्तकम्	ધીરજ, તપ, સત્ય, જ્ઞાન, અહિંસા
૬.	૧૪	हनुमद्वर्णितरामवृत्तान्तः	રામનુંઆદર્શજીવન
૭.	૧૬	अजेयःसभविष्यति	પ્રાણીઓનાશ્રેષ્ઠ ગુણો
8.	૧૯	विनोदपद्यानि	નૈતિકતા

પ્રસ્તુત સારણી૧.૧દ્વારા નીચે મુજબના મૂલ્યો તારવી શક્યા.પ્રથમ પદ્ય "समर्चनम्"માંપૂજન, નમનનુંમૂલ્ય સમાયેલું છે. "सुभाषितवैभवः" માં કીર્તિની ચિરંજીવિતા, સાચી મિત્રતા,સજ્જનતાના મૂલ્યો જોવા મળે છે "सर्वचारुतरंवसन्ते"માં પ્રકૃતિ વસંત ઋતુના મૂલ્યો છે."वेदितव्यानिमित्राणि" માં સાચા મિત્રના ઉપકરણોનું મૂલ્ય જોવા મળે છે "सुभाषित-सप्तकम्"માં ધીરજ, તપ,સત્ય, જ્ઞાન ,અહિંસા વિગેરે માનવીય મૂલ્યો છે. "हनुमद्वर्णितरामवृत्तान्तः" માંરામના આદર્શ જીવનના ગુણો છે." अजेयःसभविष्यति" માં પ્રાણીઓના શ્રેષ્ઠ ગુણો છે "विनोदपद्यानि" માં નૈતિકતાના મૂલ્યો સમાયેલાંછે

સારણી ૧.૨

ગદ્યનોમૂલ્યના અનુસંધાને અભ્યાસ

ગદ્યનોમૂલ્યના અનુસંધાને અભ્યાસ			
ક્રમ	**એકમક્રમાંક**	**એકમનુંનામ**	**ફલિતથતું મુલ્ય**
૧.	૨	कुलस्यआचारः	કુળનીપરંપરાનું જતન
૨.	3	परंनिधानम्	સંતોષ
3.	૪	वलभीविद्यास्थानम्	પ્રાચીનવિદ્યા અભ્યાસ
૪.	૭	संहतिःकार्यसाधिका	સંગઠન
૫.	૮	काषायाणांकोऽपराधः	સેવાકાર્ય
૬.	૯	उपकारहतस्तुकर्तव्यः	ક્ષમા, ઉપકાર
૭.	૧૦	दौवारिकस्यसेवानिष्ठा	પ્રામાણિકતા, નિષ્ઠા, સેવાભાવના
૮.	૧૩	दिष्ट्यागोग्रहणंस्वन्तम्	હાસ્ય
૯.	૧૫	सुदुर्लभासर्वमनोरमावाणी	વાણીનીમધુરતા
૧૦.	૧૭	आचार्यःचरकः	નિરોગીશરીર
૧૧.	૧૮	बिलस्यवाणीनकदापिमेश्रुता	નૈતિકતા
૧૨.	૨૦	संस्कृतभाषायाःवैशिष्ट्यम्	સાંસ્કૃતિકરાષ્ટ્રભાષા

પ્રસ્તુત સારણી૧.૨માં ગદ્યના મૂલ્યના અનુસંધાને અભ્યાસ કરવામાંઆવ્યો જેમા "कुलस्यआचारः"માં કુળની પરંપરા ના જતનનું મૂલ્ય છે ."परंनिधानम्"માં સંતોષનું મૂલ્ય સમાયેલું છે "वलभीविद्यास्थानम्"માં પ્રાચીન વિદ્યા અભ્યાસનુંમહ્ત્વ દર્શાવતુંમૂલ્ય છે.संहतिःकार्यसाधिका" માંસંગઠન નું મૂલ્ય દર્શાવાયું છે." काषायाणांकोऽपराधः" માં સેવાનું મૂલ્ય છે .उपकारहतस्तुकर्तव्यः"માં ક્ષમા અને ઉપકારનું મૂલ્ય સમાયેલ છે. "दौवारिकस्यसेवानिष्ठा"માં પ્રામાણિકતા ,નિષ્ઠા, સેવા ભાવનાનુંમૂલ્ય સમાયેલછે."दिष्टयागोग्रहणमस्वन्तम"માં હાસ્યનું મૂલ્ય છે."सुदुर्लभामनोरमावाणी"માં વાણીની મધુરતા નું મૂલ્ય છે. "आचार्यचरक" માંનિરોગી શરીરના ગુણો સમાયેલાંછે. "संस्कृतभाषाया:

વૈશિષ્ટ્યમ"માંરાષ્ટ્રભાષાનુંસાંસ્કૃતિક મૂલ્ય દર્શાવ્યું છે.

૧.૪ સંશોધનના તારણો

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં તારણો આ પ્રમાણે જોવા મળ્યા હતા:

૧) આધ્યાત્મિક મૂલ્ય તરીકે પૂજન, નમન, જ્ઞાન વગેરે.

૨) વ્યક્તિગત મૂલ્ય તરીકે કુળની પરંપરાનું જતન, રામનું આદર્શ જીવન, નિરોગી શરીર, વાણીની મધુરતા, સંતોષ વગેરે મૂલ્યો.

૩) નૈતિક મૂલ્ય તરીકે સજ્જનતા, ધીરજ, સત્ય, તપ, અહિંસા, નૈતિકતા,પ્રામાણિકતા વગેરે મૂલ્યો.

૪) સામાજિક મૂલ્ય તરીકે સેવા કાર્યો,સાચા મિત્રના ઉપકારો, પ્રાણીઓની શ્રેષ્ઠતા ,સેવાભાવના, ક્ષમા વગેરેમૂલ્યો.

૫) સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય તરીકે પ્રાચીન વિદ્યાભ્યાસ ,ઉપકારવગેરેમૂલ્યો.

૬) રાષ્ટ્રીય મૂલ્ય તરીકે રાષ્ટ્રભાષા પ્રત્યેપ્રેમ. આમ પ્રસ્તુત સંશોધનમાં આધ્યાત્મિક,વ્યક્તિગત, નૈતિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાષ્ટ્રીયમૂલ્યો વિશેષ જોવા મળ્યા.

૧.૫ શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો

પ્રસ્તુત અભ્યાસના અંતે નીચે પ્રમાણે ફલિતાર્થો પ્રાપ્ત થયા હતા.

૧) અભ્યાસક્રમ આધારિત પાઠ્યક્રમ ચોક્કસ મૂલ્યોનો નિર્દેશ કરતા હોય છે.શિક્ષકોએ પાઠ્ય વિષયવસ્તુઓનો ગહન અભ્યાસ કરી મૂલ્ય નિર્દેશ જાણવો જોઈએ.પાઠ્ય વિષયવસ્તુના શિક્ષણ ઉપરાંત શિક્ષકોના શિક્ષણ કાર્યનોગર્ભિત હેતુ મૂલ્યોના શિક્ષણને અનુરૂપ હોવો જોઈએ.

૨) પ્રસ્તુત અભ્યાસ પાઠ્યપુસ્તકમાં રહેલા મૂલ્યનો અભ્યાસ કરવા માટે હાથ ધરાયેલો હતો. જેના દ્વારા શિક્ષકો સ્પષ્ટપણે મૂલ્ય જાણી શકે અને શિક્ષણકાર્ય કરી શકે.

3) અધ્યાપનના હેતુની બાબતમાં શિક્ષકોકૃતિનું મૂલ્યજાણેઅને વિદ્યાર્થીઓમાં આવિર્ભાવકરાવે એખૂબ જ અગત્યનું છે.જેથી શિક્ષકો દ્વારા તારવેલા મૂલ્યોને ધ્યાને લઈ વિદ્યાર્થીઓમાં શિક્ષણ કાર્ય દ્વારા મૂલ્યનો આવિર્ભાવ કરી શકે.

૪) શાળા કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્યોનો વિકાસ થાય તે માટે વક્તાઓના વાર્તાલાપ,સેમિનારો, ચર્ચાસભાઓ વગેરેનું આયોજન કરી અને વિદ્યાર્થીઓ સમાજમાં વ્યવસ્થિત જીવન જીવવાનીકળાહસ્તગત કરી શકે છે.

૫) વિદ્યાર્થીઓમાં સમભાવ દ્વારા મૂલ્યોનો વિકાસ થાય તે માટે શાળા કક્ષાએ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ અને અન્ય સહકારની ભાવનાઓનો વિકાસ થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓનુંઆયોજન કરી વિદ્યાર્થીઓ તેમના જીવનનું ઘડતર અને રાષ્ટ્રનું ઘડતર મજબૂત બને એ માટેના પ્રયત્નો કરી શકે.

૧.૬ નિષ્કર્ષ

માનવજાતિના ઇતિહાસનું કેન્દ્રબિંદુ માનવજાતિ એ પોતાનામાં રહેલા માનવનું ઘડતર કરવાનું, તેના ફળ સ્વરૂપે ઉત્તમ સંસ્કૃતિનું ચણતર કરવાનું તથા પુરુષાર્થ કરવાનું હોય તેવું દેખાય છે.આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં માનવી માનસિક સંઘર્ષ અનુભવે છે ,ત્યારે મૂલ્યનું મહત્વ જાણવું જરૂરી છે. મૂલ્ય વિશે જાણવા તથા અમલીકરણની બાબતમાં માનવીની આસ્થા વિશેષ કાર્ય કરતી હોય છે.વર્તમાન સમાજમાં જ્યારે બાળકનો સર્વાંગીણ વિકાસ કરવાનો હોય ત્યારે ઉત્તમ નાગરિકનું ઘડતર એ શાળાનો ઉદ્દેશ બને છે. માનવ જીવનનો વ્યવહાર,આચરણ, મનન, ચિંતન વગેરે મૂલ્યો પર આધારિત હોય છે.ધોરણ ૯ના સંસ્કૃત વિષયમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યોને ધ્યાને લઈ શિક્ષણ કાર્ય કરવામાં આવે તો સમાજના ઊર્ધ્વિકરણની શક્યતાઓ વધી જશે.મૂલ્યાભિસ્થાપિત સમાજ માનવજીવનમાં પરિવર્તન લાવી

શકે.વિદ્યાર્થી પોતાના જીવનમાં મૂલ્યોને સ્થાન આપશે તો ભવિષ્યમાં એક આદર્શ સમાજનું નિર્માણ કરી શકશે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. ગાગલિયા,એન.(૨૦૧૧),નવમા ધોરણના પ્રવર્તમાન ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકમાં આવરાયેલાં મૂલ્યો અને તે અંગે શિક્ષકોના અભિપ્રાયો.અપ્રકાશિત એમ.એડ. લઘુશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,પૃ.૧૬-૧૭.

૨. જોષી.એચ.(૧૯૯૪), સંબંધિત સાહિત્યની સમીક્ષાના અભિગમો. અપ્રકાશિત સેમીનાર પેપર, શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, પૃ.૧૨૭

3. નિયામક, માનવ અભ્યુદયનો શિક્ષણ પાઠ્યક્રમ.(૧૯૮૫) પ્રશાંતિ નીલયમ (આંધ્ર),સત્યસાંઈ બાલવિકાસ ટ્રસ્ટ, પૃ.૨૦-૨૫

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

INCLUSION OF HUMAN VALUES IN TEACHER EDUCATION THROUGH BHARATIYA SCRIPTURES

Dr. Bhavesh Raval
Associate Professor
Indian Institute of Teacher Education, Gandhinagar

Abstract

The National Education Policy (NEP) 2020 is a comprehensive reform in the education system of India. It aims to transform the country's education landscape by emphasizing holistic development, flexibility, and inclusivity. NEP 2020 promotes multi-disciplinary and Indian Knowledge system-based education. It includes a society-based vocation and advocatesa learner-centric approach. It also encourages research and innovation in higher education.

Incorporating the values of Bharatiyascriptures into education is a key aspect of NEP 2020. These scriptures, including the Vedas, Upanishads, and Bhagavad Gita, religious scriptures emphasize values such as truth, non-violence, compassion, and self-realization. These values are the backbone of the country's next generation. Through our culture's strong heritage build of minds, habits, and behaviours of citizens of the country. NEP 2020 recognizes the importance of inculcating these values in students to foster moral and ethical development, promoting a sense of responsibility towards society and the environment.

By integrating the values of Bharatiya scriptures into education, NEP 2020 seeks to create a well-rounded and culturally aware generation capable of addressing the challenges of the modern world while staying rooted in timeless moral and ethical principles.

Keywords: Human Values, Bharatiya Scriptures, IndianKnowledge System

Introduction

The National Education 2020Policy lays emphasis on education based on Indian philosophy and Bharatiya Scriptures. Which can be achieved through the teacher. For this, it becomes necessary to add Bharatiyascriptures in the teacher trainingfirst. Teacher training takes place during the Pre-service or I-nservice stage. Through training, if the teachers are irrigated with the Indian Knowledge System, the invaluable heritage of the scriptures of India, andthe valuable wisdom contained in the Indian texts after knowing then the teachers will succeed in the expectations of NEP-.2020

We all know Human values are the core values that make up our personality and define how we act in life. These values are very important as they makeup who we are and are what guide us through life.Philosopher Martha Nussbaum putsa list of ten innate human values. The values are truth, beauty, justice, courage, temperance, wisdom, love, equality, modesty, and hope. These are values that all humans should try to uphold as they go through their day-to-day lives. All ten values are also directly concerned with society and the nation. It shows the character of the person as well as The Nation.Values are an integral part of our great scriptures and the philosophy of philosophers. These things are ideal for every citizen and we live accordingly.

The relationship between human values and Bharatiya texts is unbreakable. The book of any religion shows the importance of human value in it. In India, the life of a person who studies the Vedas, Upanishads, Brahmin texts, Agamas, *Tripitakas*, Bhagavad Gita, Ramayana, and Mahabharata is valuable. Behaviour is different. The speech of our great sages, element thinkers, and saints also contributes to the formation of human beings. All of these have proved the importance of human values.Several scriptures and texts emphasize the importance of education and the cultivation of human values.

Inclusion strategy of Human values in teacher education

The above things can be implemented through teachers only. For this, the entire structure of teacher training has to be considered in the context of Bharatiya texts. Here is an attempt to show what can be done for this, in which mainly-

To restructure the curriculum and include subjects and topics based on Bharatiya texts in it. Emphasis should be laid on the need for reference texts giving an idea of the *BharatiyaGyanParampara*to be stored in the library as well as used by teachers and students.

The teacher is the bearer of the knowledge that is there in Indian texts. Therefore, to train the human values derived from Bharatiya texts in order to relate knowledge to the issues being taught.

To prepare teachers mentally by organizing pre-service, in-service seminars, and workshops. Develop understanding and enhance the skills of teachers.

To invite scholars studying Indian texts to the institute to provide guidance on linking the knowledge, andwisdom written in Indian texts to education in the contemporary world.

Human values are developed through education. The topic underlying the issues has an underlying plot. Value education, human rights, constitutional matters, educational activities, and practices can all help in the inculcation of human values. In which teachers learn to live by developing an understanding of moral values in their personal life and professional life.

Encourage students to engage in reflective practices, such as group learning or group discussions, to explore how Bharatiya scriptures influence their teaching philosophy and practices.

Explore opportunities for teacher candidates to engage with local communities, schools, or institutions where the principles from Bharatiya scriptures can be put into practice.

Encourage students to undertake research projects that explore the impact of incorporating Bharatiya scriptures in education.This can contribute to a growing body of knowledge on the subject.

Include assessments that evaluate students' understanding and application of the teachings from Bharatiya scriptures in their teaching philosophy and practices.

Ensure that the incorporation of Bharatiya scriptures is done in a way that respects diversity and acknowledges that teacher education may include students from various cultural and religious backgrounds.

Continuously evaluate the effectiveness of incorporating Bharatiya scriptures in teacher education and be open to making adjustments based on feedback and outcomes.

The teacher instructor may teach the teachers the reference to Indian texts through the following

scriptures during the training or teaching.

Bharatiya ScripturesandSubject s, Values

Bharatiya Scriptures	**Subject, Values**
Vedas	Spirituality and Philosophy :ethics, duty (dharma)
Upanishads	They are considered the culmination of Vedic thought and discuss concepts like Brahman (the ultimate reality) and Atman (the individual soul).
Puranas	These are a vast genre of texts that contain mythological narratives, cosmology, and moral lessons, contributing to religious and philosophical ideas in India.
The Bhagavad Gita	The idea of equal respect for all beings. the path to spiritual enlightenment,the Nature of reality, the self, and the ultimate truth
Yoga Sutras of *Patanjali*	Yoga and Meditation: The Yoga Sutras provide a systematic framework for the practice of yoga, which includes physical postures (Asanas), breath control (Pranayama), and meditation (Dhyana) to achieve spiritual goals. Mental and physical well-being, self-realization, and union with the divine.
Ayurveda, Atharva Veda	Ayurveda and Medicine: herbal remedies, lifestyle practices, and holistic health
Vedic astrology (*Jyotish*)	Astrology and Astronomy: celestial bodies and time calculations astronomical phenomena and concepts
The *Manusmriti*and *Yajnavalkya Smriti*	Society and Ethics: social ethics, law, and governance -provide guidelines on ethics. Social duties shape Hindu societal norms and values.
Ramayana and Mahabharata	Art and Literaturenarrate tales of heroism, morality, and duty.
Jain Agamas	These scriptures are central to Jain philosophy and provide teachings on non-violence (ahimsa), truth (Satya, and the path to spiritual liberation through self-discipline and asceticism.
Buddhist Sutras	The teachings of Gautama Buddha, as recorded in various sutras (texts), emphasize the Four Noble Truths, the Eightfold Path, and the concept of impermanence (Anicca).
Shikh Scriptures	The Guru Granth Sahib is the central religious scripture of Sikhism.
Abhigyan Shakuntalam	Environment and Ecology*VasudhaivaKutumbakam*, promote a sense of global responsibility.
The Natya Shastra	Music and Dance :The principles of classical Indian music and dance spiritual and emotional expression
The Arthashastra by Kautilya	Ethics in Business and Economics: insights into statecraft, economics, and ethical business practices. It discusses trade, taxation, and governance.
Samkhya	The Samkhya philosophy, as described in texts like the Samkhya Karika, explores the nature of reality, the distinction between *Purusha*(consciousness) and *Prakriti*(matter), and the path to liberation
Nyaya	Nyaya, as presented in texts like the Nyaya Sutras, focuses on logic, epistemology, and the nature of inference.
Vaisheshika	Vaisheshika, described in the Vaisheshika Sutras, deals with metaphysics and the analysis of substances and their properties.

Teacher and Philosophy

When the teacher discusses the philosophies of various philosophers in the classroom, it is important to know on the basis of which Bharatiya Scriptures the philosopher has presented in his ideas. For example,AdiShankaracharya's*Advaita*in Indian philosophy presents the ultimate authority of Vedanta and Vedas. He described the Vedas as the ultimate source of knowledge. Ramanuja considers the special *dvaita*vedanta and the divine management to be the authoritative texts. Madhvacharya and Swami Vivekananda Both have acknowledged the importance of knowledge of the Vedas and Upanishads. SwamiPrabhupadathe founder of ISKCON in modern times, has underlined the global importance of The Bhagavad Gita and Shrimad Bhagavatam. Vivekananda believed in the teachings of the Upanishads and the Bhagavad Gita. He saw them as valuable sources of spiritual wisdom. Aurobindo Ghosh Stated Indian scriptures as essential sources of spiritual knowledge and believed in their transformative power. Nagarjuna glorified the philosophy of The Buddha.

Thesescriptures hold great significance in the religious and philosophical traditions of India and have contributed to the spiritual and cultural heritage of the country. The inclusion of Bharatiya scriptures in education is often seen as a way to preserve and promote this rich cultural and philosophical heritage.

Conclusion

Bharatiya scriptures and Bharatiyaethos are deeply intertwined and have a significant influence on the culture, philosophy, and values of India. Indian ethos encompasses a broad range of spiritual, philosophical, and ethical principles that have evolved over thousands of years. For that, it is necessary to incorporate with education our great wisdom from the scriptures to inculcate human values in all Bharatiyas.

References

B. Mahadevan: *Introduction to Indian Knowledge System: Concept and Application,*PHI Learning Private Limited: Delhi, 2022

Srivastava,Smriti; *Human Values and Professional Ethics*; S.K.Kataria& Son Books, New Delhi; 2010-11

Gupta, Y.K.; *A foundational course in Human Values and Professional Ethics*; Shubham Publications, New Delhi; 2010

PROMOTING INCLUSIVITY AND DIVERSITY IN EDUCATION: NEP 2020 AND BHARTIYA SCRIPTURES

Anshika Akshaysinh Chudasama
B.Ed, M,Ed. Student of Indian Institute of Education (IITE)

Akshaysinh Chudasama
Research Scholar

ABSTRACT

"Education is the key to unlock the golden door of freedom and inclusivity."

The research explores the intersection between the National Education Policy (NEP) 2020 of India and the profound teachings embedded within Bhartiya (Indian) scriptures. In the ever-evolving landscape of education, inclusivity and diversity have emerged as pivotal elements in fostering holistic and equitable learning environments. This research seeks to analyze how NEP 2020, with its comprehensive reform agenda, can draw upon the timeless wisdom encapsulated in Bhartiya Scriptures to advance the cause of inclusivity and diversity in contemporary Indian education.

The study employs a multi-faceted research approach that encompasses literature review, policy analysis, and a deep exploration of Bhartiya Scriptures, including texts such as the Bhagavad Gita, Upanishads, and others. Through this integrated approach, the research aims to identify congruences and potential synergies between the principles outlined in NEP 2020 and the values, ethics, and teachings espoused in Bhartiya Scriptures.

Key focal points include the incorporation of moral and ethical teachings from Bhartiya Scriptures into the curriculum, the promotion of cultural diversity and heritage preservation, and the cultivation of values such as tolerance, compassion, and empathy among learners. Moreover, the study delves into the relevance of Yoga and meditation practices advocated by Bhartiya Scriptures in nurturing mental well-being and promoting inclusivity within the educational framework.

Findings from this research are anticipated to provide valuable insights for educators, policymakers, and stakeholders involved in shaping the educational landscape in India. By bridging the gap between modern education policies and the rich spiritual and cultural heritage of India, this study aspires to contribute to the development of a more inclusive, diverse, and culturally sensitive educational ecosystem in line with the aspirations of NEP 2020.

In conclusion, "Promoting Inclusivity and Diversity in Education: NEP 2020 and Bhartiya Scriptures" undertakes the noble endeavor of unearthing the latent wisdom of India's ancient traditions to nurture a more inclusive and diverse educational system, harmoniously aligned with the visionary objectives delineated in NEP 2020.

Keywords : National Education Policy (NEP) 2020, Bhartiya (Indian) scriptures, Diversity, Inclusivity, Bhagwad Gita, Yoga

The Role of Education in Inclusivity and Diversity

Education serves as a powerful instrument for societal transformation, playing a pivotal role in fostering inclusivity and celebrating diversity. In an increasingly interconnected world, where individuals from various backgrounds come together, the need for an inclusive educational system is more crucial than ever. Education acts as the foundation upon which the values of tolerance, empathy, and acceptance can be instilled. It not only equips students with knowledge and skills but also shapes their attitudes and perspectives towards others. Inclusivity in education means ensuring that every learner, regardless of their background, abilities, or identities, has equal access to educational opportunities. Furthermore, it involves curricula that reflect the diversity of society, teaching methodologies that accommodate various learning styles, and a supportive environment that respects and celebrates differences. The role of education in promoting inclusivity and diversity is not limited to academic settings but extends to society at large, where educated individuals become agents of positive change, fostering harmonious coexistence.

National Education Policy (NEP) 2020: An Overview

The National Education Policy (NEP) 2020[1], a landmark document in India, represents a comprehensive roadmap for the transformation of the country's education system. It seeks to address the evolving needs of learners and the demands of a dynamic global landscape. NEP 2020 envisions an education system that is holistic, flexible, and aligned with the socio-cultural and economic milieu of India. It places a strong emphasis on inclusivity, equitable access, and quality education for all. NEP 2020 recognizes the importance of integrating both traditional and modern knowledge systems, aiming to bridge the gap between classroom education and practical skills. With its emphasis on multidisciplinary learning and the cultivation of critical thinking, NEP 2020 strives to create learners who are not only academically proficient but also socially responsible and culturally sensitive. This policy serves as a catalyst for the realization of a transformed educational landscape that not only imparts knowledge but also fosters holistic development and inclusivity.

Bhartiya Scriptures and Their Relevance

Bhartiya (Indian) scriptures, including texts like the Bhagavad Gita, Upanishads, and others, hold a revered place in the spiritual and cultural heritage of India. These scriptures are reservoirs of wisdom, moral values, and timeless teachings that have guided individuals for centuries. The relevance of Bhartiya Scriptures transcends religious and cultural boundaries, offering profound insights into the human condition, ethics, and the path to a meaningful life. These texts emphasize virtues such as compassion, self-realization, and the interconnectedness of all beings. Their teachings provide a spiritual and moral compass that can profoundly influence the behavior and outlook of individuals. In the context of education, Bhartiya Scriptures offer a unique perspective on the holistic development of individuals, encompassing not only academic knowledge but also the nurturing of character, values, and a sense of purpose. Their enduring

---

[1] https://www.education.gov.in/nep/about-nep#:~:text=National%20Education%20Policy%2C%202020%20(NEP,quality%20education%20to%20all%2C%20thereby(last visited on 5th October 2023)

relevance lies in their ability to offer guidance and inspiration to modern society, aligning with the aspirations of a well-rounded education system.

History of Education Policy in India and Bhartiya Scriptures

Ancient Education System and Bhartiya Scriptures:

India's educational heritage can be traced back to ancient scriptures such as the Vedas, Upanishads, and Puranas. These texts contain valuable knowledge on a wide range of subjects, including philosophy, science, mathematics, and ethics.

Education in ancient India was often imparted through the Gurukula system, where students lived with their teachers and received instruction in various disciplines, including philosophy and spirituality, as mentioned in the scriptures.

Gandhi's Nayi Talim (Basic Education):

'Education for life and education through life"[2]

Mahatma Gandhi's concept of "Nayi Talim" [3]or Basic Education was deeply influenced by Bhartiya Scriptures and aimed at transforming the educational system in India.

Gandhi believed that education should be rooted in the values of truth, non-violence, and simplicity, which are central principles in Bhartiya Scriptures. He envisioned an education that would connect students with their cultural heritage and instill moral and ethical values.

Nayi Talim emphasized practical skills, manual labor, and an education that was relevant to the daily lives of students, drawing from the holistic approach advocated in Bhartiya Scriptures.

Report of the Education Commission (1964-66[4]):

The commission's recommendations aimed at revitalizing the education system while emphasizing the importance of moral and spiritual values. This emphasis on values resonated with the teachings of Bhartiya Scriptures.

The report suggested that education should cultivate qualities like compassion, tolerance, and a sense of social responsibility, reflecting the ethical teachings found in Bhartiya Scriptures.

Right to Education Act (2009):[5]

The Right to Education (RTE) Act, enacted in 2009, marked a significant legislative milestone in India's education system. It aimed to provide free and compulsory education to all children between the ages of 6 and 14.

While the RTE Act primarily focuses on access to quality education, it also echoes the principles of inclusivity and equality, which align with the ethical and inclusive teachings of Bhartiya Scriptures.

---

[2] ,http://epgp.inflibnet.ac.in/epgpdata/uploads/epgp_content/S000573AE/P001684/M027179/ET/1517996455ContentNote_NaiTalim.pdf

[3] https://www.mkgandhi.org/articles/basic_edu.htm (last visited on 5th October 2023)

[4] https://indianculture.gov.in/reports-proceedings/report-education-commission-1964-66(last visited on 5th October 2023)

[5] http://dsel.education.gov.in/rte (last visited on 5th October 2023)

The Act reflects a commitment to providing education that is not only accessible but also equitable and just, reflecting the values embedded in Indian knowledge systems.

Incorporating these significant educational developments and figures into the history of educational laws in India, alongside the influence of Bhartiya Scriptures, underscores the evolving relationship between traditional wisdom and modern education. These historical milestones reflect attempts to harmonize the principles of ethical and holistic education with contemporary educational policies and practices, aiming to create a more inclusive and value-based educational system in India.

Intersection of NEP 2020 and Bhartiya Scriptures

The intersection of NEP 2020 and Bhartiya Scriptures represents a captivating synergy between contemporary education policy and ancient wisdom. It is a meeting point where the principles of inclusivity, holistic development, and values-based education converge. NEP 2020, with its progressive vision, seeks to draw from the reservoir of wisdom found in Bhartiya Scriptures to infuse the education system with moral and ethical teachings. This intersection paves the way for a curriculum that not only imparts knowledge but also instills values, fostering a sense of empathy, compassion, and respect for diversity among learners. Bhartiya Scriptures, with their emphasis on inner well-being and self-realization, align with the holistic development goals of NEP 2020, offering a spiritual dimension to modern education. The intersection of these two realms holds the promise of creating a harmonious educational ecosystem that prepares students not only for academic excellence but also for a life imbued with purpose, compassion, and inclusivity.

The Influence of Bhartiya Scriptures in NEP 2020

The National Education Policy (NEP) 2020 of India stands as a progressive blueprint for the transformation of the country's educational landscape. At its core, NEP 2020 envisions an education system that not only imparts knowledge but also shapes responsible, ethical, and culturally aware citizens. One of the intriguing dimensions of this policy lies in its recognition of the profound influence of Bhartiya (Indian) scriptures. These ancient texts, renowned for their spiritual and moral wisdom, offer a guiding light for infusing NEP 2020 with values that transcend the classroom. The integration of Bhartiya Scriptures into the policy framework signifies a commitment to nurturing not just academic excellence but also the ethical and cultural fabric of India. This influence is multi-faceted, touching upon moral teachings, cultural preservation, and the holistic well-being of learners.

Incorporating Moral and Ethical Teachings

Incorporating moral and ethical teachings from Bhartiya Scriptures into the education system is a pivotal aspect of the symbiotic relationship between NEP 2020 and ancient wisdom. Bhartiya Scriptures are replete with timeless principles that extol virtues such as honesty, compassion, integrity, and a sense of duty. NEP 2020 recognizes the importance of instilling these values in learners from an early age. The infusion of moral and ethical teachings into the curriculum not only cultivates responsible citizens but also fosters empathy and social cohesion.

By incorporating these teachings, education becomes a holistic endeavor that aims not just to fill minds with knowledge but also to nurture hearts with values, ultimately contributing to a more ethical and harmonious society.

Promoting Cultural Diversity and Heritage Preservation

Cultural diversity and heritage preservation form the bedrock of a pluralistic society like India. Bhartiya Scriptures offer profound insights into the rich cultural tapestry of the nation. NEP 2020, cognizant of the importance of preserving and celebrating this diversity, seeks to promote cultural inclusivity. Through curriculum development that embraces the myriad cultural facets of India, the policy ensures that learners are exposed to the wealth of traditions, languages, and arts that define the nation. By integrating the teachings of Bhartiya Scriptures that emphasize cultural respect and harmony, NEP 2020 reinforces the idea that education should not only be a unifying force but also a means to cherish and perpetuate the cultural heritage of India.

Curriculum Development

The heart of any educational policy lies in its curriculum. NEP 2020 recognizes this and places a significant emphasis on curriculum development. Here, the influence of Bhartiya Scriptures extends to the content and structure of the curriculum. The texts offer a treasure trove of philosophical, ethical, and cultural insights that can enrich the educational experience. By aligning curriculum development with the wisdom of Bhartiya Scriptures, NEP 2020 ensures that learners are exposed to a holistic and values-driven education that goes beyond rote learning and embraces critical thinking, self-awareness, and a deeper understanding of their cultural roots.

Tolerance and Compassion

The incorporation of Bhartiya Scriptures into NEP 2020 also resonates with the promotion of values such as tolerance and compassion. These values, deeply ingrained in the scriptures, are essential for building a harmonious and inclusive society. NEP 2020 seeks to foster tolerance by encouraging open-mindedness and respect for diverse perspectives. The teachings of Bhartiya Scriptures align with this goal, emphasizing the importance of tolerance and compassion as essential qualities for personal and societal well-being. Together, they create a comprehensive framework for instilling these values in learners, promoting empathy and understanding in an increasingly interconnected world.

Empathy

Empathy is a key component of social and emotional intelligence that plays a crucial role in promoting inclusivity. Bhartiya Scriptures emphasize the interconnectedness of all beings and the importance of understanding and empathizing with others' experiences and emotions. NEP 2020 recognizes empathy as a valuable attribute that can lead to more compassionate and inclusive communities. By infusing the curriculum with the teachings of Bhartiya Scriptures, the policy seeks to cultivate empathy among learners, encouraging them to appreciate the diverse perspectives and experiences that make up society.

The Role of Yoga and Meditation Practices

Yoga and meditation, as advocated in Bhartiya Scriptures, offer profound benefits for

mental and physical well-being. NEP 2020 recognizes the significance of these practices in fostering holistic development. Yoga and meditation not only contribute to improved mental health but also enhance focus, concentration, and self-awareness. These practices, deeply rooted in Bhartiya culture, provide tools for managing stress and promoting overall well-being. NEP 2020 integrates these practices into the educational framework, offering students tools for emotional resilience and inner peace. In doing so, it not only addresses the academic needs of learners but also their emotional and psychological well-being.

Mental Well-being and Inclusivity

The mental well-being of learners is a crucial component of inclusivity. Bhartiya Scriptures provide insights into the cultivation of mental clarity, emotional balance, and inner harmony. NEP 2020 recognizes the importance of mental well-being in the learning process, acknowledging that it directly impacts a student's ability to engage effectively in education. By incorporating the teachings related to mental well-being from Bhartiya Scriptures, NEP 2020 takes a holistic approach to education, nurturing not only academic achievement but also emotional resilience. In doing so, it contributes to creating an educational environment that is inclusive and supportive, ensuring that all learners have the opportunity to thrive academically and emotionally.

The intersection of NEP 2020 and Bhartiya Scriptures represents a promising synergy that holds the potential to transform India's education system into one that is not only academically rigorous but also deeply rooted in cultural values, ethical principles, and the promotion of inclusivity and diversity. It is a recognition that education, when informed by ancient wisdom, can be a powerful force for positive change in society, nurturing individuals who are not only knowledgeable but also compassionate, culturally sensitive, and emotionally resilient.

Conclusion

In conclusion, this research journey has explored the profound interplay between the National Education Policy (NEP) 2020 and the timeless teachings embedded within Bhartiya (Indian) scriptures. It has traversed the landscape of education, emphasizing the vital role of inclusivity, diversity, and holistic development in shaping equitable learning environments. The study has delved into the synergies between NEP 2020 and Bhartiya Scriptures, illuminating how their convergence can enrich the educational fabric of India.

Summary of Key Findings

Throughout this exploration, several key findings have emerged. The research has highlighted the potential for NEP 2020 to draw inspiration from Bhartiya Scriptures to infuse moral and ethical teachings into the curriculum, promote cultural diversity, and nurture values such as tolerance, compassion, and empathy among learners. Moreover, the study has underscored the relevance of incorporating Yoga and meditation practices advocated by Bhartiya Scriptures for the enhancement of mental well-being and the promotion of inclusivity within the educational framework.

Contributions to Education and Policy

The contributions of this research extend to both the educational landscape and policy realms. It offers educators and policymakers valuable insights into the harmonious integration of NEP 2020 with the rich cultural and spiritual heritage encapsulated in Bhartiya Scriptures. By infusing education with moral values, cultural appreciation, and emotional well-being, this research advocates for an education system that not only imparts knowledge but also nurtures well-rounded, compassionate, and culturally sensitive individuals. It positions education as a means to foster societal transformation and unity through inclusivity and diversity.

Limitations and Recommendations

While this research has shed light on the potential of NEP 2020 and Bhartiya Scriptures' convergence, it is important to acknowledge its limitations. The study has primarily focused on theoretical and policy aspects, and future research could benefit from practical implementations

and case studies to assess the real-world impact of these ideas. Additionally, the scope of Bhartiya Scriptures is vast, and this research has touched on a selection of texts.

Further exploration of specific scriptures and their implications for education could provide a more nuanced understanding.

Final Thoughts

In closing, "Promoting Inclusivity and Diversity in Education: NEP 2020 and Bhartiya Scriptures" embarks on a transformative journey, recognizing that education is the key to unlocking the golden door of freedom and inclusivity. It envisions an educational landscape where NEP 2020 and Bhartiya Scriptures converge to create a holistic, values-driven, and culturally rich environment that empowers learners to excel academically, emotionally, and morally. This research invites educators, policymakers, and society as a whole to embrace the profound wisdom of India's ancient traditions as a guiding light for the future of education, one that is inclusive, diverse, and deeply rooted in values that transcend time and boundaries.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

ભારતીયગ્રંથોમાં માનવ મૂલ્યોઅને વર્તમાન સમયમાં તેનું મહ્ત્વ

Dr. Jignesh J. Rathod
Assistant professor
Government B.Ed. college, Kachhal

સારાંશ:

આજે જ્યારે વિશ્વ સમક્ષમાનસિક,સામાજિક , આર્થિકઅને રાજનૈતિક પ્રશ્નો ઉભા થાય ત્યારે માનવ મુલ્યોની ખીલવણી આવશ્યક જણાય છે.ભારતીય ગ્રંથોમાં રહેલું તત્વજ્ઞાન માનવમાં મૂલ્ય અને નૈતિકતાની ખીલવણી કરી શકે છે.જેમકેસત્યજે, સર્વોચ્ચ ગુણ છે.અહિંસા ,પોતાને પ્રતિકૂળ હોય તેવું આચરણ બીજા પ્રત્યે ન કરવું એ અહિંસાને આત્મસાત્ કરવાનો વ્યવહારૂ માર્ગ છેસાથે. જ માનવ બીજા માનવ ઉપરાંત પશુ સૃષ્ટિ, વન્ય સૃષ્ટિ સહિત સમગ્ર કુદરતી રચનાઓ પ્રત્યે પોતાની સમજ બદલી શકે.વર્તમાન યુગમાં પ્રામાણિકતા, સત્ય, દયા, સહિષ્ણુતા, પરિશ્રમ, ન્યાય, શિષ્ટાચાર, ચરિત્ર નિર્માણ, શુદ્ધ આચરણ, માનસિક અને બૌદ્ધિક વિચારોમાં શુદ્ધતા જેવા માનવીય મૂલ્યો આપણને ભારતની સાહિત્ય અનેતેનીપરંપરાઓમાં જોવામળેછે. માનવ જીવનમાં મુલ્યોની ખીલવણીના અભાવમાં ભ્રષ્ટાચાર, લાંચરુશ્વત, અરાજકતા, ગેરરીતિ, વૈમનસ્ય, દ્વેષ, અનૈતિકતા, હતાશા, ક્રોધ, અહંકાર, સ્વાર્થ, મહિલાઓનું અપમાન, અલગતાવાદ, આતંકવાદ, પ્રાદેશિકવાદ, ભાષાવાદ વગેરે જેવા બનાવોને પ્રોત્સાહન મળે છે .પ્રસ્તુત સંસોધન પેપર ભારતીય ગ્રંથોમાં રહેલ માનવ મૂલ્યોને પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયાસ છે. સાથે વર્તમાનમાં ઊભીથયેલી વિવિધ કૌટુંબિક ,રાજકીય,ધાર્મિક,સામાજિક,આર્થિક કે માનવ કે માનવ સમૂહ સાથે જોડાયેલી સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે માર્ગદર્શન કરી શકશે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :*ભારતીયગ્રંથો ,માનવ મૂલ્યો ,સત્ય,અહિંસા ,આચરણ*

❖ પ્રસ્તાવના

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् | वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ||

❖ વિષ્ણુ પુરાણ મુજબ સમુદ્રની ઉત્તરે અને હિમાલયની દક્ષિણે આવેલ સ્થળનું નામ ભારતવર્ષ છે. જેના સંતાનો ભારતીય છે.પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશામાં સમુદ્ર અને ઉત્તરમાં હિમાલયની ગીરીમાળાની કુદરતી સીમાઓ ધરાવતો દેશ હજારો વર્ષોથી પોતાની ભાતીગળ સંસ્કૃતિને ટકાવીને બેઠો છે. સ્પેન, ટ્યુનીશીયા, પર્શિયા, બેબીલોન,માયા, મેસોપોટેમિયા, ઈજીપ્તઅને ચીન જેવી અનેક સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે ભારતીય સંસ્કૃતિ અડીખમ ઉભી રહી વિશ્વને માર્ગદર્શન કરતી રહી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના મજબૂત રીતે ઉભા રહેવા પાછળ એનો વૈચારિક વારસોમહત્વનો છે જેવિવિધ ભારતીય ગ્રંથોમાં સમાયેલો છે. વેદો,ઉપનિષદો,આરણ્યકો, બ્રામણગ્રંથો, બ્રહ્મસૂત્રો, સંહિતાઓ, પુરાણો અને મહાકાવ્યોમાં રહેલું તત્વજ્ઞાન-વૈચારિક વારસો હજારો વર્ષોથી વિશ્વના લોકોને માર્ગદર્શિત કરી રહ્યો છે. ભારતીય ગ્રંથોમાં રહેલું તત્વજ્ઞાન માનવમાં મૂલ્ય અને નૈતિકતાની ખીલવણી કરી શકે છે. આજે જયારે વિશ્વ સમક્ષમાનસિક, સામાજિક, આર્થિકઅને રાજનૈતિક પ્રશ્નો ઉભા થયા છે ત્યારે માનવ મુલ્યોની ખીલવણી આવશ્યક જણાય છે.

❖ માનવ મૂલ્ય :

સૌ પ્રથમ તો 'મૂલ્ય' શબ્દનો અર્થ સમજવો જરૂરી છે. સંસ્કૃત 'મૂલ' ધાતુમાં 'યત'પ્રત્યય ઉમેરીને બનાવવામાં આવ્યો છે જેનો અર્થ કિંમત અથવા વેતન થાય છે. (ડો. રાધાકુમુદ)

મૂલ્યની વ્યાખ્યા આપતાં, મુખર્જીએ કહ્યું કે "જે ઇચ્છિત છે તે મૂલ્ય છે."

માનવ વર્તનમાં, મૂલ્ય શબ્દનો અર્થ થાય છે સાદું જીવન, શુદ્ધ આચરણ, આત્મ-નિયંત્રણ, ઇન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ, આત્મશુદ્ધિ. નમ્રતા, સંતોષ, સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા, નૈતિકતા, લોકકલ્યાણ.મૂલ્ય શબ્દનો સંબંધ માત્ર આધ્યાત્મિક સાથે જ નથી,

પરંતુ સત્ય, અહિંસા, પવિત્રતા, ભલાઈ અને સુંદરતા સાથે પણ છે .**વાસ્તવિક વિચારધારામાં મૂલ્યો સત્ય, પ્રામાણિકતા, અહિંસા, શુદ્ધતા સારા અને સુંદરતા સાથે સંબંધિત છે,**જ્યારે આદર્શવાદી વિચારધારામાં, મૂલ્ય **શક્તિ અને જ્ઞાનની વિશિષ્ટતા અથવા સ્થિતિથી** લેવામાં આવે છેતેથીમ .ાનવ મૂલ્યોની ઓળખ અને મૂલ્યાંકન એ અત્યંત વિચારણાનો મુદ્દો છેમાનવ મૂલ્યોની માન્યતા વ્યક્તિલક્ષી છે અને તે પરિસ્થિતિને અનુરૂપ પણ છે .

એથિક્સ ગ્રીક શબ્દ **Ethica**પરથી ઉતરી આવ્યું છે જેનો અર્થ *રિવાજ, પ્રથા* અથવા *આદત* થાય છેનીતિશાસ્ત્ર સ્વૈચ્છિક . ક્રિયા અથવા આચરણ સાથે સંબંધિત છે

❖ **ભારતીય ગ્રંથોમાં માનવ મૂલ્યો:**

ભારતીય ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જે રીતે માનવીય મૂલ્યો અને નૈતિકતાને સામાજિક આધાર આપવામાં આવ્યો છે , મનુષ્યને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો પ્રાપ્ત કરવાની તકઅને પ્રેરણા આપવામાં આવી છે, તે માણસમાં પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે જરૂરી જણાય છેમાનવ . ભલાઈની ભાવના તમામ ધાર્મિક ગ્રંથોના ઉપદેશો અને સંદેશાઓમાં સહજ છે.

વાસ્તવમાં, ભારતીય નીતિશાસ્ત્ર અને માનવીય મૂલ્યોના મૂળ વૈદિક સાહિત્યમાં છે, જે વિશ્વનું સૌથી જૂનું દાર્શનિક સાહિત્ય છેવેદોમાં એક સ .રળ નીતિ સાહિત્ય લખાયેલ છે .

- **સત્ય :**

ભીષ્મએસદગુણોને સત્યના સ્વરૂપો કહ્યાછે. (મહાભારત, શાંતિપર્વ- ૧૪૨)

ઈશાવાશ્યમ ઉપનિષદમાં કહેવાયું છે.

"हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्,
तत्वं पूषन्नपावृणु सत्य धर्माय दृष्टये।"

(સત્યનો ચહેરો સોનાના પાત્રથી ઢંકાયેલો છે,સત્ય અને પ્રામાણિકતાના દર્શન માટે સાર આવરી લો, તેને પોષણ આપો)

શ્રી કૃષ્ણની મહાભારતના યુદ્ધમાં શસ્ત્રો ગ્રહણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા હોવાથી **અર્જુન** અને **યુધિષ્ઠિર** તેમની સહાય લેવાની ના પાડે છે. **કર્ણ** વચનના ભોગે દાનમાં પોતાનું કવચ આપે છે.

સત્ય એ સર્વોચ્ચ ગુણ છે અને અસત્ય એ દુર્ગુણ છે .હિંદુગ્રંથોમાંવર્ણવાયેલાચરિત્રોમાં સત્ય એક મહત્વના લક્ષણ તરીકે જોવા મળે છે.સત્યએ'**સત**' ,'**શાશ્વતબ્રહ્મ**'છે .સત્યએ વિશ્વાસનું વાતાવરણ ઉભું કરે છે જેનાથીસમાજ સુસંવાદિ બને છે.

- **અહિંસા :**

અહિંસા માનવ જીવનના શાંતિપૂર્ણ અને સ્વસ્થ વિકાસ માટે મહત્વનું મૂલ્ય છે અહિંસા.ફક્ત શારીરિક હાનિ ન પહોચાડવા પુરતું સીમિત નથી પણ મન, વચન થી પણ કોઈને દુઃખ ન આપવું.ભારતીય ગ્રંથોમાં ઘણી જગ્યાએ અહિંસા અંગે મહત્વનું દિશાસૂચન મળે છે.

'आत्मन: प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्'

અર્થાત્ પોતાને પ્રતિકૂળ હોય તેવું આચરણ બીજા પ્રત્યે ન કરવું એ જીવનમાં પળેપળે અહિંસાને આત્મસાત્ કરવાનો વ્યવહારૂ માર્ગ છે.

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
दानं दमो दया शान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम्।।" **(याज्ञवल्क्य स्मृति १.१२२)**
(અહિંસા, સત્યતા, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, દાન, દયા અને શાંતિ એ બધા માટે સદાચારનું સાધન છે)
आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।
तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः॥
(આચાર એ સર્વોચ્ચ ધાર્મિક સિદ્ધાંત છે જે વેદ દ્વારા આપેલ છે

તેથી એક સ્વ-નિયંત્રિત બ્રાહ્મણે હંમેશા આમાં વ્યસ્ત રહેવું જોઈએ)

अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परं तपः ।
अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्तते ॥)महाभारत, अनुशासनपर्व(

(અહિંસા એ સર્વોચ્ચ ધર્મ છે અને અહિંસા એ સર્વોચ્ચ તપ છે. અહિંસા એ પરમ સત્ય છે, કારણ કે તે ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો આધાર છે)

અહિંસા જેવા જીવનમૂલ્યોની પૂર્ણાહુતિ કદી પણ થવી ન જોઈએ.પૃથ્વી પરની માત્ર માનવપ્રાણીને જ જીવવાનો હક્ક નથી આ સમજ વિકસે તો માનવ બીજા માનવ ઉપરાંત પશુ સૃષ્ટિ, વન્ય સૃષ્ટિ સહિત સમગ્ર કુદરતી રચનાઓ પ્રત્યે પોતાની સમજ બદલી શકે.

ઇશાવાશ્યમ ઈદમ સર્વમશ્રી ....મદ ભગવદ ગીતા

❖ **સમાન આચરણ**

ભારતીય ગ્રંથોસામાન્ય લોકોના વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને મનુષ્યમાં માનવીય ગુણો વધારવા માટે આધ્યાત્મિક અભ્યાસ અને જ્ઞાનની આવશ્યકતા અંગે પણ કહે છે .

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥(શ્રી મદ્દ ભગવદ ગીતા –૬.૨૯)

)સાચા યોગીઓ તેમની ચેતનાનું ભગવાન સાથે જોડાણ કરીને સમાન દૃષ્ટિથી ભગવાનમાં સર્વ પ્રાણીઓને અને સર્વ પ્રાણીઓમાં ભગવાનને જોવે છે.)

જ્યાં સુધી પ્રત્યેક મન અને દેહ અન્ય મન કે દેહ સાથે એક સિદ્ધાંતને અનુસરીને વર્તે નહિ ત્યાં સુધી બંને વચ્ચે યોગ્ય સંબંધો રહી શકશે નહિ.સમાજમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ એકબીજાના સહાયક અંગ તરીકે કામ કરશે તો સમાજમાં એક સંવાદિતા (HARMONY) સર્જાશે.

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ,વેદચતુષ્ટય નામથી પ્રસિદ્ધ આ અપૌરુષેય ગ્રંથો માનવજાતને રોજબરોજના અને આધિભૌતિક દુ ખમાંથી મુક્ત:કરી સમૃદ્ધિનો માર્ગ મોકળો કરે છે .**ઋગ્વેદ મહાન વિચારોનો** સંગ્રહ છે .**યજુર્વેદ સારા કાર્યોને પ્રોત્સાહન** આપતો ગ્રંથ છે.**સામવેદ એ સારી ટેવો** દ્વારા માનવ માર્ગને મોકળો કરવાનું એક સાધન છે અને અથર્વવેદ યોગસાધનાની પ્રક્રિયા દ્વારા સમતા અથવા સ્થિત શાણપણ પ્રદાન કરે છે.

❖ **संगच्छध्वंसंवदध्वंसं वो मनांसि जानताम्**

)ભેગા થાઓ અને વાત કરો એમને તમારા મનની વાત જણાવો(

❖ **समानीवआकूतिः समानाहृदयानिवः |समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ||**

(આપણા વિચારો, નિશ્ચયો એકરૂપ થાઓ, આપણા હદયો એક પ્રકારના બનો આપણાહદયો એક પ્રકારના બનો આપણા મન સમાન બનો અમારું બધું સુંદર બનો)

"आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः"

(આપણને સર્વત્ર બધી દિશાઓ માંથી સારા વિચારો મળે)

રામાયણ અને મહાભારત મહાકાવ્યોમાં ભારતીય નૈતિકતા અને માનવીય મૂલ્યો સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છેઆ . .પાત્રાલેખન દ્વારા નૈતિક આદર્શો શીખવ્યા છે બંને ગ્રંથોના પાત્રોએ .બંને મહાકાવ્યોએ ભારતીય જીવનને પ્રભાવિત કર્યું છે મહાભારત એટલા માટે માન્ય છે કે તેને પાંચમો વેદ કહેવામાં આવે છેઆ એક એ .વો યુગ હતો જેમાં જૂના વિચારો સાથે નવા વિચારોનો સમન્વય થતો હતો.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ **(શ્રી મદ્દ ભગવદ ગીતા –૩.૧૧)**

(એ દેવતાઓનું ધ્યાન કરીને તમારું ધ્યાન કરે.

એકબીજા માટે લાગણી દ્વારા તમે સર્વોચ્ચ સારું પ્રાપ્ત કરશો.)

सर्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्योवेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्।। **(શ્રી મદ્દ ભગવદ ગીતા –૧૫.૧૫)**
(હું બધાના હૃદયમાં વાસ કરું છું અને મારી પાસેથી સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને નિરાકરણ આવે છે.
અને હું એકલો જ બધા વેદોથી જાણીતો છું; હું વેદાંતનો રચયિતા અને વેદોનો જાણનાર છું.)

મહાકવિ કાલિદાસ દ્વારા ***અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ*** નામના નાટકમાં મહર્ષિ કણ્વે તેમના પતિની વિદાય વખતે આશીર્વાદ રૂપે વેદોમાં દર્શાવેલ માનવીય મૂલ્યો અને આચારસંહિતા શીખવી છે.

शुश्रूषस्व गुरून् कुरू प्रियसखीवृत्ति सपत्नीजने,
भर्तुविप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः।
भूपिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी,
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः।।

(શિક્ષકોની સેવા કરો અને તમારી પત્નીઓ સાથે પ્રિય મિત્રતા કરો, જો તમે તમારા પતિથી છૂટાછેડા લીધા હોય તો પણ ગુસ્સામાં તેની વિરુદ્ધ ન જાઓ પૃથ્વીના પીઠના, પ્રામાણિક, કુટુંબના આનંદમાં નિઃસ્વાર્થ બનો, આમ પરિવારની યુવતીઓ ગૃહિણીના પદ પર જાય છે)

❖ **માનવમૂલ્યો અને વર્તમાનમાં તેની પ્રસ્તુતતા**

આજે વર્તમાન યુગમાં પ્રામાણિકતા, સત્ય, દયા, સહિષ્ણુતા, પરિશ્રમ, ન્યાય, શિષ્ટાચાર, ગૌરવ, આ, ચરિત્ર નિર્માણ, શુદ્ધ આચરણ, માનસિક અને બૌદ્ધિક વિચારોમાં શુદ્ધતા જેવા માનવીય મૂલ્યો આપણને ભારતની સાહિત્ય અનેતેનીપરંપરાઓ દ્વારા મળ્યા છે.

ભારતીય વાંગ્મય મુજબ માનવ જીવનનો હેતુ***ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને*** પ્રાપ્ત કરવાનો છે.આ પ્રેરણા માનવજીવનમાં મૂલ્યોનો સંચાર કરે છેઆવા દિવ્ય માનવમૂલ્યો . દ્વારાઆત્મચેતના પ્રબળ બને છે .

જૈન ધર્મના ***પાંચ મહાવ્રતો,***મહાત્મા બુદ્ધનો ***અષ્ટાંગિક માર્ગ, વૈદિક ધર્મનાંસૂક્તો*** મૂલ્યોને પ્રેરિત કરેછે, જેનું અમલ કરવાથી માનવ જીવન નિર્મળ ,શાંતિમયબની શારીરિક, માનસિકસામાજિક, તથા આધ્યાત્મિક લાભ આપી શકે છે.

નૈતિક અને માનવીય મૂલ્યો આપણી શિક્ષણ નીતિના મુખ્ય પરિમાણો હોવા જોઈએ, જે આપણી અને પરિવાર વચ્ચે સમન્વય, સમાજમાં એકતાનિર્માણ કરી શકેજો જાહેર જીવનમાં આ મૂલ્યોનું અવમૂલ્યન થાય તો સરકારી સંસ્થા ., સેવા અને વ્યવસ્થાપન વ્યવસ્થામાં અસંતુલન ઊભું થાય તે સ્વાભાવિક છે.

❖ **સમાપન**

અંતે, ભ્રષ્ટાચાર, લાંચરુશ્વત, અરાજકતા, ગેરરીતિ, વૈમનસ્ય, દ્વેષ, અનૈતિકતા, હતાશા, ક્રોધ, અહંકાર, સ્વાર્થ, મહિલાઓનું અપમાન, અલગતાવાદ, આતંકવાદ, પ્રાદેશિકવાદ, ભાષાવાદ વગેરેજેવી સમસ્યાઓ નિર્મૂળ થાય અને સમાજ તંદુરસ્તબનેએ માટે કુટુંબ, સમાજ અને શિક્ષણના દરેક તબક્કે મૂલ્યલક્ષી કેળવણી અને એ માટે યોગ્ય આચરણનેસ્થાપિત કરવું પડશે અને એ માટે ભારતીય ગ્રંથો મુલ્યોની સમજ આપતા મુલ્યવાન અને પ્રમાણભૂત સ્ત્રોતો બની રહેશે.

સંદર્ભસાહિત્ય

1. ભાવનગરી નીના(૨૦૨૧).સનાતન ધર્મ.રોહિત મારફતિયા,અઠવાલાઈન્સ, સુરત
2. ભક્તિ વેદાંત સ્વામી પ્રભુપાદ એ.સી.(૨૦૧૮).ભગવદ્દગીતા.ભક્તિ વેદાંત બુક ટ્રસ્ટ, હરેકૃષ્ણ મંદિર,મુંબઈ
3. https://www.rajkotgurukul.org/activity-
4. પ્રાર્થના પ્રીતિ, સદવિચાર દર્શન. મુંબઈ

રામાયણકાલીન શાસનવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થાઅને કુટુંબવ્યવસ્થામાંથીનિષ્પન્ન થતાંમૂલ્યો

માધ્વીકા પી. વેકરીયા
લેકચરર(એડહોક)
જિલ્લાશિક્ષણઅને તાલીમભવન, નવસારી.

સારાંશ

રામાયણ એટલે કાવ્યપૂર્ણ તત્વજ્ઞાનસભર મહામૂલ્યવાન પાવનકારી ગ્રંથ. માનવ જીવનના સુખ, દુઃખ, માન, અપમાન, રાગ, દ્વેષ જેવા અનેક દ્વંદોનાવિષનુંઉચ્છેદનકરી માનવજીવનને સર્વતોમુખી સર્વતો ભદ્ર વિકાસને પ્રેરક, પોષક અને વર્ધક એવાશુભ્રાકાશમાંવિહાર કરાવનાર અનુપમ પ્રયોગશાસ્ત્ર. આજેસાત્વિક વાતાવરણના અભાવે સમગ્ર વિશ્વમાંથી ધૈર્ય, ઔદાર્ય, સહનશીલતા, તેજસ્વિતા જેવા આંતરિક મૂલ્યો લુપ્ત થયા છે. આવા લોકોત્તર મૂલ્યો આત્મસાત કરી આધિભૌતિકઆધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક જીવનને પ્રેરણાના પિયુષ પીવડાવી શકેતે એટલે રામાયણ. આ સંશોધન પત્રરામાયણકાલીન શાસનવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા અને કુટુંબવ્યવસ્થા કેવી હતી અને તેમાથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોને તારવાનો નમ્ર પ્રયત્ન કર્યો છેજેમાંરામાયણકાલીન શાસન વ્યવસ્થામાં સ્વચ્છતા ., શાંતિ અને સમાધાન જોવા મળે છે કેમકે, નૈતિક મૂલ્યો જેવાંકેસમાનતા, સામાજિક ન્યાય, સહકાર, માનવતા, સહિષ્ણુતા, પ્રમાણિક્તા, સંયમ ,ચારિત્ર્ય સંપન્નતા, કર્તવ્યપરાયણતાજેવા શાશ્વત મૂલ્યોનું વર્ચસ્વ જોવાં મળે છેતેવી જ રીતે રામાયણકાલીન . જોવા મળે છેજેમ કે અર્થવ્યવસ્થાનેશાસ્ત્રબનાવવા માટે જે જે મૂલ્યો જોઈએ તે સર્વ મૂલ્ય રામકાળમાં, વ્યક્તિ જીવનમાં આત્મવિશ્વાસ, ધંધાની નિશ્ચિતતા, સ્પર્ધાનું નિયંત્રણ, વાસના ઉપર અંકુશ, અપરિગ્રહ, પ્રામાણિકતા, રાજ્યનિષ્ઠા, સેવા, પરોપકાર, આત્મનિર્ભરતા, શોષણવિહીન અર્થવ્યવસ્થા, ઉત્પાદકતાઅને નિસ્વાર્થતા.રામાયણકાલીન કૌટુંબિક જીવન ભોગ કરતા ભાવને, ધન કરતા ધર્મ અને સ્વાર્થ કરતાંસ્નેહને કેન્દ્રમાં રાખતું જોવા મળે છે.તેથીત્યાગ સમર્પણ, નિસ્વાર્થઅને : આત્યંતિકપ્રેમ, સ્ત્રીનું સન્માન, ચારિત્ર્ય સંપન્નતા, પ્રામાણિકતા, કદર, તપ, સ્નેહ અને સહકાર જેવાંમૂલ્યોના પાયા ઉપરઊભું છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :રામાયણકાલીન શાસનવ્યવસ્થા,અર્થવ્યવસ્થા અને કુટુંબવ્યવસ્થા

૧૧. પ્રસ્તાવના

कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम्।
आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मिकि-कोकिलम्॥

ભારતીય સંસ્કૃતિની ગૌરવ ગાથા સમઅદ્વિતીયઆભૂષણ આપણને સૌભાગ્ય સંપન્ન બનાવનાર વાલ્મિકી રામાયણ અને તેના તરફ મીટ માંડતા જ મનનો મોરલો સોળે કળાએ એ નાચી ઊઠે છે.

જીવનમાં બે પ્રકારનું સૌંદર્ય છે આંતરિક સૌંદર્ય અને બાહ્ય સૌંદર્ય. આજે આધુનિક યુગમાં વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારો દ્વારા વિભૂષિત આ વિશ્વમાં બાહ્ય સૌંદર્યની બોલબાલા નિહાળી સખેદ નોંધવું પડે છે કે આપણે માનવ જીવનની અનુપમ મૂડીસમ આંતરિક સૌંદર્યને ખોઈ બેઠા છીએ. આજે મનની મક્કમતાનું સ્થાન માનસિક કલુષિતતા એ લીધું છે. કૌટુંબિકજીવન પુષ્પ તદ્દન મૃતપાયબન્યું છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ગુરુ - શિષ્યના સંબંધમાં આત્મીયતા નથી. વ્યાપારિક ક્ષેત્રે વેપારી અને ગ્રાહકના સંબંધોકથળ્યાંછે. આચાર્યછે કે જણાવે (૨૦૨૧), હાલના સમયમાં સ્નેહસદભાવ-, સહકાર અને સદાચારની અછત થવાથી મનુષ્યનો વ્યવહાર એટલો વિચિત્ર થઈ ગયો છે કે, જેમાં મુખ્યત્વે શોષણ જ જોવા મળે છેસાત્વિક વ.ાતાવરણના અભાવે સમગ્ર વિશ્વમાંથી ધૈર્ય, ઔદાર્ય, સહનશીલતા, તેજસ્વિતા જેવા આંતરિક મૂલ્યો લુપ્ત થયા છે. તો આ વિકૃત મનોદિશાને સુખી, સંસ્કારીબનાવી ખીલવવા માટે આજના યુગનીતાતીઆવશ્યકતા છે.

રામાયણનુંશરણસ્વીકારવાની. તેના મૂલ્યોને પોતાના જીવનમાં લાવવાનીરામાયણમાંથી પ .ૃરગટ થતાં અને આજના આધુનિક માનવ સમાજે શીખવા જેવા જે મૂલ્યો છે. રામાયણકાલીન શાસનવ્યવસ્થા, રામાયણકાલીન અર્થવ્યવસ્થાઅનેરામાયણકાલીન કુટુંબવ્યવસ્થા કેવી હતી અને તેમાંથી કેવા મૂલ્યોનિષ્પન્નથાય છે, તેને તારવવાનો નમ્ર પ્રયત્ન અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

૧૨. રામાયણકાલીનશાસનવ્યવસ્થામાંથીનિષ્પન્નથતામૂલ્યો

રામકાળમાંસ્વયંશાસિત સમાજ વશિષ્ઠ એઊભો કર્યો હતો. તેને અંગ્રેજીમાં ANARCHYકહે છે. અરાજ્યવાદ એટલે અવ્યવસ્થા નહીં. ચોરી ખૂન યુદ્ધ કે જંગલીપણું એટલે અરાજ્યવાદ નહીં, પણસુવ્યવસ્થા, શાંતિ, બીજાને ન્યાય મળવો જોઈએ એ કલ્પના અને જીવનમાં અતિઉત્કૃષ્ટ નૈતિક મૂલ્યો. જો સમજુ સ્ત્રી પુરુષો નિર્માણ કરે તો રાજ્યવ્યવસ્થાની શાસન વ્યવસ્થા ની જરૂર જ નથીઆવશ્યકતા છે ત્યાગ ., સહિષ્ણુતા અને બૌદ્ધિક વિકાસની તે જો થાય તો જીવનમાં નૈતિક મૂલ્યોનું સ્થાન ઊંચું જાય. જેમ હું જીવું રહ્યો છું તેમ બીજાને જીવવાનું છે. એમ બધા રામકાળમાં સમજતા તેથી રાજસત્તાની જરૂર ન હતી.નૈતિક મૂલ્યો જ શાસન ચલાવતા .
રામકાળમાંસ્ત્રી અને પુરુષોમાં એવા બૌદ્ધિક વિકાસ થયો હતો એવા મૂલ્યોનું ઘડતર થયું હતું કે,

नराज्यंन चराजासीत् , **नदण्डोन चदाण्डिकः** ।
स्वयमेव प्रजाः सर्वा , रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

નૈતિક મૂલ્યો લોહીમાં ભરેલા હોવાથી તે સમાજ માનવતાનો આદર્શ હતો. આ ધ્યાનમાં રાખી રાજકાલીન રાજ્ય વ્યવસ્થા ચાલતી હતી.રામરાજ્ય પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું.રામકાળમાં પ્રજા આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી હતી, શિક્ષણમાં આગળ હતી અને સંસ્કારમાં પ્રગતિ વાળી હતીતોલ્સટોયને ટાંકતા જણાવે (૨૦૧૯)શાહ.રામાયણકાલીન બંધારણ અલેખિત હતું . છે કે, "બીજા લોકોના ફાયદા અને કુશળતા માટે નિસ્વાર્થી કાર્ય કરવું તે એટલે સેવાભાવ"અને આવી વૃતિ તે કાળમાં બધામાં જોવા મળતી હતી રામકાળમાં ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર્ય સંપન્નતાવાન જ રાજ્યધિકારી બની.શકતાહતા. તેથી જ ભરત મોસાળેથી આવ્યો અને ખબર પડી કે રામ વનવાસ ગયા છે ત્યારે તે રડવા ન લાગ્યો પણકૈકેયને પૂછવા લાગ્યો કે, રામનેવનમાં મોકલવાનો દશરથને પણ અધિકાર નથી. રાજાએ પણ બંધારણ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. રામચંદ્રએકોઈનું કઈ લૂંટ્યું હતું ? કોઈ ગરીબોને તકલીફ આપી હતી? કોઈ શ્રીમંતને માર્યા હતા ? કોઈ પણ સ્ત્રી તરફ રાજપુત્રનું મન ગયું હતું? જોઆન હતું તો શુદ્ધ અને નિષ્કલંકચારિત્ર્યવાનજ રાજ્યનો અધિકારી થઈ શકતાહતા. સીતાના ચારિત્ર્ય સંપન્નતા વિશે લોકોને શંકા હતી તેથી રાજા રામે રાણી સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો.

રામકાળમાં અષ્ટ અમાત્યોની સંસ્થા હતી. તે ચલાવનાર રાજા જેવા જ વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય સંપન્ન હતાતેમને પૂછીને . વશિષ્ઠ મહામુનિ .તા અને રાજાનું નિયમન કરવા માટે અષ્ટઋષિ મંડળ હતુંજ રાજાઓ રાજ્ય કારભર કર વિશ્વામિત્ર યજ્ઞના રક્ષણ માટે રામ લક્ષ્મણને માંગ્યા ત્યારે દ .એઅષ્ટમંડળનામુખ્ય હતાશરથેઅનિચ્છા દર્શાવી. ત્યારે વિશ્વામિત્ર અષ્ટ ઋષિમંડળ પાસે ગયાઅને પ્રમુખ વશિષ્ઠએ રાજગાદીની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા રાજપુત્રોઆપવાની રાજાને ફરજ પાડીબીજો પ્રસંગ રામ અને કાળપુરુષ ખાનગી વાતો કરે છે ચોકીદાર તરીકે લક્ષ્મણને કહ્યું કે કોઈ અંદર ન પ્રવેશે . ત્યારે ક્રોધિત દુર્વાસા આવે છે. લક્ષ્મણ માટે ધર્મ સંકટઊભું થાય છે દુર્વાસાઅંદર જાય છે ત્યાં ખાનગી વાત પૂરી થઈ ગઈ હોય છે છતાં, લક્ષ્મણને સજા મળે છે. પ્રમુખ વશિષ્ઠ કહે છે કે, રાજગાદીની પ્રતિષ્ઠા ખાતર લક્ષ્મણને સજા થવી જ જોઈએ. આ રીતે અષ્ટ ઋષિમંડળ રાજ્ય સત્તાનું નિયમન કરતા હતા અને અષ્ટ ઋષિમંડળ ઉપર શાશ્વત નૈતિક મૂલ્યોનું વર્ચસ્વ હતુંરે વશિષ્ઠ રામને પાછા અવધમાં આવવા કહે છે જ્યારે ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર ભરત રામને લેવા જાય છે ત્યા . ત્યારે રામ કહે છે કે હું પિતૃ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા માંગતો નથી. નૈતિક મૂલ્યો રામકાળમાં બધા જ લોકોમાં પ્રસરી ગયાંહતાં.

આમ, રામાયણકાલીન શાસન વ્યવસ્થામાં સમાનતા, સામાજિક ન્યાય, સહકાર, માનવતા, સહિષ્ણુતા, પ્રામાણિક્તા, સંયમ , ચારિત્ર્ય સંપન્નતા જેવા શાશ્વત મૂલ્યોનું વર્ચસ્વ જોવા મળે છે માટે કહેવાય છે કે ., રામાયણકાલીન શાસનવ્યવસ્થા થઈ નથી અને થશે કે કેમ એ શંકા માટે જ તેને કોઈ ઉપમા આપી શકાય એમ જ નથી.

૧૩. રામાયણકાલીનઅર્થવ્યવસ્થામાંથીનિષ્પન્નથતામૂલ્યો

માનવજાતની બુદ્ધિ જ્યાં અટકે ત્યાં રામાયણ માર્ગદર્શન આપ્યું છે. આજ રામાયણની અલૌકિકતા છે . રામાયણકાલીન અર્થવ્યવસ્થા એ એક શાસ્ત્ર જ હતું. જે શાસન કરે તેશાસ્ત્ર આજે આખું .જગત અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર કરે છે . પૈસાનું મહત્વ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં આવી ગયું છે. બધા જ અર્થ પાછળ હરણફાળ દોડ મૂકી રહ્યાંછેત્યારે આજે કોઈને ધ્યેય . નથી કે પોતાના પર આત્મવિશ્વાસ નથી.

જ્યારે રામાયણકાલીન ભારતીયોને લાગતું કે વ્યક્તિનું નિયત કર્મ, નિશ્ચિત ધંધો હશે તો આત્મવિશ્વાસ નિર્માણ થશે જ. અર્થવ્યવસ્થામાં અતિ જરૂરીછેજાતિવ્યવસ્થા રામરાજ્ય માન્ય જાતિવ્યવસ્થામાં વ્યક્તિનો ધંધો નિશ્ચિત છે. તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ યોગક્ષેમની બાબતમાં આત્મવિશ્વાસ ધરાવતી હતી.

રામકાળમાં ધંધો જન્મથી જ નિશ્ચિત રહેતો ધંધોફક્તમજૂરી કરવા કે .અર્થ કમાવવા માટે નહીં પરંતુ સેવા અને પરોપકાર કરવા માટે છે એમ મનાતું હતું. અર્થવ્યવસ્થાના આદર્શો ચાર વાત ઉપર આધારિત હતા.

૧) પ્રત્યેક વ્યક્તિને ધંધો મળવો જોઈએ.

૨) લાયકાત મુજબ ધંધો મળવો જોઈએ.

૩) ધંધા માટે મફત શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ

૪) આવશ્યકતા પ્રમાણે ઉત્પાદન થવું જોઈએ.રામકાળમાં સ્પર્ધા હતી જ નહીં.

વૃત્તિસંકરતાને ગુનો ગણવામાં આવતો હતો. તેને માટે દેહાંત દંડની સજા પણ આપવામાં આવતી હતી. આવી વિશુદ્ધ અર્થવ્યવસ્થાને લીધે લોકો સદ્દગુણી હતાં. કોઈને એકબીજા માટે દ્વેષ ન હતો.ઉત્પાદિત વસ્તુની યોગ્ય વહેંચણી અને વિનિયોગ હતો. આપણો માલ સમાજને આપો અને સમાજ બીજી જરૂરિયાતો પૂરી પાડશે. સૌપ્રથમ અર્થનો વિનિયોગ કરવો જ જોઈએ એવું એક નૈતિક બંધારણ હતું. વિશિષ્ટ પ્રમાણ કરતાં વધારે સંગ્રહ ન કરવો જોઈએ એવી એક ભાવના હતી. અહીં અપરિગ્રહતેમના જીવનમાં જોવા મળેછે. દસ વર્ષ સુધી યોગક્ષેમ ચાલે તેટલું રાખી બાકીનાનો યજ્ઞ, દાન કરવો જોઈએ એવી રામાયણકાલીન વ્યવસ્થા હતી.

રામકાળમાં કર વસૂલ કરવા માટે આજની જેમજૂદુંખાતુ ન હતું. કારણ કે લોકોમાં રાજનિષ્ઠા એટલી બધી હતી કે તેઓ પોતાના ભાગનો કર છુપાવ્યા વિના જાતે જ રાજભંડોળમાં જમા કરાવી આવતા. આટલી નૈતિક ઉચ્ચતારામકાળે જોવા મળી હતી .શાહ (૨૦૧૭) જણાવે છે કે,“દેશ માટે પોતાનું સર્વસ્વહોમી દેયએવા પૂરેપૂરા નિખાલસ માણસો તમારામાં હશેઅનેજ્યારે આવા માણસો પાકશે ત્યારે ભારત વર્ષ દરેક રીતે મહાન બનશે.”મનુષ્ય દ્વારા જ રાષ્ટ્ર બને છે. રામાયણકાળમાં આવા લોકો હતા તેથી જ રામાયણકાળને માનવ ઇતિહાસનો સુવર્ણકાળ ગણવામાં આવે છે.

ટૂંકમાં, અર્થશાસ્ત્રનેશાસ્ત્રબનાવવા માટે જે જે મૂલ્યો જોઈએ તે સર્વ મૂલ્ય રામકાળમાં જોવા મળે છેજેમ કે, વ્યક્તિ જીવનમાં આત્મવિશ્વાસ, ધંધાની નિશ્ચિતતા, સ્પર્ધાનું નિયંત્રણ, વાસના ઉપર અંકુશ, અપરિગ્રહ, પ્રામાણિકતા, રાજ્યનિષ્ઠા, સેવા, પરોપકાર, આત્મનિર્ભરતા, શોષણવિહીન અર્થવ્યવસ્થા, ઉત્પાદકતાઅને નિસ્વાર્થતા. અને આ સર્વે મૂલ્યોના લીધે જ રામાયણકાલીન અર્થશાસ્ત્ર એક દિવ્ય અને સફળશાસ્ત્રહતું.

૧.૪ રામાયણકાલીનકુટુંબવ્યવસ્થામાંથીનિષ્પન્નથતામૂલ્યો

ઋષિ વાલ્મિકે રામાયણમાં રામાયણકાલીન કુટુંબવ્યવસ્થા વિશે લખે છે કે ઘર- ઘરમાંથી શાંતિ અને સમાધાનનાસૂરો નીકળતા જોવા મળે છે. તે સમયે પ્રત્યેક કુટુંબ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમનું પ્રતીક હતું.

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दुर्भाषिणी
सन्मित्रं सुधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः ।
आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे
साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ।।

જાતિભેદ, વર્ગભેદ કે શ્રીમંતગરીબના ભેદ વિના સર્વત્ર કુટુંબમાં એવો જ ગૃહસ્થાશ્રમનો આનંદ હતો. તેથી જ વર્ગવિગ્રહ હતો જ નહીં. કોઈનો ચહેરો સૂતકી ન હતો. સંતાનો શુદ્ધ બુદ્ધિના હતા. પત્નીમહેણુંમારવાવાળી ન હતી.લૂંટવા વાળા સ્વાર્થી મિત્રો ન હતાઅનેઆજ્ઞાપાલક સેવકો હતા.રામાયણકાલીન ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતાનું કારણપ્રત્યેક વ્યક્તિની પરસ્પર અવ્યાભિચારી નિષ્ઠા હતી. અનિયંત્રિત કામ, ભોગ પર નિયંત્રણ કેમ કરવું તેનો રામાયણમાંપૂર્ણ વિચારકરાયોહતો.

પુરુષો જે જે કરશે તે સ્ત્રીઓ કરી શકે તે વાત રામાયણને માન્ય હતી. તેથી રામ જ્યારે જંગલમાં જાય છે ત્યારે વશિષ્ઠ છે સ્પષ્ટ કહ્યું કે,

आत्मा हि दारा सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम् ।
आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति मेदिनी ।।

સીતા એ રામનો આત્મા હોવાથી સીતા જ રાજ્ય ચલાવશે. આમ કહેતા વશિષ્ઠ અટકયા ન હતાસ્ત્રીઓના કામ . ગર્ભધારણ પુરુષો નહીં જ કરી શકે દાખલા તરીકે, આત્મસંગોપન, તેમનું શિક્ષણ આ વાતો પુરુષ કદી નહીં કરી શકે તેથી સ્ત્રીઓની શક્તિ જે કાર્યને લીધે હણાઈ જાય તેવું કોઈપણ કામ સ્ત્રીઓ પાસે કરાવવાની રામાયણકાલીન લોકોની તૈયારી ન હતી. તેથી સ્ત્રી પૈસો કમાઈ લાવે તેવાતનેમોટીકે વિશિષ્ટ તે કાળે માનવામાં આવતીનહતીસ્ત્રી પાસે પ્રેમ કરવાની અને . તેના માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની શક્તિ છે. તેથી સ્ત્રી ડોક્ટર,વકીલ કે ટાઈપિસ્ટ ન બને તો ચાલશે. પરંતુ સ્ત્રી, માતા, સખી, સહધર્મચારિણી બને, સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવાવાળી, પરસ્પરના આંસુ લૂછવાવાળીહોવીજોઈએતેવુંતે કાળમાં માનવામાં આવતું હતું અને તેવી સ્ત્રી તે કાળમાં હતી. તેથી જ સંસાર ઉત્કૃષ્ટ રીતે ચાલતો હતોરામકાળમાં લગ્ન એટલે . માટે જ્યારે રામને વનવાસ જવાની આજ્ઞા કરવા .કેવળ બાહ્ય લગ્ન નહીં પરંતુ મન અને હૃદયના લગ્ન હતામાં આવે છે ત્યારે સીતાપણતેમની સાથે જાય છે. તમામ રાજવૈભવ ને છોડીને જ્યાં મારા રામ ત્યાં જ હું એટલો ત્યાગ અને સમર્પણ સીતામાં જોવા મળે છે. તેવી જ રીતે જ્યારે રાજસુયયજ્ઞ કરવાની વાત આવે છે ત્યારે દંપત્તિમાં જ તે યજ્ઞ શક્ય બને છેજયારેરામને બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન. કરવાની ફરજ પડે છે ત્યારે પણ રામલગ્ન ન કરતાંસીતાની સોનાની મૂર્તિ બનાવે અને યજ્ઞ સંપન્ન કરે છે. આ હતું રામાયણકાલીનગૃહસ્થાશ્રમ. જ્યાં પતિ - પત્નીને એકબીજાંપ્રત્યે અતૂટ પ્રેમ હતો. એકબીજા માટે ત્યાગ અને સમર્પણની ભાવના હતી.

समानी व आकूतिः । समानानि हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनः। यथा वः सुसहासति ।।

સમાન અભિપ્રાયો, ઇરાદો, સમાન હૃદય, સમાન મન અને બધું જ સમાન રાખવાની તૈયારી રામકાળમાં હતી. તે વખતે પતિજેમ કે રામ અને સીતા.પત્નીનું ધ્યેય એક જ હતું-, હરિશ્ચંદ્ર અને તારામતીનાએક જ મત, એક જ વિચારઅનેએક જ આચારહતાઅને એનું નામ ગૃહસ્થાશ્રમતે આપણનેરામાયણના પ્રત્યેક પાત્રના સમગ્ર જીવનમાં . દેખાયઆવે છે. કૈકયીઅનેમંથરાએરાજકુળઉછીન્નકરવાના પ્રયત્નો કર્યો, પણ ભરત અને શત્રુઘ્ન જેવા ભાઈઓ અને કૌશલ્યામાતાનો પ્રેમ એક સરખો રહ્યો હતો. તે ખરેખર તેમનો એકબીજા પ્રત્યેનો પ્રેમ, એકબીજા માટેનો ત્યાગ અને સમર્પણની પરાકાષ્ઠા દર્શાવે છે.

આમ, રામરાજ્યમાં નૈતિક સત્તાનું નિયંત્રણ હતું. તેથી કુટુંબમાં પૈસાની જગ્યાપ્રેમેલીધી હતી. સ્વાર્થઅને હકની

જગ્યા ત્યાગે અને સમર્પણેલીધી હતીરામાયણકાલીન ગૃહસ્થાશ્રમ અભેદ અને દ્રઢ દેખાય છે કારણકે., રામાયણકાલીન કુટુંબ વ્યવસ્થાના પાયામાંત્યાગ, સમર્પણ, નિસ્વાર્થઅને આત્યંતિકપ્રેમ:, સ્ત્રીનું સન્માન, ચારિત્ર્ય સંપન્નતા, પ્રામાણિકતા, કદરજેવાંમૂલ્યોહતાં.

૧૫. નિષ્કર્ષ

વાલ્મિકી જેવા નિષ્કામ ઋષિના સ્વતંત્રવિચારથી, સ્વતંત્ર પ્રેરણાથી, સ્વતંત્ર કલ્પનાથી લખાયેલું મહાકાવ્ય છે. તેની દિવ્યતા, ચારિત્ર્ય સંપન્નતાનીપવિત્રતા, હેતુની શુદ્ધિ, શબ્દોની રમણીયતા તથામાધુર્યઅદભુત અને અલૌકિક છે. હજારો વર્ષ પછી આજે પણ માણસમાં કૌટુંબિક, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નોના જવાબ રામાયણમાં મળે છે. કેવી વિશાળ શાશ્વતકાળ માટેની દ્રષ્ટિ રામાયણમાં જોવા મળે છે.

રામાયણકાલીન શાસન વ્યવસ્થામાં સ્વચ્છતા, શાંતિ અને સમાધાન જોવા મળે છે કેમકે, નૈતિક મૂલ્યો જેવા કેસમાનતા, સામાજિક ન્યાય, સહકાર, માનવતા, સહિષ્ણુતા, પ્રમાણિક્તા, સંયમ ,ચારિત્ર્ય સંપન્નતા, કર્તવ્યપરાયણતાજેવા શાશ્વત મૂલ્યોનું વર્ચસ્વ જોવા મળે છે . માટે કહેવાય છે કે રામાયણકાલીન શાસનવ્યવસ્થા થઈ નથી અને થશે કે કેમ એ શંકા છે. માટે જ તેને કોઈની ઉપમા આપી શકાય એમ જ નથી.

તેવી જ રીતે રામાયણકાલીન અર્થવ્યવસ્થાનેશાસ્ત્રબનાવવા માટે જે જે મૂલ્યો જોઈએ તે સર્વ મૂલ્ય રામકાળમાં જોવા મળે છેજેમ કે, વ્યક્તિજીવનમાં આત્મવિશ્વાસ, ધંધાની નિશ્ચિતતા, સ્પર્ધાનું નિયંત્રણ, વાસના ઉપર અંકુશ, અપરિગ્રહ, પ્રામાણિકતા, રાજ્યનિષ્ઠા, સેવા, પરોપકાર, આત્મનિર્ભરતા, શોષણવિહીન અર્થવ્યવસ્થા, ઉત્પાદકતાઅને નિસ્વાર્થતા. અને આ સર્વે મૂલ્યોના લીધે જ રામાયણકાલીન અર્થશાસ્ત્ર એક દિવ્ય અને સફળશાસ્ત્રબન્યું છે.

રામાયણકાલીન કૌટુંબિક જીવન ભોગ કરતાંભાવને, ધન કરતાંધર્મ અને સ્વાર્થ કરતાંસ્નેહને કેન્દ્રમાં રાખતું જોવા મળે છે.તેથીત્યાગ સમર્પણ, નિસ્વાર્થઅને આત્યંતિકપ્રેમ:, સ્ત્રીનું સન્માન, ચારિત્ર્ય સંપન્નતા, પ્રામાણિકતા, કદર, તપ, સ્નેહ અને સહકાર જેવા મૂલ્યોના પાયા ઉપરઊભું છે. તેથી જરામાયણકાલીન ગૃહસ્થાશ્રમ અભેદ અને દ્રઢ દેખાય છે

આમ, રામાયણકાળમાંલોકોનુંભૌતિક જીવન અનિયંત્રિત નથી પણ સંયમિત છે. આધ્યાત્મિક જીવનમાંવિકૃતિ નથી પણ જીવન ઉપયોગી છે. આર્થિક જીવન પરાવલંબી નથી પણ આત્મનિર્ભર છે અને શિક્ષણ પરતંત્ર નથી પણ પ્રગતછે. કારણકેતેના પાયામાં શાશ્વતમુલ્યોછે.

સંદર્ભ સૂચિ

આઠવલે, પી. વી.(૨૦૧૬). શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ દર્શન.મુંબઈ: સતવિચાર દર્શન.

આચાર્ય, એસ. એસ.(૨૦૨૧). એકવીસમી સદી એટલે ઉજ્જળ ભવિષ્ય -૨. મથુરા:યુગ નિર્માણ યોજના વિસ્તાર ટ્રસ્ટ.

શાહ, એસ. (૨૦૧૭). હાકલ. વડોદરા: ઓએસિસ સેલ્ફ- લીડરશિપ એજ્યુકેશન ફોર કમ્યુનિટી ડેવલોપમેન્ટ.

શાહ, એસ. (૨૦૧૭). સદીઓનું શાણપણ. વડોદરા: ઓએસિસ સેલ્ફ- લીડરશિપ એજ્યુકેશન ફોર કમ્યુનિટી ડેવલોપમેન્ટ.

શ્રી વાલ્મીકિ.શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ. રાજકોટ: પ્રવિણ પ્રકાશન.

તુલસીદાસ. શ્રી રામચરિતમાનસ. ગોરખપુર: ગીતાપ્રેસ.

Sarmah, M. (2020). MORAL VALUES OF RAMAYANA AND ITS UTILITY IN THE PRESENT DAY CONTEXT. JETIR2011222 Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, 7.

Moral values of life as reflected in the Ramayana (jetir.org)

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

મૂલ્ય શિક્ષણનાં આધારસ્તંભો પરિવાર , શાળા, સમાજ

મનોજ એચ. રાઉત
મદદનીશ શિક્ષક
ભગિની સમાજ એમ.જી. એમ.પી. ફ્રીર ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, ઉદવાડા (આર.એસ)

સારાંશ

આજનો આધુનિક યુગ વૈશ્વિકરણનો યીગ છે. પશ્ચિમી શિવાશૈલી અને સંસ્કૃતિ તરફ આપણા યુવાનો નો ઝુકાવ સ્વાભાવિક છે. આ ઝુકાવ માત્ર યુવાનો પૂરતો જ સીમિત નથી, દેશમાં લગભગ દરેક વ્યકિત ગળું કાપવાની સ્પર્ધાની આંધળી દોડમાં દોડી રહી છે. વધુ પૈસા અને લેઝર અને આનંદની વસ્તુઓ એકઠા કરો. તાજેતરના વર્ષોમાં ગુનાઓની ટકાવારીમાં વધારો થયો છે. યુવાનો દ્વારા ખાસ કરીને કિશોરો દ્વારા માતાપિતાના ચહેરા પર ચિંતાની રેખા ઉભી થઈ છે. સમસ્યાનું મૂળ આપણે શિક્ષણની ગુણવત્તામાં રહેલું છે. અમારા બાળકને પ્રદાન કરે છે. માતા-પિતા બાળકની શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓના આધારે ભૌતિકવાદી શિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂકે છે, અવગણના કરે છે બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ. શિક્ષણની દિશા ખોટી પાડવા માટે માત્ર વાલીઓ જ નહિ પરંતુ શિક્ષકો અને શાળાઓ પણ જવાબદાર છે. આપણો અભ્યાસકમ અને અભ્યાસક્રમ પણ બાળકને નૈતિક મૂલ્યો શીખવવા માટે અનુકૂળ નથી. પણ હવે માતા-પિતા અને શિક્ષકો બંને ઓળખી ગયા છે. વ્યકિતના અજીવાનામાં મૂલ્ય શિક્ષણનું મહત્ત્વ. પ્રારભિક બાળપણમાં શાળાએ જતા પહેલા, માતા-પિતાને સમાવિષ્ટ કરવાની જવાબદારી છે. બાળકમાં આવશ્યક માનવીય મૂલ્યો. એકવાર તે અથવા તેણીને શાળામાં દાખક કરવામાં આવે તે અપેક્ષિત છે કે માતાપિતા અને શિક્ષકો સંયુકતપણે તેમની ફરજ નિભાવેશે તેને વધુ સારા પુરૂષ અથવા સ્ત્રી બનાવવા માટેનાં મૂલ્યો શીખવો જે સૌથી ખરાબ પરિસ્થિતિઓમાં પણ જીવનમાં ઊચું રહી શકે.

પ્રસ્તાવના

છેલ્લા બે દાયકાઓનો જો વિચાર કરવામાં આવે તો તો દેશ અને દુનિયામાં મૂલ્યો નીતિ અને ચારિત્ર્યના શિક્ષણમાં લોકોને નવેસરથી અને વધારે રસ પડયો છે. કારણ શોધવા નીકળીએ તો ટેકનોલોજીના અવિકાસમાં માનવો રસ વિકાસ કયાંક પાછળ પડી ગયો હોય એવું પ્રતિત થાય છે. બાળક જન્મે છે ત્યારથી અવલોકન કરે છે. અને તેના આધારે શીખવાનો પ્રયત્નોની શરૂઆત થાય ઔપચારિક શિક્ષણ તો એ પછીથી લે પણ તે પહેલા પણ એ ઘણું બધું શીખે છે. હવે એ ચકાસવું રહ્યું કે આ પ્રાથમિક તબક્કામાં જ કયાંક કચાશ તો નથી રહી જતી ને ? અતિ કાર્યરત માતા પિતા વિભકત કુટુંબો એક જ સંતાનની ઘેલછા બાળપણથી જ પરિવારની વિભાવનાની બાળકને દૂર રાખે છે. અને ત્યારબાદ શાળામાં જયારે પ્રવેશ મેળવે છે. ત્યારે પરિવાર વિષે ઔપચારિક શિક્ષણ આપવામાં આવે એના અવલોકનમાં આ બાબત ન આવી હોય તો એ કેવી રીતે કૌટુબિક ભાવનાને સમજી શકે મોટો પ્રશ્ન છે ને ? બાળક એ સમજી જ નથી શકાતું કે હું જે જોવું છું એ સત્ય છે કે મારા પુસ્તકમાં છે એ સત્ય અર્થાત દિશાશૂન્ય, ધ્યેય શૂન્ય બાળકની અઢળક સર્જનશકિતને ઓળખવા સમજવા અને સૂપંથે વાળવા માટે એક સારા કેપ્ટનની જરૂર છે. અને તે કેપ્ટન એટલે મૂલ્યશિક્ષણ. ઘરના મોભીથી લઈને શાળાના શિક્ષક અને સમાજના નાગરિકો બધાયે આ વિષયમાં એકબદ્ધ થઈને કામ કરવું પડશે તો અને તો જ અને એક માતાપિતાને કે પછી શિક્ષકને કયાંક કરી છૂટયાનો આનંદ થશે.

મૂલ્યનો અર્થ

મૂલ્ય એટલે શબ્દ કોશમાં ઘણા બધા શબ્દો આપ્યા છે.

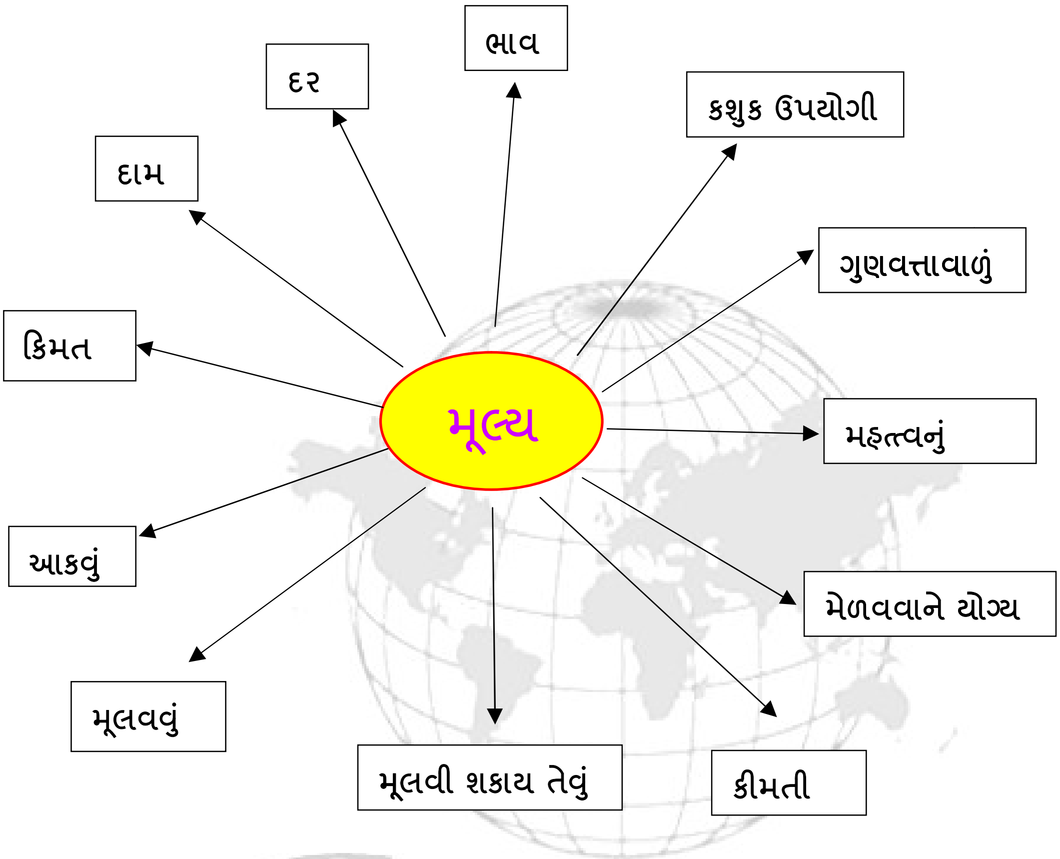

આવા ઘણા બધા અર્થો ધરાવતો મૂલ્ય શબ્દ જીવનમાં પણ ઘણો જ મૂલ્યવાન છે. સાદી ભાષામાં કહીએ તો આત્મસાક્ષાત્કારના લક્ષ્યને પામવા માનવ ઈચ્છાઓને સંતોષતું જૈવિક પરિબળ એટલે મૂલ્ય.

અહી આપણે મૂલ્ય શબ્દને મૂલ્યના ઘણા બધા પ્રકારો છે. આધ્યાત્મિક મૂલ્ય, નૈતિક મૂલ્ય, શૈક્ષણિક મૂલ્ય, અર્થમાં પ્રયોજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

N.C.E.R.T નાં એક અભ્યાસમાં ૨૩ (ત્રેવીસ) મૂલ્યોની સૂચી અને તેનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે.

મૂલ્યો :

૧. આધ્યાત્મિક : સત્ય, નિષ્ઠા, સર્વધર્મ સમભાવ
૨. નૈતિક : સંયમ, સદાચાર, ન્યાય, ચારિત્ર્ય
૩. સામાજિક : સામાજિક ન્યાય, સહિષ્ણુતા, સમભાવ, સહકાર, માનવતા
૪. આર્થિક ઉત્પાદકતા :
૫. જૈવિક : સ્વરક્ષણ
૬. રાજકીય : સ્વદેશ પ્રેમ, લોકાદર
૭. વૈશ્વિક : માનવીય દ્રષ્ટિ, વિશ્વ બંધુત્વ, માનવતા
૮. શારીરિક સ્વાસ્થ્ય :

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

મૂલ્ય શિક્ષણ અને વિદ્યાર્થી

એકવીસમી સદી એટલે જ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની સદી. આ સમયમાં તમે જ્યાં નજર નાખો ત્યાં આધુનિકતા, ટેકનોલજી, 3G, 4G અને 5G ની સ્પીડ, નવી શોધો, નવા સાધનો, શાળાઓ પણ સ્માર્ટ વર્ગખંડોથી સજ્જ ઘણી શાળાઓમાં તો પુસ્તકોનું સ્થાન તેબલેટે લઇ લીધું ખરેખર કલ્પના ન કરી શકાય એટલી ઝડપથી આગળ વધી રહ્યા છીએ પણ સવારનું એ છાપું તમારી આંખ ઉઘાડી નાખે એટલી આધુનિકતામાં પણ પહેલા મનમાં અને પછી હકીકતમાં ચીતરાતી ઘટનાઓને આપણે રોકવામાં પાછા પડયા છીએ કારણોનો વિચાર કરીએ તો સમજાય કે જે વૃક્ષના મૂળમાં સાદો લાગ્યો હોય તેના પાંદડા અને ડાળીઓ ધીમે-ધીમે સૂકાઈ લોકો તે પાંદડા અને ડાળીઓનો જ વિચાર કર્યા કરે પણ મૂળ જે અદ્રશ્ય રૂપે વૃક્ષને મારી રહ્યું છે તેનો વિચાર નથી કરતા. બસ હકીકતમાં પણ આ જ થઇ રહ્યું છે. આપણે બાળકોના બાહ્ય વિકાસ માત્ર પર જ ધ્યાન આપીએ છે. પરંતુ એની આંતરિકાતા સ્વના વિકાસને તક જ નથી આપતા.

પરિવારમાં મૂલ્ય

વિદ્યાર્થીને ઘરમાંથી જે મૂલ્યોની ભેટ મળવી જોઈએ એ મળતી નથી સુખાકારીના અબધા સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવી આપવામાં આવે છે. પણ જે હાલરડું માં ગાઈ એ મીઠાસ મોબાઈલમાં હોતી નથી. આ વાત સાથે આપ સૌ સહમત થશો. ઘરોમાં બધુ જ છે પરંતુ માતાપિતા સુખાકરી શોધવામાં એવા લાગી ગયા છે કે બાળકો માટે સમય નથી. સવાર પડતા જ જાણે દોડા-દોડી બધા જ આધુનિકતાની દોડમાં એવા જોડાઈ જાય છે કે ઘરના વાતાવરણને અશાંતિનો રોગ લાગુ પડયો હોય એવું અનુભવાય રહ્યું છે. સંબંધોની ગરિમા તો ગળાય ગઈ છે. ઈન્ટરનેટનાં કારણે સંબંધોમાં અંતરનેટ આવી ગયું તે બાબત કોઈ સમજી શકતું નથી.

- **મૂલ્યોના વિકાસમાં પરિવારની ભૂમિકા**

- ફિલ્મો, નાટકો, સમાચારો વગેરેની સમીક્ષા કરવી અને મૂલ્યોની જાળવાણીનું મહત્ત્વ સમજાવવું.
- શાસ્વત મૂલ્યો પ્રત્ય આસ્થા જગાડવી.
- પોતે મૂલ્ય આધારિત જીવન જીવી આદર્શ પૂરો પાડવો.
- મૂલ્ય આચરણ સાથે પ્રોત્સાહન.
- મૂલ્યો આચરણમાં જબરજસ્તી ન થવી જોઈએ.
- કથા-વાર્તાનો આધાર લઇ મૂલ્યોના પરિણામોથી વાકેફ કરવા.
- બાળકો જાતે નિર્ણય લે અને જે પરિણામ આવે તેને સ્વીકારે.

શાળામાં મૂલ્યો

ઘર અને શાળાએ સમાજનો અરીસો છે. ઘર અને શાળામાં આજે બાળક પ્રત્યે જે રીતે જોવાનો દ્રષ્ટિબિંદુ બદલાઈ ગયો છે તે ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરતા જણાશે કે તે કયારેય નથી થયો. શાળા\કોલેજમા વિદ્યાર્થી માત્ર ને માત્ર ફી ભરનાર સાધન થઇ ગયો છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં વસનારા શિક્ષકો કે જે એક સમયે શાળા નામના મંદિરની મૂર્તિઓ હતી તે માત્ર આજે એક વહીવટી કારીગર થઇ ગયો છે. પ્રાથમિક શાળાઓની આજની સ્થિતિ દિવસે-દિવસે બદતર થતી જઈ રહી છે. તેમાં કોઈને કોઈ ઠેકાણે પ્રશાસન તો કોઈ ઠેકાણે શિક્ષકોની વૃતિ જવાબદાર છે. શિક્ષક પાસેથી લેવાના કામની જગ્યાએ બિન શૈક્ષણિક કાર્યથી આજે શાળાના ભાવાવરણમાં ખૂબ મોટી મુશકેલીઓ જોઈ શકાય છે. શાળા કોલેજના વર્ગખંડો નીરસ બનતા જાય છે. અત્યારના અતિ ઝડપી યુગમાં આપણી શાળાઓ માટે તો નાલંદા, તક્ષશિલા કે વલ્લભીની તો માત્ર કલ્પના જ કરવી રહી. આપણા વિદ્દ્વાનોએ સૂચવેલી `ભારતનું ભાવી વર્ગખંડમાં^ ઘડાઈ રહ્યું છે.` ની અપેક્ષાઓ કયાંક ભાંગીને ભૂક્કો થઇ ધૂળમાં ભળી ગઈ છે. વિદ્યાર્થીઓમાં મહેનત કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખના મૃત:પ્રાય થઇ ગઈ છે. આજે નથી તો વિદ્યાર્થી ઉપનિષદની વાણીની માફક શિક્ષક પાસે બેસીને ભણવા માગતો કે નથી શિક્ષક ઈચ્છતા કે વિદ્યાર્થી પોતાની પાસે બેસી ચર્ચા,

વિમર્સ કરે. શાળા-કોલેજના આચાર્યની તો પડતી આજના સમય જેવી ચારેય ન હતી તેવી છે. આચાર્યના આચરણમાં કયાંક સરાહનીયતા કે વાણીમાં કયાંક ધીરતા જોવા મળતી નથી. પરિપત્રોના વળતા જવાબો આપીને કે સમય પત્રક બનાવીને સૌ આચાર્યો ઝાઝું કામ કર્યાનો સંતોષ માની લે છે. વસતાવામાં આચાર્ય પાસે અધ્યયનની પ્રામાણિકતા, સત્ય તપાસ્યા, આત્માંપ્રભુત્વ, આત્માની ખોજ, આત્માની શાંતિ, શિક્ષણ ચાગ્ય, પોતાના પ્રત્યે અને શિક્ષક-વિદ્યાર્થી પ્રત્યેની કર્તવ્યભાવના ખલાસ થઇ છે. આજના આઈ.સી.ટી. નાં યુગને વિદ્યાર્થી, શિક્ષક અને આચાર્ય ત્રણેય કોઈને કોઈ જગ્યાએ ઉંધો અર્થ કરી વર્ગખંડોમાં ઓફિસોમાં તેનો સુચારું ઉપયોગ કરવાને બદલે વોટ્સએપ, ફેસબુક, ટ્વીટર કે બ્લોગના ઉપયોગ માત્રથી પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય સમજીને વ્યવહાર કરતા થયા છે. મૂળભૂત પરિસ્થિતિ એવી નિર્માણ થઇ છે કે શિક્ષણનાં આધાર સ્તંભ સમા વિદ્યાર્થી, શિક્ષક અને આચાર્ય દોડે છે ખૂબ પણ પહોંચતા નથી કયાંક. આ બધાની વચ્ચે પીસાય છે અભ્યાસક્રમની અંદર રહેલું તથ્ય, બુલેટિન બોર્ડમાં રહેલું સત્ય અને લાઈબ્રેરીમાં રહેલા ચુપચાપ પુસ્તકો, આઝાદી પૂર્વે અને પછી થયેલા આપના શિક્ષણ માટેના પંચો, વિવિધ પાંચ વર્ષીય યોજનાઓ, નીતિઓ વગેરેની ભલામણો અને તેની પાછળ થયેલો અઢળક ખર્ચ બધું ઓળે જણાઈ આવે છે.

સમાજમાં મૂલ્ય શિક્ષણની સ્થિતિ :

આપનો સમાજ ભાષાવાદ, જ્ઞાતિવાદ, પ્રાંતવાદ, સાંપ્રદાયિકતા વગેરે જેવી સમસ્યાઓનાં વંટોળમાં ફસાઈ ગયો છે. સમાજમાં માણસ-માણસ વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ, સ્નેહ, સહાનુભૂતિ, સહયોગ, સહિષ્ણુતા, ઉદારવાદિતા, આત્મ-સમ્માન, કર્તવ્યનિષ્ઠા, વિવેક્શિલાતા, વિનમ્રતા, આત્મગૌરવ, કયાંક જોવા ,મળતા નથી. આજે દરેક સવારે આપણે ન્યુઝ પેપરો આપણી સામાજિક ગતિવિધિઓની ચાડી ખાય છે. સવારે હમેશા સ્ફૂર્તિલી ઉત્સાહવર્ધક તઃવી જોઈએ. તેના બદલે આઠ વર્ષની બાળકી પર બળાત્કાર, લાખો રૂપિયાની કરચોરી, કરોડો રૂપિયાનો ભ્રષ્ટાચાર, લાગવગશાહી, ખૂનામરકી, આલિયા-નીરવ કાંડ, મોંઘવારી, ગરીબી જેવી વિકરાળ સમસ્યાઓ – કેટ કેટલું નજરની સામે તારી આવે છે. મોટા-મોટા હિનકક્ષાના કામો કરનાર કોઈ સામાન્ય અભણ માણસ નથી હોતો પણ એક વેલ સેટ વ્હાઈટ કલરજોબ કરનાર, સોસાયટીમાં સગવડો ભોગવતો અમીર ભણેલો ડિગ્રીધારી માંસ હોય છે. એટલે કે એ સૂચવે છે કે આપણા સમાજની હાલની પરિસ્થિતિ ભોગવાદી બનતી જાય છે. વસુધૈવ કુતુબની ભાવના માત્ર પુસ્તકોમાં ધરબાઈને પડી રહી છે. વ્યાપારીકરણના ભરડામાં સંબધોને નેવે મૂકીને આજે આપણે દોડતા થયા છીએ. શાળા, કોલેજો, મંદિરો, દેવાલયો આ બધા કેઆસ્થાના કેન્દ્રો હતા તે વ્યાપારના કેન્દ્રો બની ગયા. લગ્નસંસ્થા, કુટુંબસંસ્થા વ્યવહાર જગત આ બધામાં સ્વાર્થનો લૂનો લાગી ગયો છે. ત્યારે આવી વિકરાળ પરિસ્થિતિમાં માણસના મૂળભૂત મૂલ્યોનો નાશ પામ્યા છે.

મૂલ્યોના વિકાસમાં નાગરિકની ભૂમિકા :

- સમાજમાં વિવિધ મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવા માટે જાહેર દીવાલો પર સુવિચારો-સૂવાકયો લખાવવા જોઈએ.
- સમાજના ઐકય માટે મંદિરોનું મૂળભૂત તત્વ સમજી દરરોજ લોકો ત્યાં એકઠા થઈ પ્રાર્થના થાય તેવું વાતાવરણ કરવું જોઈએ.
- જ્ઞાતિના સામાજિક બંધનો તોડી સર્વને સમાન દ્રષ્ટિથી જોવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.
- સ્વચ્છતા અભિગમ માટે વિવિધ શેરીઓ, મહોલ્લાઓ મુજબ સક્રિય ટુકડીઓ પાડી તેનું આચરણ તેવું વાતાવરણ નિર્માણ કરવું જોઈએ.
- જાહેર સરકારી મિલકતો કે રક્ષિત સ્મારકોની જાળવણી માટે સૌમાં સમજણ ઉભી કરવી જોઈએ.
- સમાજના દરેક નાગરિકનું સ્વાસ્થ્ય સારું રહે તે માટે રમતના મેદાનની સગવડતા ઉભી કરવી જોઈએ અને રમત તરફ જોવાનો અભિગમ વિધાયક બનાવવો જોઈએ.
- બીમારીથી બચવા પી.એચ.સી. સેન્ટર કે સરકારી દવાખાનાની સગવડ ઉભી કરવી જોઈએ.

ઉપસંહાર :

`શિક્ષણ એ આજીવિકાના સાધન તરીકે હોય તો કલા છે અને જીવનવિકાસ માટે હોય તો વિદ્યા છે.` - પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવલે

દરેક વ્યવસ્થાનો આધાર શિક્ષણ ઉપર છે. આપણી સામાજિક રચનાને આગળ વધારવા માણસમાં સભ્યતા નિર્માણ કરવી જ પડશે. સભ્યતાના મૂલ્સમાં માતા-પિતા, શિક્ષકો અને નાગરીકોની જીવનશૈલી થકી જ બાળકમાં મૂલ્ય સ્થાપી શકાશે. નાનપણમાં સંસ્કાર મારે ઘર/કુટુંબ આગળ અભ્યાસ માટે શાળા/કોલેજ અને આજીવન અભ્યાસરત રહેવા સમાજમાં પ્રેમ, જ્ઞાન તેજસ્વિતાની આવશ્યકતા છે. જે શિક્ષણથી માણસ દયાદ્ર બનતો નથી. માણસમાં શિસ્તપાલન અને નિયમિતતા ઇત્યાદિ ગુણો આવતા નથી. ગુરુજનો માટે આદર નિર્માણ થતો નથી અને નૈતિક જીવનના વિષયમાં અભિલાષા નિર્માણ થતી નથી, તે શિક્ષણથી શો ફાયદો ? ત્યારે એટલું ચોક્કસ કે ચારિત્ર્યવાન અને નીતિમય બન્યા સિવાય આપણે સમાજમાં મૂલ્યો સ્થાપી શકશું નહિ ઘરમાં, શાળાઓમાં અને સમાજમાં સંસ્કારો ટકાવવાની મહેનત કરીને, આપણે પ્રેમાળ, તેજસ્વી અને જ્ઞાનપ્રધાન બનીએ.

"પુસ્તકસ્યા તુ યાં વિદ્યા પરહસ્તગતં ધનમ,
કાર્યકાલે સમુત્પનને ન સં વિદ્યાન તદ્ધનમ"

સંદર્ભો :

- કેળવણીના દાર્શનિક આધારો. – ડો. પ્રેમાદાસ વ. સાધુ
- મૂલ્યોનું શિક્ષણ- ડો દક્ષા હ. જોષી
- શિક્ષણની વિસ્તરતી જતી ક્ષિતિજો – ડો. શાસ્ત્રી જયેન્દ્ર દવે અને અન્ય.
- ભારતીય શિક્ષણ પંચોની એક ઝલક – ડો. મોતીભાઈ મ. પટેલ
- વાલ્મિકી રામાયણ- સદ્વીચાર દર્શન પ્રકાશન.
- કાવ્યવીનોદ – માધવબાગ-મુંબઈ.

NEP 2020 અને માનવીય મૂલ્યો

Dr. Meghaben Narendrabhai Chaudhari

સારાંશ:

21મી સદીમાં માનવીય મૂલ્યોની જરૂરિયાતમાં આપણે જોઈએ તો તેમાં પ્રામાણિકતા, આદર, જવાબદારી, ન્યાયીપણું અને કરુણાની જરૂરિયાત છે. મૂલ્યો આધારિત સંસ્કૃત એ મુખ્ય મૂલ્યોને નિર્ણય લેવામાં ચાલક બળ બનાવશે. માનવીય મૂલ્યોના 4 ઉદાહરણોમાં આપણે જોઈએ તો એમાં જે મૂલ્યો મનુષ્યમાં મૂળભૂત સ્વાભાવિક મૂલ્યો ગણાય છે તેમાં સત્ય, પ્રામાણિકતા, વફાદારી, પ્રેમ, શાંતિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે કારણ કે તે મનુષ્ય અને સમાજની મૂળભૂત ભલાઈને બહાર લાવે છે. 21મી સદીમાં માનવીય મૂલ્યો જાળવવાની ખૂબ જ તાતી જરૂરિયાત છે જેમાં જોઈએ તો મૂલ્યો લોકોના, લોકો માટે અને લોકો દ્વારા હોવા જોઈએ. તેઓએ પરોપકાર, પ્રામાણિકતા, સ્વતંત્રતા, ન્યાય, પ્રામાણિકતા, સત્યતા, જવાબદારી, કરુણા જેવી સામાન્ય નૈતિક શિષ્ટાચારને સ્વીકારવી જોઈએ અને સાથે રહેવા દ્વારા માનવી શોધે છે અને વિકાસ કરે છે તે આદર્શ ધોરણોને પ્રતિબિંબિત કરવું જોઈએ.આગળ જોઈએ તો આપણી નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિના મૂલ્યો કયા કયા દર્શાવવામાં આવ્યા છે. NEP-2020 મુજબ, શિક્ષણ પ્રણાલીનો મુખ્ય હેતુ તર્કસંગત વિચાર અને ક્રિયા માટે સક્ષમ, કરુણા અને સહાનુભૂતિ, હિંમત અને સ્થિતિસ્થાપકતા, વૈજ્ઞાનિક સ્વભાવ અને સર્જનાત્મક કલ્પના, યોગ્ય નૈતિક મૂલ્યો ધરાવતા સારા મનુષ્યોનો વિકાસ કરવાનો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : NEP 2020 ,માનવીય મૂલ્યો

પ્રસ્તાવના :

શિક્ષણમાં માનવીય મૂલ્યો જોઈએ તો વિદ્યાર્થીઓને મૂલ્યો, માન્યતાઓ, વલણો અને વર્તન વિશે શીખવવામાં આવે છે જે સફળ અને પરિપૂર્ણ જીવન જીવવા માટે જરૂરી છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર જ્ઞાન આપવાનો નથી, પરંતુ સમાજના સહાનુભૂતિશીલ, દયાળુ, આદરણીય અને જવાબદાર સભ્યો એવા વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ કરવાનો પણ છે. NEP 2020 માં માનવીય મૂલ્યો શું છે તે જોઈએ તો નીતિનું વિઝન એ છે કે શીખનારાઓમાં ભારતીય હોવાનો ઊંડો મૂળ ગર્વ જગાડવો, માત્ર વિચારમાં જ નહીં, પરંતુ ભાવના, બુદ્ધિ અને કાર્યોમાં પણ, તેમજ જ્ઞાન, કૌશલ્ય, મૂલ્યો અને સ્વભાવ વિકસાવવા માટે માનવ અધિકારો, ટકાઉ વિકાસ અને જીવન જીવવા માટે જવાબદાર પ્રતિબદ્ધતા. તેમજ NEP-2020 મુજબ, શિક્ષણ પ્રણાલીનો મુખ્ય હેતુ તર્કસંગત વિચાર અને ક્રિયા માટે સક્ષમ, કરુણા અને સહાનુભૂતિ, હિંમત અને સ્થિતિસ્થાપકતા, વૈજ્ઞાનિક સ્વભાવ અને સર્જનાત્મક કલ્પના, યોગ્ય નૈતિક મૂરિંગ્સ અને મૂલ્યો ધરાવતા સારા મનુષ્યોનો વિકાસ કરવાનો છે.

NEP 2020 મુજબ પાંચ મૂલ્યો :

પાંચ માનવીય મૂલ્યો બધા ધર્મોનો અભિન્ન ભાગ છે: અન્ય સરકારી અહેવાલોમાં અગાઉ ઓળખાયેલા મૂલ્યોના આધારે, NEP 2020 માં ખાસ ઉલ્લેખિત 5 સાર્વત્રિક મૂલ્યો, "સત્ય, શાંતિ, અહિંસા, પ્રેમ, ન્યાયી આચરણ" છે.

માનવીય મૂલ્યોમાં મૂલ્ય શિક્ષણ :

જે વિષય આપણને માનવ સુખ માટે 'શું મૂલ્યવાન છે' તે સમજવા સક્ષમ બનાવે છે તેને મૂલ્ય શિક્ષણ કહેવાય છે. મૂલ્ય શિક્ષણના અવકાશમાં તમામ પરિમાણો (વિચારો, વર્તન, કાર્ય અને અનુભૂતિ) અને તમામ સ્તરો (વ્યક્તિગત, કુટુંબ, સમાજ અને પ્રકૃતિ - અસ્તિત્વ)નો સમાવેશ થાય છે. મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ હવે નવી શિક્ષણ નીતિ 2020નો અભિન્ન ભાગ છે.

- મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ રજૂ કરવામાં મદદ કરી શકે તેવા સ્રોતો: VBE ને હવે નવી શિક્ષણ નીતિ 2020 નો અભિન્ન ભાગ બનાવવામાં આવ્યો છે. ચાલો કેટલાક સ્રોતો જોઈએ જે શાળાઓને નિયમિત વર્કશોપ દ્વારા મુખ્ય પ્રવાહના શાળાકીય શિક્ષણમાં આ વિચારને અનુવાદ કરવામાં મદદ કરી શકે. કેટલાક વર્ષો પહેલા HRD મંત્રાલયે IIT D, IIM L અને કેટલીક

જાણીતી અને પ્રતિષ્ઠિત NGO સહિત વિવિધ ધાર્મિક આસ્થાના NGOના મૂલ્ય શિક્ષણ માટે રાષ્ટ્રીય સંસાધન કેન્દ્રો (NRCVE) સ્થાપ્યા હતા. આ NGO શાળાઓને એક્શન પ્લાન, વર્કશોપ, સામગ્રી વગેરે સેટ કરવામાં મદદ કરવા માટે ઉપયોગી સ્ત્રોત બની શકે છે. NCERT શાળાઓને તેમનો સંપર્ક કરવામાં મદદ કરવા સક્ષમ હોવા જોઈએ. NCERT એક પુસ્તક પણ લાવી છે "શાળાઓમાં મૂલ્યો માટે શિક્ષણ – એક ફ્રેમવર્ક". UNESCO પાસે એક પુસ્તક છે: "Learning – The Way of Peace – A Teachers Guide to Peace Education". IGNOU પાસે એક DEP-SSA પ્રોજેક્ટ હતો જેણે "અસરકારક વર્ગખંડ પ્રક્રિયાઓ - (એક સંસાધન પુસ્તક)" પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું જેમાં એકમ 7: "શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે સ્વ-વિકાસ", વિવિધ સ્વ-વિકાસ પદ્ધતિઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે. CBSE પાસે જીવન કૌશલ્ય શિક્ષણ, ધોરણ VI પર પુસ્તક છે. બીજી ઘણી નિષ્ઠાવાન એનજીઓ છે.

- પાંચ માનવીય મૂલ્યો બધા ધર્મોનો અભિન્ન ભાગ છે: અન્ય સરકારી અહેવાલોમાં અગાઉ ઓળખાયેલા મૂલ્યોના આધારે, NEP 2020 માં ખાસ ઉલ્લેખિત 5 સાર્વત્રિક મૂલ્યો, "સત્ય, શાંતિ, અહિંસા, પ્રેમ, ન્યાયી આચરણ" છે. આ 5 મૂલ્યો વિવિધ NGO દ્વારા શીખવવામાં આવી રહ્યા હતા અને સાઈ ઈન્ટરનેશનલ સેન્ટર ફોર હ્યુમન વેલ્યુએ વિવિધ ધર્મો અને પાંચ માનવ મૂલ્યો પર શ્રેણીબદ્ધ પુસ્તકો લાવ્યા હતા. આમ, વિવિધ ધર્મો અને મૂલ્યો પરની સામગ્રી પહેલેથી જ ઉપલબ્ધ છે; અને વિવિધ NGO દ્વારા કેન્દ્રીય, નવોદય વિદ્યાલય, સૈનિક શાળાઓ, આર્મી પબ્લિક સ્કૂલ, IAS અને વરિષ્ઠ પોલીસ અધિકારીઓ વગેરે માટે વિવિધ NGO દ્વારા કાર્યશાળાઓ યોજવામાં આવી છે. શાળાઓ NRCVE ને વિનંતી કરી શકે છે કે તેઓ યુવાનોને સારા, વધુ સારા બનવા તરફ સંવર્ધન કરવામાં મદદ કરે. સર્વશ્રેષ્ઠ, જેથી બાળકો સાર્વત્રિક પ્રાર્થના દ્વારા દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ, તે આદર્શો, મૂલ્યો છે. સુપ્રીમ કોર્ટે પણ આ પાંચ મૂલ્યોની વાત કરી છે અને કહ્યું છે કે...
- મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ રાષ્ટ્રને પ્રવર્તતી કટ્ટરતા, દુષ્કર્મ, હિંસા, અપ્રમાણિકતા, ભ્રષ્ટાચાર, શોષણ અને માદક દ્રવ્યોના દુરૂપયોગ સામે લડવામાં મદદ કરે તેવી શક્યતા છે.
- શાળાઓમાં અભ્યાસક્રમે નિયમિતતા, સમયની પાબંદી, સ્વચ્છતા, આત્મ-નિયંત્રણ, મહેનતુતા, ફરજની ભાવના, સેવા કરવાની ઈચ્છા, જવાબદારી, સાહસ, સર્જનાત્મકતા વગેરે જેવા મુખ્ય ગુણો વિકસાવવાના હોય છે.
- એક માત્ર સ્ત્રોત ન હોવા છતાં, ધર્મ મૂલ્ય નિર્માણનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. ધર્મ વિશે શિક્ષણ, તેમની મૂળભૂત બાબતો, તેમનામાં રહેલા મૂલ્યો અને તમામ ધર્મોના ફિલસૂફીનો તુલનાત્મક અભ્યાસ જરૂરી છે.
- પ્રારંભિક બાળપણમાં, ફક્ત ABC, 123 પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાને બદલે, મુખ્ય ધ્યાન સારી ટેવો, મૂલ્યો, શિસ્ત, શિષ્ટાચાર, એકબીજાની સંભાળ અને ચિંતા, મદદરૂપ થવું, શેર કરવાનું શીખવું, મૈત્રીપૂર્ણ બનવું, તેમની ફરજો નિભાવવા પર હોવું જોઈએ. સ્વચ્છ, સરળ સ્વચ્છતા. આ સારી વાર્તાઓ, આનંદ, રમતિયાળ પ્રવૃત્તિઓ, સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા, સદાચાર, શાંતિ વગેરેના માનવીય મૂલ્યોને આત્મસાત કરવાની ઉંમર છે. પ્રાર્થના સાથે દિવસની શરૂઆત કરવાની સારી ટેવ પાડવાની પણ આ ઉંમર છે, પૂજ્ય બનવું, મૌનનો આનંદ અનુભવવો, માતા-પિતા, વડીલો, શિક્ષકોનો આદર કરવો; મૌન કૃતજ્ઞતા અને આભાર વ્યક્ત કરવો, દરેકને સુખી, શાંતિપૂર્ણ, આનંદી, વગેરેની ઇચ્છા કરવી.
- પસંદગીની સ્વતંત્રતા: બ્રહ્માંડની તમામ વસ્તુઓ અને જીવોમાંથી, પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા એ સૌથી મોટી ભેટ છે, જે ફક્ત મનુષ્યોને આપવામાં આવી છે. જો કે, પસંદગીની સ્વતંત્રતાની ભેટ સાથે જવાબદારી આવે છે. ત્યાં કોઈ મફત લંચ નથી, અને તેથી આ 'ભેટ' બેધારી તલવાર છે અને આપણે ટૂંકા ગાળાના તાત્કાલિક આનંદ માટે સમજદારીપૂર્વક પસંદ કરવાનું શીખવું જોઈએ અને મૂર્ખતાપૂર્વક નહીં. આપણી પરંપરાગત સંસ્કૃતિમાં શાળાકીય શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય આપણા વિવેકને જાગૃત કરવાનો, સમજદારીપૂર્વક, લાંબા ગાળાના સારાની પસંદગી કરવાનો અને રોજિંદા સ્વ-વિકાસની પ્રથાઓ, પ્રાર્થના, ધ્યાન, યોગ, પ્રેરણાત્મક-શાસ્ત્રોક્ત-અભ્યાસ, ઉપાસનાની આદતમાં સ્થાપિત કરવાનો હતો. વગેરે શિસ્ત, નૈતિકતા, સદાચારી આચરણ, વગેરેનો ઘણીવાર મુશ્કેલ માર્ગ, 'જે માર્ગે ઓછો પ્રવાસ કરે છે'.

- આપણે પ્રતિબિંબિત કરવાની જરૂર છે :

આજના શિક્ષણ દ્વારા ચારિત્ર્ય અને શાણપણના માણસો પેદા કરી શકીએ.

શિક્ષિત લોકો સદાચારી, ભલાઈથી ભરેલા, તેમના સ્વધર્મ માટે પ્રતિબદ્ધ રહે તે માટેના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

પસંદગીની સ્વતંત્રતા દરેકને સમાન રીતે આપવામાં આવી છે, તેનો સદુપયોગ કરી દેશ માટે સારા નાગરિક બનવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

પસંદગીની સ્વતંત્રતા અને બધા માટે સમાન તકો, સારા રાજકીય નેતાઓ, વ્યાવસાયિકો, વેપારી માણસો, કાર્યબળ, ચારિત્ર્યનું નિર્માણ કર્યું છે કે નહિ આપણે જોઈએ છીએ કે આધ્યાત્મિક અભિગમથી વંચિત આધુનિક શિક્ષણે ભ્રષ્ટાચાર, લોભ, બિનકાર્યક્ષમતાને જન્મ આપ્યો છે. આપણે જોઈએ છીએ કે આધુનિક IQ, શિક્ષણ દ્વારા ડંખાયેલું, આપણું કાર્યબળ હવે કુશળ નથી, પરંતુ સરકારી નોકરીઓ, સ્ટેટસ, લાભો, આળસનો સમય શોધી રહ્યા છે! આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે 'કામ હવે પૂજા નથી'; સંસ્થાઓ પણ હવે હિસ્સેદારોને નફા માટે અસ્તિત્વમાં છે, સમસ્યાઓ હલ કરવા અથવા સમાજની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે નથી રહી.

ઉપસંહાર :

મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણનો અમલ કરવો એ આપણો આધુનિક પડકાર છે અને ધર્મો માટે રાષ્ટ્રના ભલા માટે પ્રબુદ્ધ નાગરિકો બનાવવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે મળીને કામ કરવાની તેમની ક્ષમતા દર્શાવવાની તક છે. રાજકારણ અમને વિરોધી પક્ષોમાં વિભાજિત ન થવા દો!

સંદર્ભ સૂચિ:

૧. ભારત શિક્ષણ મંત્રાલય**, NEP 2020.**

પુરાણોમાં દેવર્ષિ નારદ અને માનવીય મૂલ્યો

ગીતાબેન હસમુખભાઈ વસાણી
વલ્લભ વિદ્યાનગર, આણંદ

ભારતીય સંસ્કૃતિને ઓળખવા માટે વેદો અને પુરાણોનું અધ્યયન આવશ્યક છે. વેદો અને પુરાણો ભારતીય સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભ છે, તેના આધારે સંસ્કૃતિ ટકી રહે છે. પરબ્રહ્મમાંથી સ્વયં આવિર્ભાવ પામેલાં વેદો આપણા આદી અને આદરણીય ગ્રંથો છે. તેમનો મહિમા અનંત અને અવિનાશ છે. મહર્ષિ વેદવ્યાસે યુગધર્મને અનુરૂપ મનોમંથન કરીને પુરાણોરૂપી અમૃત સંસાર માટે સુલભ બનાવ્યું છે. પછી વેદોના સારભૂત અઢાર પુરાણો અને ઉપપુરાણોની રચના કરી છે અને એમના અધિકારી શિષ્યો દ્વારા સમસ્ત આર્યવર્તમાં તેમનું પ્રસારણ કર્યું. આ અમૃતમયી સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પરંપરાનો આપણા પૂર્વજો અને આપણે આજપર્યન્ત આસ્વાદ લઈ રહ્યા છીએ. હિન્દુઓનાં ધાર્મિક સાહિત્યમાં પુરાણોનું ખાસ સ્થાન છે. વેદો પછી તેનું સ્થાન આવે છે. મહાભારતની સાથે તેને પાંચમો વેદ કહેવામાં આવે છે. પુરાણો એ હિન્દુત્વનો, તેની ધાર્મિક, દાર્શનિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક અને રાજનૈતિક સંસ્કૃતિનો વિશ્વકોશ છે.

'પુરાણ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

'પુરાણ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પાણિનિ, યાસ્ક અને સ્વયં પુરાણોએ પણ દર્શાવી છે. પાણિનિના એક સૂત્ર અનુસાર 'પુરાભવમ્' અર્થાત્ પ્રાચીનકાળમાં થનાર એ અર્થમાં પુરાણ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. મહર્ષિ યાસ્કાચાર્ય પોતાના નિરુક્ત નામના ગ્રંથમાં પુરાણની વ્યુત્પત્તિ આપતા કહે છે, 'પુરાણં કસ્માત્?' અર્થાત 'પુરાનવં ભવતિ'| અર્થાત્ પુરાણ શા માટે કહેવાય? જે પ્રાચીન હોવા છતાં નવું હોય છે. 'શ્રીમદ્ ભગવતગીતા'માં ભગવાનની પ્રાર્થનામાં પુરાણ શબ્દ આવ્યો છે. 'કવિ પુરાણમનુશાસિતારમ્' અર્થાત ભગવાન કાંતદર્શી, પુરાણ અને અનુનાશક છે.

'વાયુપુરાણ'માં પણ પુરાણની વ્યુત્પત્તિ આપે છે 'પુરા અનતિ' એટલે જે પ્રાચીનકાળમાં વીત્યું હતું.

'પદ્મપુરાણ' 'પુરાણ'નું થોડું ભિન્ન નિર્વચન આપતા કહે છે, 'પુરા પરંપરાં વષ્ટિ કામયતે' અર્થાત્ જે પ્રાચીનતા કે પરંપરાની કામના કરે છે તેને પુરાણ કહે છે.

આ સમગ્ર વ્યુત્પત્તિનું તાત્પર્ય છે કે, 'પુરાણ' શબ્દનો અર્થ પ્રાચીન છે. તેમાં નવીનતાનો ભાવ નથી. જો કે પુરાણ શબ્દવિશેષ કરીને મહર્ષિ વ્યાસકૃત અઢાર પુરાણો એ અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો છે. તેથી 'પુરાણ' શબ્દ સાંભળતા જ વ્યાસકૃત અઢાર પુરાણોનું સ્મરણ થાય છે. આ બધી વ્યુત્પત્તિઓને આધારે એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે પુરાણોનો વિષય પ્રાચીન કાળ સાથે સંકળાયેલ છે. જોકે પુરાણ પ્રાચીન હોવા છતાં કાલાંતરે ઉત્પન્ન થતા પરિવર્તનોને પોતાનામાં આત્મસાત્ કરી લે છે.

પુરાણોનું મહત્વ

પુરાણોનું પ્રેરણાસ્થાન વેદ છે. વેદો મનુષ્યનું કે ઈશ્વરનું સર્જન નથી; પરંતુ ઈશ્વર નિત્ય, અનાદિ અને અનંત છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભે ઈશ્વરના નિવાસરૂપે વેદો આવિર્ભાવ પામ્યા છે, ત્યારે સર્વપ્રથમ બ્રહ્માએ વેદને ગ્રહણ કર્યા. સામાન્ય માનવ માટે આ વેદજ્ઞાન મુશ્કેલ હતું; તેથી વેદવ્યાસે અલૌકિક તપશ્ચર્યા દ્વારા ઈશ્વરની કૃપાથી વેદના યથાર્થ તત્વને સમજીને, વેદના નિગૂઢ અર્થનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવા, તેણે સરળ, સરસ, મધુર ભાષામાં અઢાર પુરાણો પ્રગટ કર્યા છે. તેથી જ કહ્યું છે કે, ઇતિહાસ અને પુરાણો દ્વારા વેદના અર્થનો વિસ્તાર કરવો જોઈએ.

'દેવીભાગવત'માં પુરાણોનું મહત્વ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે, શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ ધર્મપુરુષનાં બે નેત્રો છે. પરંતુ પુરાણ તો હૃદય છે આ ત્રણેય જ્યાં છે ત્યાં ધર્મ છે અન્ય સ્થાને નહીં.

'નારદીયપુરાણ' વેદના અર્થો કરતાં પુરાણના અર્થોને અધિક માને છે અને સમગ્રવેદોને પુરાણોમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલા સ્વીકારે છે.

પુરાણોનું મહત્વ અનેક દ્રષ્ટિએ છે તેને સંક્ષિપ્તમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

- પૂર્વકાલીન સમાજનું સ્વરૂપ તેમાંથી પ્રગટ થાય છે.
- પૌરાણિક ઇતિહાસની દ્રષ્ટિ મળે છે.
- તીર્થસ્થાનોનું વિસ્તૃત વર્ણન અને મહિમા તે દર્શાવે છે.
- રાષ્ટ્રની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો ચિતાર આપે છે.
- દેશવિદેશમાં વૈદિક વિચારધારા વહેતી કરે છે. વૈદિક ધર્મને આ રીતે લોકપ્રિય બનાવે છે. તેથી સનાતન ધર્મની રક્ષા થાય છે.
- પુરાણો સમસ્ત વિદ્યાઓનો અક્ષયકોશ છે. ભારત આ પુરાણરૂપી સમૃદ્ધિથી ધનવાન છે, પુરાણોને લીધે વિશ્વસમક્ષ ઉન્નત મસ્તકે ઊભું છે
- ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટેના રાજમાર્ગ સમાન ભક્તિયોગને પુરાણો વર્ણવે છે. ભારતીય જીવનનો આદર્શ, ભારતીય સંસ્કૃતિ, વિદ્યા, વૈભવ આદિના ઉત્કર્ષનું વાસ્તવિક જ્ઞાન તેના દ્વારા થાય છે.
- માનવ જીવનની સમસ્યાઓ-ગૂંચવણોને રોચક અને દયાગ્રહી રીતે ઉકેલવાનું સમાધાન તેમાં છે. વેદમાં ઈશ્વરના નિર્ગુણ-નિરાકાર સ્વરૂપનું જે વર્ણન છે તે જ પુરાણોમાં સગુણ અને સાકાર તરીકે વર્ણવાયું છે.
- પુરાણો પણ વેદની માફક ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ છે માટે ભગવાન સાથે તેનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે, જેમ ભગવાન પૂર્ણ છે તેમ પુરાણો પણ પૂર્ણ છે.
- પુરાણોનો આશ્રય લઈને અનેક કવિઓ, નાટ્યકારો, સાહિત્યકારોએ પોતાની કૃતિઓનું સર્જન કરી પુરાણ પ્રતિપાદિત વિષયોનું અનુશીલન કરી, જીવનને ધન્ય બનાવ્યું છે.
- પુરાણોમાં પારલૌકિક જીવનને સફળ બનાવવાનો માર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.
- પુરાણોમાં સર્વ ધર્મનો સાર આવી જાય છે.
- પુરાણોમાં વિવિધ સરોવરો, નદીઓ, વન, પર્વત, લીલાછમ જંગલોનું વર્ણન પ્રકૃતિપ્રેમ જન્માવે છે.
- પુરાણોમાં વ્યોમવર્તીગ્રહ, નક્ષત્રોનું અંતર, ગતિ, શિશુભારચક્ર, ધ્રુવસ્થાન, ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન, ઋતુ, માસ, પક્ષ, સપ્તાહ, દિવસ, ઘડી વગેરેનું વિજ્ઞાન પ્રચુરમાત્રામાં પ્રાપ્ત થાય છે.
- પુરાણોમાં દરેક ભાવનો સમન્વય છે; તેથી પુરાણો સર્વલોકોને આનંદ આપે છે.
- પુરાણો ધર્મસંકટની મીમાંસા છે. જીવનમાં ધર્મસંકટ આવે ત્યારે તે માર્ગદર્શક બને છે.

ટૂંકમાં પુરાણ માનવજીવનની મુખ્ય અને ચરમ લક્ષ એવી ભગવત પ્રાપ્તિનું સાધન છે પોતાના જીવનમાં નિષ્કામ કર્મ વડે ભાવવૃત્તિ કેળવી સ્વર્ગ અને મુક્તિમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનો સુલભ ઉપાય પુરાણો છે. પુરાણો જ્ઞાન, યોગ, સિદ્ધિ, મંત્ર, તંત્ર અને કલ્યાણકારી સિદ્ધાંતોથી પૂર્ણ છે. ભારતીય સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનું વિશ્વકોશ એટલે આપણા પુરાણો.

પુરાણોમાં નારદ અને માનવીય મૂલ્યો

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પુરાણો વગર ન તો સાહિત્યની વ્યુત્પત્તિ થાય કે ન ચતુર્વર્ગ ફળ પ્રાપ્તિ થાય. પુરાણોના જ્ઞાનથી સમગ્ર વિદ્યાઓ, શાસ્ત્રો, આત્મા-પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. 'મહાભારત'ના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે, "પુરાણરૂપી પૂર્ણિમાના ચંદ્રના કિરણરૂપે શ્રુતિ દ્વારા સમસ્ત વાઙ્મય પ્રકાશિત થાય છે." મહર્ષિ વેદવ્યાસ રચિત અઢાર પુરાણોમાં દેવર્ષિ નારદનું ઉપદષ્ટા રૂપ મુખ્ય જોવા મળે છે.

'ભાગવત પુરાણ'માં દેવર્ષિ નારદ દિવ્ય દ્દષ્ટિ સંપન્ન તથા કથાવાચકના રૂપમાં દર્શનીય છે. તેમજ ઋષિ-મુનિઓ, ભક્તો, રાજાઓ, પ્રચેતાઓ વગેરેને જ્ઞાન ઉપદેશ આપનાર પથપ્રદર્શક, માર્ગદર્શક તેમજ કૌતુકપ્રિય જોવા મળે છે. દેવર્ષિ નારદનું હૃદય પરદુઃખકારક છે, તે બીજાનું દુઃખ જોઈને વિહ્વળ થઈ દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. 'પદ્મપુરાણ'માં નારદ

જિજ્ઞાસુ, ઉપદેશક, ત્રિકાળદર્શી, પથપ્રદર્શક વગેરેના રૂપમાં દર્શનીય છે. 'શિવપુરાણ'માં દેવર્ષિ નારદ હિમાલયની પુત્રી પાર્વતીને શિવ પ્રાપ્તિ માટે તપસ્યા કરવાનો નિર્દેશ આપતા ગુરુના રૂપમાં તો દેવતાઓને શિવ વિવાહનું નિમંત્રણ આપી શિવદૂત તરીકે સેવા બજાવતા જોવા મળે છે. અહીં નારદના કલહપ્રિય રૂપના દર્શનની સાથો-સાથ શિવ પ્રત્યેની અતૂટ આસ્થાના દર્શન પણ થાય છે. 'બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ'માં આરંભથી અંત સુધી બ્રહ્મદેવ, ભગવાન શિવ તથા નરનારાયણ વગેરેની સામે પોતાના પ્રશ્નો રાખતા જીજ્ઞાસુ નારદ દર્શનીય છે. 'વરાહપુરાણ'માં નારદ દેવતાઓમાં જ નહીં પરંતુ યમલોકમાં પણ સન્માન પ્રાપ્ત કરી પોતાના દિવ્ય ચરિત્ર તથા દિવ્ય શક્તિથી ત્રિલોકને પવિત્ર બનાવે છે. અહીં નારદને સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, બધા ધર્મોને જાણનાર, શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસવાદી બતાવ્યા છે. 'સ્કંધપુરાણ'માં નારદ જિજ્ઞાસુ, ઉપદેશક, કલ્યાણકારી અને ગુરુના રૂપમાં જોવા મળે છે. 'મત્સ્યપુરાણ'માં દેવર્ષિ નારદ હિમાલય આગળ પાર્વતીના ભવિષ્યને અને મદ્રનરેશ અશ્વપતિ પાસે સાવિત્રીના ભાવિ પતિ વિશે ભવિષ્ય ભાખતા જોવા મળે છે. તેથી તે ભવિષ્યવક્તા, માર્ગદર્શક અને જીજ્ઞાસુ રૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. 'બ્રહ્મપુરાણ'માં સૂર્યદેવ, મિત્ર વરૂણ તથા બ્રહ્મદેવ સામે જિજ્ઞાસા પ્રગટ કરતા નારદ, 'ભવિષ્યપુરાણ'માં ભક્ત ધ્રુવના પથદર્શક તથા ગુરૂ શિષ્યના રૂપમાં દર્શનીય છે. 'નારદપુરાણ'માં આરંભ થી અંત સુધી નારદજી સનકાદિક ઋષિઓ સમક્ષ પોતાની જીજ્ઞાસાઓ પ્રગટ કરે છે. 'અગ્નિપુરાણ'માં પ્રવક્તા, 'લિંગપુરાણ'માં ગુરુ ગાનબંધુને પ્રલય પર્યંત આયુષ્યનું વરદાન ગુરુ દક્ષિણામાં આપી આદર્શ શિષ્યનું કર્તવ્ય પૂરું પાડે છે. આમ, પુરાણોમાં દેવર્ષિ નારદ સૂચના પ્રચારક, કૌતુકપ્રિય, માર્ગદર્શક, કલહપ્રિય, પરદુ:ખહર્તા, સર્વગુણ સંપન્ન, દિવ્યદૃષ્ટિ સંપન્ન, ત્રિકાળજ્ઞાની, ભક્તજન હિતકારી, શિવસેવક, કલ્યાણકારી આદર્શ શિષ્ય, દયાળુ વગેરે રૂપમાં જોવા મળે છે એટલા માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે વેદવ્યાસ રચિત અઢાર પુરાણ દેવર્ષિ નારદની જિજ્ઞાસાઓ, ઉપદેશોથી ઓતપ્રોત છે.

નારદ એક એવું પૌરાણિક પાત્ર છે જે જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ છે. અવકાશમાં વગર વિમાને ત્રણેય લોકમાં ભ્રમણ કરી જ્ઞાનનું આદાન-પ્રદાન કરતા એક અદભૂતિ છે. દેવર્ષિ નારદ એક સાર્વભૌમિક દિવ્યદૂત છે. તેને એક વ્યક્તિ નહીં પરંતુ પ્રતીક માનવામાં આવે છે. આજના ભૌતિક જગતમાં વર્તમાનપત્રો સમાચારો આપે છે તેવા નારદજી પાસે ન હતા પરંતુ તે હંમેશા સત્યનો પક્ષ લે છે તેથી તે સર્વવ્યાપી, સર્વસ્વીકૃત પત્રકાર હતા. તેને દુનિયાના પ્રથમ પત્રકાર માનવામાં આવે છે. નારદ અત્યંત જટિલ સમસ્યાનુ સમાધાન બુદ્ધિમતાપૂર્વક કરે છે. તેઓ માત્ર દેવતાઓના જ પથપ્રદર્શક નથી, દાનવોને પણ ઉચિત માર્ગદર્શન આપી ધર્મના માર્ગે ચાલવાનો આદેશ આપી ભક્તિની પ્રેરણા આપે છે. નારદજીનો માનવજાત પર સૌથી મોટો ઉપકાર એ છે કે તેમની પ્રેરણાથી આપણને વાલ્મીકિનું રામાયણ અને વ્યાસનું ભાગવત પ્રાપ્ત થયા. દરેક યુગના મુનિવર નારદ ભગવાનની ઉપાસના કરનાર 'નારાયણ નારાયણ' મંત્રનું ગાન કરનાર પરમ ભક્ત છે. નારદ સર્વ જીવો પર રાગદ્વેષ ન રાખતા તેમના પર સમાનતાનો ભાવ રાખે છે. એમની પાસે સૌથી મોટી કળા જો હોય તો તે છે સમાધાન કરાવવાની. જે આજના સમયમાં વધતા જતા વિભક્ત કુટુંબ માટે ઉપયોગી છે. પરોપકાર માટે તેઓ હંમેશા સ્વદેહને પવિત્ર, નિર્મળ અને સુગંધિત ચંદનની જેમ ઘસતા રહે છે

સંદર્ભ સૂચિ

૧. 'દેવર્ષિ નારદ', પ્રા. વિજય ચંગલવાર, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૪

૨. 'નારદમહાપુરાણ' ઉત્તર ભાગ, શ્રી વાસુદેવ મહાશંકર જોષી, ૨૦૧૬,

૩. 'પદ્મપુરાણ', ૨૪/૮/૬૯, હનુમાન પ્રસાદ પોદાર, ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર, ૨૦૧૩

૪. 'પાણિનીય વ્યાકરણ તત્વ પ્રદીપ', ડૉ. કૃષ્ણાનંદ અને ડૉ.શશીનાથ, ૧૯૯૦

૫. 'બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ', ૧/૯/૨, હનુમાન પ્રસાદ પોદાર, ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર, ૨૦૧૩

૬. 'બ્રહ્મપુરાણ', ૧૦૪/૯, શ્રીરામાચાર્ય શર્મા, ૧૯૭૦

પંચતંત્રનાં મૂલ્યોની સાંપ્રતકાલીન પ્રસ્તુતતા

જાગૃતિ આઈ. સોલંકી
મદદનીશ શિક્ષક
ભગિની સમાજ એમ.જી. એમ.પી. ફોર ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, ઉદવાડા (આર.એસ)

સારાંશ

સાંપ્રત સમયમાં મૂલ્યોનું જતન કરવાનો તથા તેનું સેવન કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. ભોગવાસી માનશે પૃથ્વીનું ભરપૂર દોહન કરી લીધું છે. પૃથ્વીના પેટાળમાં ખનીજ દ્રવ્યો રક્ષા નથી અને પૃથ્વી પર જળ, જમીન, વાયુનું સંકટ ઊભું થયું છે. આતંકવાદી, હિંસા, નશીલા પદાર્થોનું સેવાના, પ્રેયાર્થીની વિવિધ પ્રકારની ઇચ્છાઓના કારણે માનવ સમાજનો વિકાસ અટક્યો છે. હવે ખરેખર સાચા અર્થમાં મૂલ્યોને આત્મસાત કરવા જરૂરી બન્યા છે. વિશ્વશાંતિની ઝંખના પ્રત્યેકના મનમાં દેખાય છે. પંચતંત્રનાં અભ્યાસને આધારે સમસ્યાઓનો ઉકેલ કદાચ મળી શકે. કારણ કે જો પશુ પંખીઓ પોતાના સંઘર્ષને દૂર કરીને સમસ્યાનું સમાધાન કરી શકતા હોય, પરસ્પર સમાયોજન સાધી શકતા હોય અને સહકારની ભાવના કેળવી શકતા હોય તો આપણે તો માણસો છીએ વિચારવાની શકિત ધરાવીએ છીએ. વ્યકિત પોતાના માટે કેવું આચરણ શ્રેષ્ઠ છે તથા શું તેને છોડવાનું છે તેનો વિવેક હોવો જરૂરી છે. પરસ્પર માના સંબધોને સ્થાપિત કરવામાં તથા મધુર બનાવવામાં પંચતંત્રનું વ્યવહાર જ્ઞાન ઉપયોગી છે. પંચતંત્રમાં હિંસાવૃત્તિ, દ્વેષવૃત્તિ, કર્તવ્યપરાયણતાનો અભાવ, માનવતાનો અભાવ, અસત્ય આચરણ, અપ્રામાનીકાતા તથા અવિશ્વસનીયતા, શુદ્ધ ચારિત્ર નથી માટે જોવા મળતો વ્યભિચારનો દોષ, લોભવૃત્તિ છળકપટવૃત્તિ વગેરે વિષે જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમજ સાંપ્રત સમયમાં મૂલ્ય પરિવર્તન કઈ રીતે દેખાય છે? વિઘટનાના કારણો શું છે ? વગેરે વિષે અહીં જાણ્યું પશુ પક્ષી માણસના જ પ્રતીકો છે. માનવ જેવું જ વર્તન કરે છે. તથા તેના જેવું જ આચરણ કરે છે. આજે કિશોરાવસ્થાના પ્રશ્નો જોવા મળે છે. લજ્જા જોવા મળતી નથી. વ્યાસનો વધ્યાં છે.

પ્રસ્તાવના

વિષ્ણુ શર્મા એક સાચા સમાજશાસ્ત્રીય સર્જક હતા. તેઓએ માનવનાં ઘડતરનું જ કાર્ય કર્યું છે. મૂર્ખ રાજકુમારોને નીતિશાસ્ત્ર તથા રાજનીતિના પાઠ ભણાવ્યા ત્યારે આગળ જતા વ્યકિતત્વ વિકાસ થયો. વળી માત્ર છ માસ દરમિયાન જો મૂર્ખ પુત્રોને વિદ્દ્વાન બનાવી શકાય તો પછી જે સમજદાર છે તથા વ્યવહારુ છે તેની તો વાત જ શી કરવાની ? તેઓ નીતિનું જ્ઞાન જલ્દીથી સમજીને, વ્યવહારમાં પણ મૂકી શકે છે. આવી નીતિવિદ વ્યકિતઓનું સમાજમાં ધાર્યું યોગદાન હોય છે. તેમજ વ્યકિતથી જ સમાજનું નિર્માણ થાય છે. વલી, માનવ ભાષાને સમાજ સાથે ગાઢ સંબંધ હોવાથી તેના દ્વારા જે સર્જન થાય છે તે પણ સામાજિક ગણાય. સમાજ વિના સાહિત્ય તથા સાહિત્ય વિનાના સમાજની કલ્પના સૂર્ય અને ચંદ્ર વિનાના આકાશ જેવી અસંભવ છે. આપણે અહીં મૂલ્ય અભિસ્થાપિત સમાજ સુધી પહોચીએ તે પહેલા સમાજ કોને કહેવાય ? તેના વિષે જાણીએ.

પંચતંત્રમાં સામાજિક આંતરક્રિયા :

આપણા રોજબરોજનાં વ્યવહારમાં સમાજ શબ્દ પ્રયોજતો આવ્યો છે. સમાજની પરિભાષા આપતા કહે છે કે `માનવીઓ આંતરક્રિયા દ્વારા સાતત્ય ધરાવતા અને પરિવર્તન પામતી જે સામાજિક વ્યવસ્થા વિકસાવે છે તેને સમાજ કહેવાય.` તેમાં માનવીઓ પરસ્પર સંકળાયેલા હોય છે. પારસ્પરિક સંબંધો ધરાવતા હોય છે. જેમાં સમૂહપણાની ભાવના રજૂ થઇ હોય છે. તે સમાજ છે. તેના વડે સામાજિક સંબંધોનું નિર્માણ થતું હોય છે. કૌટુંબીક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય એમ વિવિધ પ્રકારના સામાજિક સંબંધો રચાય છે. જયારે કોઈપણ સંબંધમાં નિયમનની વાત આવે અથવા વિકાસની વાત થાય ત્યારે તમામ

પ્રક્રિયાઓ પરિવર્તન પામતી હોય છે. સમાજમાં હિતો, વલણો, ધ્યેયો, ટેવો, મૂલ્યો વગેરેમાં પરિવર્તન જોવા મળે છે. ખાસ કરીને આ પરિવર્તન સમાજમાં રચાતી આંતરક્રિયા દ્વારા થાય છે માટે સૌપ્રથમ તો આપણે એ પણ જાણવું જોઈએ કે આંતરક્રિયા શું છે ? સમાજમાં બે જૂથ, બે પક્ષ, બે વ્યકિત, અનેક વ્યકિતઓના સમુદાયમાં આંતરક્રિયા થાય છે. સમાજ આંતરક્રિયાની વ્યવસ્થા છે. અંતરક્રિયા સમાજ જીવનની મૂળભૂત પ્રક્રિયા છે. આવી આંતરક્રિયા દ્વારા જ વ્યકિત અને સમાજનું ઘડતર થાય છે. સામાજિક આંતરક્રિયાનાં કુલ ચાર પ્રકારો છે.

(૧) સહકાર (૨) સંઘર્ષ (3) સ્પર્ધા (૪) સમાયોજન

(૧) સહકાર : સહકાર એટલે સાથે મળીને કાર્ય કરવું, `જયારે માનવીઓ સર્વસામાન્ય ધ્યેયો માટે સાથે મળીને કાર્ય કરે છે ત્યારે તેના વર્તનને સહકાર કહેવાય.`

(૨) સંઘર્ષ : માનવ સમાજમાં સંઘર્ષને ભાગ્યે જ સામાજિક સ્વીકૃતિ મળી છે. છતાં તે સાર્વત્રિક હોય છે. મેકઆઈવર અને પેજ કહે છે કે સંઘર્ષમાં એવી પ્રકૃતિ થાય છે કે બે વ્યકિત અથવા બે જૂથ ધ્યેયને સાધવા માટે મુકાબલો કરે છે.

(3) સ્પર્ધા : બે વ્યકિત કે બે જૂથ એક જ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. નિયમોની મર્યાદામાં બંને વ્યકિત અથવા જૂથ, ધ્યેય સુધી પહોચવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

(૪) સમાયોજન : સમાજ જીવનમાં વ્યકિતઓ અને જૂથો સારી રીતે જીવવાં ઈચ્છે છે. પરંતુ ધ્યેય તથા હિતોની બાબતમાં સંઘર્ષ થાય છે ત્યારે પરસ્પર સંબંધો ભાંગી પડે છે. વિસંવાદિતા દેખાય છે. ત્યારે પરસ્પર પૂર્વવત સંબંધો સ્થાપિત કરવા માટે, ઝઘડો થયો હોયત તો સમાધાન માટે સમાયોજન જરૂરી છે.

પંચતંત્ર વિષ્ણુ શર્મા તેમના ગ્રંથમાં સામાજિક આંતરક્રિયાઓને ધ્યાનમાં રાખીને સમાજનું નિર્માણ કરે છે. તેના દ્વારા સહજ રીતે મૂલ્યોનું શિક્ષણ, વાર્તામાં વાણી લીધું છે. અને એક મૂલ્યલક્ષી સમાજની સ્થાપના કરવા ઈચ્છે છે. પરંતુ આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે માના વ્યવહારમાં નૈતિક સિદ્ધાંત અથવા આદર્શને સીધા જ ગ્રહણ કરી શકતા નથી. આ નિયમોને જયારે યથાર્થ જીવનમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાતા નથી. માત્ર અનુભવી શકાય છે. જયારે કોઈ આદર્શને સમજાવો હોય તો વ્યકિતના વ્યવહારને સમજાવો જરૂરી છે. આથી, એવું કહી શકાય કે આદર્શ અને યથાર્થ વચ્ચે વ્યવહારોને સમજવા એટલા જ જરૂરી છે. વ્યકિતએ એવો જ વ્યવહાર કરવો જોઈએ જે પોતાના માટે પણ અનુકૂળ હોય અને બીજાઓ માટે પણ યોગ્ય હોય. બીજા પ્રાણીઓ અથવા મનુષ્યોની જરૂરીયાતોને પણ ધ્યાનમાં રાખીને વ્યવહાર થતો હોય છે તેમજ આપના ધર્મપુરૂષો તથા ચિતાકોનું પણ એવું જ માનવું છે કે, વ્યકિત સ્વનિયંત્રણ કરતા શીખે. તથા જીવનમાં ખરાબ વાસનાઓથી દૂર રહે. તેનાથી શકાય તેટલો મુકત થવાનો યાતન કરે. કયારેક તો વ્યકિતને મૃત્યુંપર્યંત ધન વગેરે મળતું નથી. કારણ કે ત્યાં અતિતૃષ્ણા છે. પરંતુ જો અનાસકત થઇ જઈએ તો તે બધું ધન, ઐશ્વર્ય, સફળતા વગેરે આપમેળે જ ચરણોમાં આવી પડે છે. જરૂરીયાત છે માત્ર ધીરજ ધરવાની. પંચતંત્રકાર પણ આપણને આજ પ્રકારનો સંદેશ આપે છે કે વ્યવહારમાં કેટલાક ગુણો કેળવીને સુંદર જીવન જીવી શકાય છે. સંતોષ મનની શાંતિમાં વધારો કરે છે. સંતોષ મેળવીને શાસ્ત્રગ્યો તથા બુદ્ધિશાળીઓ નિર્દ્વન્દ્વ થઇને આનંદને પામી શકે છે. સ્વ અને પરનો ભેદભાવ ભૂલીને સૃષ્ટિનાં હિત માટે જયારે સમર્પણ ભાવના કેળવી શકાય ત્યારે ઉત્તમ સમાજનું નિર્માણ થઇ શકે.

પંચતંત્રની વાર્તા અને મૂલ્યો :

પંચતંત્રકાર વ્યકિતમાં રહેલા પરાક્રમ, સહિષ્ણુતા, વિનયશિલતા, પરોપકારતા, દાનાશિલાતા, સુદર્શ, શાલીનતા, વિદ્વતા, કરૂણા જેવા ગુણોને કથાઓમાં પાત્રો દ્વારા દર્શાવે છે. તેના દ્વારા એક સુંદર સમાજનું નિર્માણ થઇ શકે છે. પંચતંત્રમાં પાત્રો વચ્ચે સહકારની ભાવના રજૂ થઇ છે. જેમ કે મિત્ર સંપ્રાપ્તિમાં બધા જ મિત્રો સાથે મળીને કાર્યને પૂરું પાડે છે. કાગળો, કાચબો, હરણ, ઉંદર વગેરે મિત્રો સાથે મળીને કાર્ય કરે છે. કેટલાક તો જાતિગત વેર ધરાવનારા હતા. જેમકે ઉંદર અને કાગડો. છતાં પણ કૃતિમ વેર કે સહજ વેર બંનેથી પર થઈને પાત્રો અહી હળીમળીને રહે છે. પરસ્પરને મદદરૂપ થાય છે. અહીં પાત્રોની

એકરૂપતાની ભાવના ઊડીને આંખે વળગે તેવી છે. અહીં કબૂતરોના રાજા ચિત્રગ્રીવ તથા તેના પરિવારને જાળમાંથી બંધનમાંથી મુકત કરવા માટે ઉંદર તૈયાર થઇ જાય છે. અને બધા ક પાશ કપાઈ જતા, બધા જ કબૂતરો બંધનોમાંથી મુકત થાય છે. કવિએ અહીં કહ્યું છે કે સંગઠનમાં જ તાકાત રહેલી છે. આપણા સમાજમાં પણ જો આ પ્રમાણે કેટલાક કાર્યો એવા છે કે જે આપણે સમૂહમાં વધારે સારી રીતે કરી શકીએ છીએ, માટે તો પક્ષીઓ જેમ માળો બાંધે છે. તેમ માણસો ઘર બાંધે છે. પક્ષીઓ સમૂહમાં નિવાસ કરે છે. તેમ માણસો પણ સમાજ બાંધીને રહે છે. માટે એકાકી જીવન કરતા સમૂહ ભાવના સારી છે. માતાના કહેવાથી સાથે કરચલાને લીધો અને બ્રાહ્મણનો જીવ બચી જાય છે. દેશાટનમાં જઈએ ત્યારે એકલા જવું જોઈએ નહીં કોઈક સાથી મિત્ર હોવો જોઈએ. માટે પંચતંત્રકાર વારંવાર એવા વારનો મૂકે છે કે બધા જ મિત્રો સાથે મળીને ધન કમાવાના માટે જાય છે. તેને વ્યકિતગત લાભમાં રસ નથી. સામુદાયિક લાભમાં જ રસ છે. એવી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ કે તેનો સમગ્ર સમાજને ફાયદો થાય. કુંટુંબમાં દરેક વ્યકિત બીજી વ્યકિતો માટે કાંઈકને કાંઈક ઘસાઈ છે તેવું જ સમાજનું પણ છે. જીવનમાં માત્ર પોતાનો જ લાભ નથી જોવાનો બીજાઓનો અન વિચાર કરવો જરૂરી છે. સમાજના ધારણા, પોષણ તથા રક્ષણ માટે પણ ઘસારો સહન કરવો પડતો હોય છે. તો જ તે સમુદાય તાકી રહે છે. વળી તે લાંબાગાળાની પ્રક્રિયા છે. જે ન્યાય કુંટુંબ વચ્ચે છે તે જ વ્યકિત કે કુંટુંબ અને સમાજ વચ્ચે જોવા મળે છે. સમાજનો નિર્વાહ, સમાજની રક્ષા, સમાજનો સમુદાય, સમાજની સત્ય સંશુદ્ધિ વ્યકિતનાં ઘસારો કએઅવાની શકિત પર આધારિત હોય છે. આજે કોઈને પણ ઘસાવું નથી માટે સમાજ છિન્ન-ભિન્ન થઇ રહ્યો છે. વળી સમાજના કચરાયેલા વર્ગને સહન કરવું પડે છે.

આપણી ભારતીય સંસ્કતી પ્રમાણે દયા, કરૂણા, પરોપકાર, અતિથી સત્કાર, ગાયની સેવા કરવી તથા સદ્પ્રવૃત્તિઓ કરવી જોઈએ, ત્યારે આપણે સમાજના સંદર્ભમાં જ વાત કરી રહ્યા છીએ. ત્યારે એ કહેવું ઘટે છે કે આપણા સમાજનું લોકમાનસ ઘડવામાં પ્રસાર અને પ્રચાર અને માધ્યમોની ખૂબ મોટી અસર દેખાય છે. સમાચારો પણ અધૂરા જ વાંચ્યા હોય. કોઈ માહિતી પૂરતી ન હોય માત્ર ઉપર છલ્લો અભ્યાસ હોય છતાં પણ એક ગાડરિયો પ્રવાહ પ્રસાર માધ્યમો તરફ ધસી રહ્યો છે. વળી વડીલોને આગેવાનોને સમાજના જવાબદાર વ્યકિતઓને મન દેશ કરતા જૂથનું મહત્ત્વ વધારે છે અને જૂથ કરતાં અંગત હિતનું વધુ મહત્ત્વ હોય છે. જે માણસ પોતાની જાત કરતા પોતાના ધર્મને ધર્મ કરતા સંપ્રદાયને, સંપ્રદાય કરતાં એની રીતરસમોને અગત્યની ગણાતા હોય છે. આવા યૂથપતિઓ માણસોને પોતાની ધારેલી દિશામાં ખેંચી જવા તત્પર જ્હોય છે. પંચતંત્રમાં પણ ચંદ્રભૂપતિની કથામાં વાનરોનો યૂથપતિ રાજા તથા તેના અસમાંગ્ર પરિવારને રાત્નામાલાનું પ્રલોભન આપીને પોતાની પાછળ લઇ જાય છે અને સર્વનાશ થાય છે તે જ રીતે માણસોને ખોટી દોરવણી આપવામાં આવે છે. ટોળાને પોતાની બુદ્ધિ હોતી નથી. તે માત્ર વહી શકે છે. કઠોપનિષદમાં તેના માટે સુંદર ઉપમા આપી છે કે –

अविद्या या मन्तरे वर्तमाना: स्वयं धीरा: पण्डित मन्यमाना|
द्वन्द्वामाणा परियन्ति मूढा अन्धै नैव नीयमाना यथान्धा||

આ પ્રમાણે વ્યકિત સત્યથી દૂર રહે છે અને અ વિદ્યામાં જ રમમાણ રહેનાર તે આંધળા વડે દોરાયેલાં આંધળાની જેમ વર્તે છે. આજે આપણા સમાજમાં વિવિધ પ્રકારના સંકટો જોવા મળે છે. જળ સંકટ હોય કે ઉર્જા સંકટ, ગ્લોબલ વોર્મિંગની સમસ્યા જોવા મળે છે. બૌધિક સંકટ પણ સામે આવ્યું છે. સંકટ પાછળ દેખીતી રીતે જે કારણો કામ કરે છે તે જોઈએ તો નીચે મુજબ છે.

(૧) બોદ્ધિકોના અસ્તરે ઊડાં તટસ્થ અભ્યાસનો અભાવ અને સમાજ કલ્યાણ અર્થે નિ:સ્વાર્થ, મૂલ્યનિષ્ઠ ચિંતન-મનનો પ્રમાદ.

(૨) પોતાના કોયડાઓ બીજા કોઈ ઉકેલશે એવી આશા રાખીને બેઠેલ પુરુષાર્થહીન, તેજવિહીન શરીર સુખ વાંચ્છું મધ્યમ વર્ગ.

(3) આપના તમામ માધ્યમો પર સત્યનો નહિ ધનનો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

(૪) પોતાના રોજબરોજનાં પ્રશ્નોમાંથી ઊચી ન આવી શકતી મધ્યમવર્ગ તરફ મોં રાખીને નિરંતર નિહાળતી લાચાર પ્રજા.

આ બધા કારણો પાછા એકબીજા પર અસર કરે તેવા છે અને બધું મળીને એક વિશાળ વિષયક ખડું કરે છે. માટે હવે કોઈની રાહ જોવાની જરૂર નથી. આપણે જ જાગૃત બનવું પડશે. આજે મોઘવારીનું વિષચક્ર પણ જોવા મળે છે. અનાજનાં ભંડારો દેશની જરૂરીયાત કરતાંયે વધારે છલકાઈ રહ્યા છે. અન્ય વપરાશી ચીજોના ભરાવાથી બજાર હાંફી રહ્યું છે. ત્યારે તે વસ્તુઓ મેળવવા માટે સમાજના બેકારો, ગરીબો, ખેડૂતો, મજૂરો, વેપારીઓ, પગારદારો સૌને મોઘવારી ખૂબ તકલીફ આપી રહી છે. પરિણામ સ્વરૂપે શ્રમજીવી ખેડૂતો, મજૂરો માટે મોઘવારી આત્મહત્યાને પ્રેરે તેવી છે. શિક્ષણમાં પણ ભ્રષ્ટાચાર જોવા મળે છે. ખાનગી ક્ષેત્રોમાં શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો છે. ત્યારે સૌએ સાથે મળીને એવી કેટલીક સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધવો જોઈએ. પંચતંત્ર તો સમાયોજન કરવાનો સંદેશ આપે છે. તેમજ સમાજનાં કોઈપણ ક્ષેત્રમાં ભ્રષ્ટાચાર હોય તો તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરીને, એક સરળ, મધુર, સભ્ય, વિનમ્ર અને તંદુરસ્ત સમાજનું ચિત્રણ કરવાનો આશય પંચતંત્રકારણો હોઈ શકે. વ્યકિત-સહકારની ભાવનાથી જોડાય, તાદાત્મ્યતાનો સંબંધ પરસ્પર સ્થાપિત કરવામાં આવે, સમાજમાં જોવા મળતા અન્યાય અને અધર્મ દૂર થાય. ભૌતિકવાદી સંસ્કૃતિ તરફ સૌ પ્રયાણ કરીએ. જાતિભેદ, ભાષાભેદ, સંપ્રદાય ભેદ ધર્મના વાળાઓને તોડીને એક અખંડ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થાય તે જરૂરી છે. પંચતંત્રકાર પણ મૂલ્યવાન ગ્રંથ દ્વારા મૂલ્યવાન સમાજની કલ્પના કરે છે. જેમાં લોકોમાં ધારણા શકિત હોય. જાગૃત નાગરિકો હોય, તથા યોગ્ય ન્યાય વ્યવસ્થા હોય, તેવા સમાજ માટે આશા ક્કત કરું છું.

ઉપસંહાર :

પંચતંત્રને આધારે મુલ્યાભિસ્થાપિત સમાજ કેવો હશે તેની કલ્પના કરી છે. આ રીતે આપણે પંચતંત્રનાં મૂલ્યોની વર્તમાન સમયમાં શું પ્રસ્તુતતા છે તથા પંચતંત્ર જેવો વૈશ્વિક ગ્રંથ વર્તમાન સમયમાં કેટલો પ્રાસંગિક છે. તેના વિષે અહીં જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો. માનવ સમાજમાંથી જો સંઘર્ષ તથા સમસ્યાઓ દૂર થાય તો જ સારી રીતે જીવન જીવી શકાય. સુખ, શાંતિની અનુભૂતિ કરવા માટે તથા આનંદ મેળવવા માટે પંચતંત્રની કથાઓનો અભ્યાસ જરૂરી છે. વ્યકિત જો પોતાના જીવનમાં પંચતંત્ર કથિત મૂલ્યોને સ્થાન આપશે તો ભવિષ્યમાં એક આદર્શ સમાજનું નિર્માણ કરી શકાશે. તેવી આશા હું વ્યકત કરું છું.

સંદર્ભ :

- સમાજશાસ્ત્ર પરિચય ,પ્રો.એ.જી શાહ, પ્રો.જે.કે. દવે ,અનડાં પ્રકાશન ,અનડા બૂક ડિપો,અમદાવાદ,પુનઃ મુદ્રણ સંસ્કરણ-૨૦૦૫;
- મૂલ્યો ,આત્મજ્ઞાનનું સ્વામી વિદિતાત્માનંદનું તત્વતીર્થ ,અધ્યાતમ વિધામંદિર અમદાવાદ પ્રથમ આવૃતિ ૧૯૯૫
- કેળવણી અને માનવીય મૂલ્યો મૂલશંકર, મો ભટ્ટ સંસ્કાર સાહિત્ય ભંડાર અમદાવાદ પ્રથમ આવૃતિ ૧૯૮૫
- પંચતંત્ર મિત્રભેદ વિષ્ણુશર્મા રચિત, શ્રી રંજનબેન ગિ અંધારિયા સરસ્વતી બૂક ભંડાર અમદાવાદ સન-૧૯૯૦
- નીતિશાસ્ત્ર ઝવેરીલાલ વિઠ્ઠલદાસ, મૂલશંકર કાશીરામ ભટ્ટ, ગુજરાત યુનિવસિટી,અમદાવાદ પ્રથમ આવૃતિ ૧૯૮૧